

รายงานการวิจัย

เรื่อง

การสงวนรักษาเมืองประวัติศาสตร์ในพื้นที่บริเวณเมืองต่ำ
จังหวัดบุรีรัมย์

THE CONSERVATION OF THE HISTORICAL CITIES
IN THE MUANG TAM AREA, BURIRAM

ไพฑูรย์ มิกุล
สรเชต วรคามวิชัย
ชิน ศรีสวัสดิ์

สนับสนุนโดยมูลนิธิเจมส์ ทอมสัน
THE JIM THOMPSON FOUNDATION
ผ่าน สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ
กระทรวงศึกษาธิการ

2535

คำนำ

ดินแดนอีสานใต้ประกอบด้วยพื้นที่ของจังหวัดทางตอนล่างของภาคอีสาน คือ จังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ อุบลราชธานี และบางอำเภอของจังหวัดนครราชสีมาที่แม่น้ำมูลไหลผ่าน กล่าวอย่างกว้าง ๆ ก็คือ ดินแดนที่อยู่ระหว่างบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลกับเทือกเขาพนมดงเร็ก ซึ่งกินพรมแดนไทยกับสาธารณรัฐกัมพูชาประชาธิปไตย ดินแดนอีสานใต้ยังมีลักษณะเด่นที่เป็นเอกลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์เขมรและกวย (ลัวะ) ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่แถบนี้มาหลายศตวรรษจนถึงปัจจุบัน รวมทั้ง เป็นดินแดนแหล่งวัฒนธรรมที่มีโบราณวัตถุโบราณสถานมากมาย ตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12-18 เป็นต้นมา

การวิจัย เรื่อง การสงวนรักษาเมืองประวัติศาสตร์ในพื้นที่บริเวณเมืองต่ำ จังหวัดบุรีรัมย์ ได้รับความเห็นชอบจาก คณะอนุกรรมการเฉพาะกิจ ดำเนินการศึกษาวจัยเมืองประวัติศาสตร์ในแง่ของสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา โดยมี ศาสตราจารย์ ดร. พัทยา สายหู เป็นประธานอนุกรรมการ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล เลขาธิการสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ อธิบดีกรมศิลปากร และอธิบดีกรมการฝึกหัดครู เป็นอนุกรรมการที่ปรึกษาและอนุกรรมการเฉพาะกิจทุกท่าน ที่ได้ให้คำแนะนำและเสนอแนะที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่องานวิจัยนี้ จึงขอขอบพระทัยและขอบคุณทุก ๆ ท่านเป็นอย่างสูง โครงการวิจัยนี้ได้รับความอนุเคราะห์จาก มูลนิธิเจมส์ ทอมสัน ให้ทุนสำหรับค่าใช้จ่ายในการศึกษาค้นคว้าและงานภาคสนาม จึงทำให้งานวิจัยนี้สำเร็จลุล่วงได้ด้วยดี

ขอขอบคุณชาวบ้านรอบ ๆ บริเวณปราสาทเมืองต่ำทั้ง 9 หมู่บ้าน ที่เป็นผู้ให้ข้อมูลข่าวสารสำคัญ (Key informants) สำหรับงานวิจัยนี้ จึงหวังว่าการศึกษาวจัยนี้คงจะให้แนวทางที่เกิดประโยชน์แก่ผู้สนใจในด้านการอนุรักษ์ ส่งเสริม และพัฒนาทางวัฒนธรรมและการท่องเที่ยวได้ตามสมควร

ไพฑูรย์ มีกุล
สรเชต วรรคามวิชัย
ชิน ศรีสวัสดิ์

สารบัญ

บทที่		หน้า
1	บทนำ.....	1
	1. ความสำคัญของปัญหา.....	1
	2. วัตถุประสงค์ของปัญหา.....	4
	3. ขอบเขตและวิธีการวิจัย.....	4
	4. ความสำคัญของการศึกษา.....	5
2	ภูมิหลังของอีสานใต้.....	6
	1. สมัยก่อนประวัติศาสตร์.....	6
	1.1 กลุ่มวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำชี.....	6
	1.2 กลุ่มวัฒนธรรมบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล.....	8
	1.3 กลุ่มวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำมูล-ชีตอนกลาง.....	9
	1.4 กลุ่มวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำมูล-ชีตอนล่าง.....	11
	2. สมัยประวัติศาสตร์.....	12
3	สภาพทั่วไปของอีสานใต้ปัจจุบัน.....	28
	1. ที่ตั้งและอาณาเขต.....	28
	2. ลักษณะภูมิประเทศ.....	29
	3. ทรัพยากรและแหล่งท่องเที่ยว.....	32
	4. สภาพทางเศรษฐกิจและสังคม.....	74

สารบัญ (ต่อ)

บทที่		หน้า
4	การตั้งถิ่นฐานใหม่ของชุมชนรอบบริเวณเมืองต่ำ.....	89
	1. การเลือกแหล่งที่ตั้ง.....	91
	2. การย้ายเข้ามาของประชากร.....	97
	3. การตั้งบ้านโคกเมือง.....	100
5	สภาพสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมชุมชน.....	105
	1. สภาพทั่วไปของชุมชน.....	105
	2. การประกอบอาชีพของชุมชน.....	107
	3. วัฒนธรรมของชุมชน.....	112
6	ทัศนะของชาวบ้านต่อปราสาทเมืองต่ำ.....	115
	1. ปราสาทเป็นศาสนสถานที่ศักดิ์สิทธิ์.....	115
	2. ปราสาทเป็นที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา.....	117
	3. ปราสาทเป็นแหล่งชมทิวทัศน์.....	118
	4. ปราสาทเป็นที่มาแห่งนิยายโบราณ.....	120
	5. ปราสาทเป็นแหล่งท่องเที่ยว.....	120
	6. ปราสาทเป็นที่อยู่ของเทพ.....	121
	7. ปราสาทเป็นที่มาแห่งปรากฏการณ์.....	121
	8. ปราสาทเป็นเกียรติ-ศักดิ์ศรีของท้องถิ่น.....	122
	9. ปราสาทเป็นแหล่งทำธุรกิจการค้า.....	123
7	บทสรุปและข้อเสนอแนะ.....	125

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

บรรณานุกรม

1. ภาษาไทย..... 129
2. ภาษาอังกฤษ..... 131
3. บัญชีรายชื่อผู้ให้สัมภาษณ์เรียงตามอายุ..... 133

ภาคผนวก

- ภาคผนวก ก. การแบ่งเขตการปกครองของจังหวัดในเขตอีสานใต้ 140
- ภาคผนวก ข. A Research Project on the Conservation 144
of the Historical Cities in the Muang
Tam Area, Buriram.

ชื่อเรื่อง การสงวนรักษาเมืองประวัติศาสตร์ในพื้นที่บริเวณเมืองต่ำ
จังหวัดบุรีรัมย์

นักวิจัย ไททฤษฎี มีกุล, สรเชต วรคามวิชัย และ ชื่น คริสวัสดิ์

ช่วงเวลาที่วิจัย กันยายน 2534 - พฤษภาคม 2535

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของอีสานใต้ สภาพของชุมชนที่อยู่บริเวณรอบ ๆ ปราสาทเมืองต่ำในด้านสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมในปัจจุบัน เพื่อหาความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมของชุมชนโบราณกับชุมชนในปัจจุบัน ในแง่ของการรับรู้ ทัศนคติ ค่ายภาพ และการใช้ประโยชน์ของชุมชนจากแหล่งโบราณสถานที่ได้รับการบูรณะและปรับปรุงให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว

การศึกษาใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพโดยอาศัยเทคนิควิธีทางสังคมวิทยา มานุษยวิทยา ประวัติศาสตร์บอกเล่า และคติชนวิทยาผสมผสานเชิงสหวิทยาการ ข้อมูลภาคสนามได้จากการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญจาก 9 หมู่บ้าน จำนวน 145 คน การเก็บข้อมูลทำ 2 ระยะ คือ ในเดือนแรกและเดือนที่ 2 ของการวิจัย ในช่วงเวลาที่ทำ การวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้ออกไปเก็บข้อมูลเพิ่มเติมเป็นครั้งคราว ผลการของการศึกษาสรุปได้ คือ

บริเวณที่ราบทางด้านทิศใต้ของแม่น้ำมูล เคยเป็นแหล่งชุมชนโบราณตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์มาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ ชุมชนโบราณได้ปรากฏหลักฐานชัดเจนตั้งแต่เริ่มเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ในราวพุทธศตวรรษที่ 7-8 เป็นต้นมา และได้พัฒนาเป็นชุมชนที่ใหญ่และตั้งอยู่ถาวร ดังจะเห็นได้จากการสร้างคูน้ำล้อมรอบชุมชน

หรือเมืองโบราณในสมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-16) และสมัยลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ 16-18) โดยเฉพาะในสมัยลพบุรีได้มีการสร้างโบราณสถานและสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ เช่น ปราสาท ถนน คูน้ำคันดิน สระหรือบารายขนาดใหญ่ เป็นต้น โบราณสถานและสิ่งก่อสร้างเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการรับวัฒนธรรมที่สืบเนื่องมาจากพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ (ฮินดู) มาเป็นเวลายาวนาน บริเวณปราสาทเมืองต่ำในสมัยโบราณนั้นคงเป็นชุมชนขนาดใหญ่ เพราะมีแหล่งน้ำที่เป็นสระสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ อยู่ทางตะวันออกของปราสาทหินพนมรุ้งและทางทิศเหนือของปราสาทเมืองต่ำถึง 2 แห่ง รวมทั้ง ร่องรอยของการใช้ที่ดิน การสร้างคันดินให้เป็นถนน และคันชักน้ำเพื่อใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิตด้วย จนกระทั่งชุมชนแถบนี้ได้สูญสลายไปซึ่งอาจเกิดจากผลของสงครามหรือโรคระบาด ส่วนชุมชนที่เข้ามาตั้งอยู่ใหม่รอบ ๆ ปราสาทเมืองต่ำนั้นเกิดขึ้นเมื่อประมาณร้อยปีเศษ โดยเฉพาะที่บ้านโคกเมืองซึ่งอยู่ใกล้กับปราสาทเมืองต่ำ มีทั้งกลุ่มไทยลาว (ไทยอีสาน) และไทยเขมร เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่เมื่อประมาณ 50 ปีเศษ มานี้เอง บ้านโคกเมืองจึงเป็นหมู่บ้านที่ประกอบด้วยประชากรที่พูดภาษาลาวและภาษาเขมร ส่วนประชากรที่พูดภาษากวย (ล้วย) นั้น (บ้านลำตวน-หนองร้าน) อยู่ห่างออกไปทางทิศเหนือของปราสาทประมาณ 2 กิโลเมตร

ชุมชนเหล่านี้มีความเชื่อถือและยึดมั่นในโบราณสถาน ในฐานะเป็นสถานที่สำคัญทางศาสนาและเป็นที่ยึดถือของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น มีประเพณีในการลงน้ำพระในวันสงกรานต์ และความเชื่อเกี่ยวกับอภินิหารต่าง ๆ เคยปรากฏที่เขานมรุ้งและปราสาทเมืองต่ำ โบราณสถานเหล่านี้ยังเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่ให้ประโยชน์แก่ชาวบ้านในด้านรายได้จากการขายของที่ระลึกแก่นักท่องเที่ยว และเป็นสิ่งที่ชาวบ้านมีความภาคภูมิใจในท้องถิ่นของตนด้วย

1. ความสำคัญของปัญหา

ปราสาทเมืองต่ำตั้งอยู่ที่ บ้านโคกเมือง ตำบลจรเข้มาก อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ อยู่ห่างจากตัวจังหวัดบุรีรัมย์ไปทางทิศใต้ประมาณ 60 กิโลเมตร ลักษณะของปราสาทประกอบด้วย ปรากฏอิฐ 5 องค์ ตั้งอยู่บนเนินดินที่ยกพื้นสูง 1.50 เมตร มีความกว้าง-ยาวด้านละ 22 เมตร ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้วหรือระเบียงคดชั้นใน มีซุ้มประตูและประตูออกทั้ง 4 ด้าน ตัวปราสาทสร้างเรียงแถว 2 แถว แถวหน้า 3 องค์ และแถวหลัง 2 องค์ กรอบประตูและทับหลังสร้างด้วยหินทราย ส่วนตัวปราสาทก่อด้วยอิฐขัดหน้าเรียบ ผังเป็นแบบสี่เหลี่ยมจัตุรัส ปรากฏองค์กลาง ซึ่งเป็นปราสาทประธานมีขนาดใหญ่กว่าองค์อื่น ๆ และได้ฝังทรุดลงก่อนที่จะมีการบูรณะ (พ.ศ. 2534) ส่วนปราสาท 4 องค์ ที่เป็นปราสาทบริวารมีขนาดกว้างยาวด้านละ 4 เมตร ตัวทับหลังของปราสาทแต่ละหลังมีเทพเจ้าต่าง ๆ ทางศาสนา เช่น ทับหลังองค์กลางเป็นรูปเทวะนั่งยกเข้าซ้าย ซุ้มบนเหนือเศียรเกียรติมุขคายพวงมาลัยออกมาทั้ง 2 ข้าง ส่วนบนของแผ่นศิลาทับหลังเป็นรูปฤษีนั่งประนมมือ จำนวน 7 องค์ เป็นต้น ถัดจากระเบียงคดเป็นลานรอบ ๆ ปราสาท กว้างด้านละ 10 เมตร ถัดมาเป็นสระน้ำรูปตัวแอล (L) ล้อมรอบทั้ง 4 ด้าน ขอบสระทำด้วยศิลาสอบลงไปถึงชั้นล่าง ที่มีขอบสระมีขนาด 5 เศียร เป็นศิลปะแบบบาปวนที่สวยงาม ห่างจากขอบสระไปประมาณ 10 เมตร เป็นกำแพงรูปสี่เหลี่ยมขนาดกว้างยาว 140 x 114.50 เมตร มีขอบบนกำแพงหนา 1 เมตร ตรงกลางกำแพงทั้ง 4 ทิศ จะทำเป็นซุ้มประตูจตุรมุข โดยมีซุ้มทางทิศตะวันออกมีความสมบูรณ์และประณีตกว่าด้านอื่น ๆ เรียบกำแพงศิลาแลงนี้จะไปด้วยก้อนศิลาขนาดกว้างประมาณ 1 เมตร เป็นทางเดินได้โดยรอบอีกด้วย

ปราสาทเมืองต่ำเมื่อวิเคราะห์จากภาพจำหลักบนเสาดิตตผนัง หน้าบัน และทับหลังแล้ว เป็นศิลปะขอมแบบคลังซึ่งอยู่ระหว่าง พ.ศ. 1510-1560 ส่วนทับหลังที่จำหลักเป็นรูปพระฤๅษณ์ตอนปราบนาคกาลิยะ เป็นศิลปะขอมแบบบาปวนซึ่งอยู่

ระหว่าง พ.ศ. 1550-1630 ดังนั้น ปราสาทเมืองต่ำจึงสร้างติดต่อกันมาระหว่าง พ.ศ. 1510-1630 หรือระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-17 (สุภัทรดิศ ดิศกุล 2514 : 66-67) ปราสาทเมืองต่ำจึงมีการใช้ประโยชน์ทางศาสนามาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 (หรือคริสต์ศตวรรษที่ 11) พร้อม ๆ กับปราสาทเขาพนมรุ้ง การก่อสร้าง โบราณสถานที่ใหญ่โตในสมัยโบราณเพื่อเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมของชุมชนในท้องถิ่น มีอยู่รอบ ๆ หรือของผู้ปกครองในยุคนั้น แสดงให้เห็นถึงการตั้งชุมชนขนาดใหญ่สืบ ต่อกันมาหลายศตวรรษ การก่อสร้างต้องอาศัยแรงงานและช่างที่ชำนาญงานเป็น จำนวนมาก นอกจากนี้ จะพบว่าพื้นที่รอบ ๆ ปราสาทเมืองต่ำในรัศมีประมาณ 1 กิโลเมตร มีการตั้งถิ่นฐานในยุคเดียวกันกับการก่อสร้างปราสาทเมืองต่ำและปราสาท เขาพนมรุ้งไม่น้อยกว่า 20 ชุมชน บริเวณนี้ยังมีศาสนสถานประเภทปราสาทขาราย หรือสระน้ำขนาดใหญ่ที่เกิดจากการขุดของคนโบราณอีกด้วย ชุมชนแถบนี้คงอาศัยอยู่ ติดต่อกันมาช้านาน ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์มาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ ซึ่งเรียก ตามประวัติศาสตร์ศิลป์ว่า สมัยทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 11-16) และสมัยลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ 16-18) ตามลำดับ ถ้ายึดสถาปัตยกรรมที่ก่อสร้างปราสาทเขา พนมรุ้งว่า มีการก่อสร้างกันมาโดยลำดับของกาลเวลาก็คงกล่าวได้ว่า มีมาตั้งแต่ราว กลางพุทธศตวรรษที่ 15 จนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 18 (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2531 : 173) ชุมชนต่าง ๆ บริเวณรอบ ๆ แหล่งศาสนสถานเขาพนมรุ้งและปราสาทเมือง ต่ำ จึงเป็นชุมชนที่ตั้งหลักแหล่งอยู่ถาวรและสืบทอดทางวัฒนธรรมมาหลายศตวรรษ

ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 19 ดินแดนแถบนี้ยังคงมีชุมชนหนาแน่นมีการ ปกครองเป็นแคว้น ๆ เช่น แคว้นพนมวัน นิมาย บันเทียสรีอง ประโคนชัย (ตลุง) และ พนมโรงหรือนางรอง เมื่อเกิดสงครามระหว่างกรุงศรีอยุธยากับกรุงกัมพูชา สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ได้โปรดให้ขุนหลวงพะงั่วยกทัพไปตีเขมร กองทัพไทยเดินทางมาทางแคว้นพนมโรงผ่านเขตประโคนชัยลงสู่ช่องตากิ้ว ช่องสระ แฉง มุ่งเข้าสู่นครธมและตีได้สำเร็จ กองทัพไทยยึดครองนครธมไว้ 16 เดือน จึง ยกทัพกลับพร้อมกับเชลยศึกเป็นจำนวนมาก (อัน สขะรินทร์ 2501 : 7; 22-25) เหตุการณ์ในราชสำนักเขมรในเวลาต่อมามีความขัดแย้งกันจนเกิดสงครามกลางเมือง อยู่บ่อย ๆ เช่น สมัยสมเด็จพระศรีสุริโยทัยที่ 2 (พ.ศ. 2011-2017) ได้มีเจ้านาย

เขมร หลบหนีมาช่องลุ่มผู้คนอยู่แถบเหนือเขาพนมดงเร็ก ในช่วงนั้นผู้คนจึงถูกเกณฑ์ไปรบในสงครามหรือทึงบ้านเรือนให้รกร้าง เพื่อหนีการจับกุมตัวไปรบหรือเพื่อเกณฑ์แรงงาน จึงทำให้หมู่บ้านรอบ ๆ ปราสาทเมืองต่ำร้างไปพร้อม ๆ กับศาสนสถานต่าง ๆ ต่อมามีต้นไม้ขึ้นปกคลุมกลายเป็นป่า จนกระทั่งมีการก่อตั้งชุมชนขึ้นใหม่ที่บ้านโคกเมือง เมื่อ พ.ศ. 2480 ส่วนหมู่บ้านใกล้เคียง เช่น บ้านบัวและบ้านจรเข้ มาก ได้ตั้งเป็นหมู่บ้านก่อนหน้านั้นแล้ว การตั้งหมู่บ้านต่าง ๆ ในเขตอำเภอประโคนชัย นางรอง บ้านกรวด และละหานทราย ในช่วง 4-5 ทศวรรษที่ผ่านมาส่วนใหญ่เป็นการย้ายถิ่นของประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตลุ่มน้ำมูล-ชี ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่พูดภาษาลาว (ไทยอีสาน) ภาษากวย (ลาว) และภาษาเขมร กลุ่มชนต่างวัฒนธรรมที่อาศัยอยู่บริเวณดังกล่าวได้เกิดความขัดแย้งทางวัฒนธรรมในด้านการทำมาหากิน ประเพณีความเชื่อ และด้านการปกครองอยู่เสมอ ดังตัวอย่างของบ้านโคกเมืองที่ตั้งมาประมาณ 50 ปีเศษ ชาวบ้านประกอบด้วยกลุ่มชาติพันธุ์เขมรและกลุ่มชาติพันธุ์ลาว แต่กลุ่มลาวมีจำนวนมากว่า ดังนั้น ผู้นำทางด้านปกครองและด้านศาสนาจึงเป็นของกลุ่มที่มีจำนวนมากว่า กลุ่มลาวจะเป็นกลุ่มที่มีความตื่นตัวในด้านการศึกษาล่าเรียนและในด้านการทำมาหากินที่ขยันขันแข็งกว่ากลุ่มเขมร การสร้างวัดด้านทิศตะวันออกของปราสาทเมืองต่ำก็เป็นผลจากความพยายามของกลุ่มลาว ที่จะมีอิทธิพลเหนือกลุ่มเขมร เป็นต้น

การเพิ่มขึ้นของประชากรและการตั้งถิ่นฐานใหม่ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ รอบ ๆ ปราสาท หรือแหล่งโบราณสถาน โบราณวัตถุ ย่อมส่งผลต่อการสงวนรักษาแหล่งโบราณสถานเหล่านี้ จึงควรศึกษาชุมชนที่ตั้งอยู่รอบ ๆ โบราณสถาน ในด้านพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของการตั้งชุมชน สภาพต่าง ๆ ทางด้านวัฒนธรรม สังคม และเศรษฐกิจในปัจจุบันแล้วย้อนกลับไปหาอดีต เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาวิจัยเมืองประวัติศาสตร์และชุมชนโบราณ อันจะเกิดประโยชน์ต่อการส่งเสริมอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว ความสัมพันธ์ของชุมชนกับโบราณสถานในแง่ของการรับรู้ การใช้ประโยชน์และทัศนคติที่ดีต่อโบราณสถานและโบราณวัตถุในอนาคต

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพของชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณรอบ ๆ ปราสาทเมืองต่ำ ในด้านสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน
2. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของชุมชนกับโบราณสถานในแง่การรับรู้การใช้ประโยชน์และทัศนคติต่อการบูรณะปรับปรุงให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว
3. เพื่อศึกษาผลกระทบของโบราณสถานในด้านการท่องเที่ยวที่มีต่อชุมชนในปัจจุบัน
4. เพื่อศึกษาศักยภาพในการใช้ประโยชน์ด้านการท่องเที่ยว และการพัฒนาสภาพแวดล้อมที่ดีของชุมชน ตลอดจนการใช้ประโยชน์จากแหล่งโบราณสถาน ที่บูรณะปรับปรุงให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว

3. ขอบเขตและวิธีการศึกษา

1. ระยะเวลาในการศึกษาในปีที่ 1 (พ.ศ. 2534-2535) ใช้เวลา 9 เดือน เริ่มจาก เดือนกันยายน 2534 - พฤษภาคม 2535
2. พื้นที่ที่เลือกศึกษาประกอบด้วยหมู่บ้านรอบ ๆ ปราสาทเมืองต่ำ คือ บ้านโคกเมือง บ้านลำดวน บ้านโคกกระสังข์ บ้านบัวราย บ้านบุ บ้านบัว-หนองปรือ บ้ายยายแยม และบ้านจรเข้มาก เป็นหมู่บ้านศึกษาวิจัย
3. วิธีการศึกษา ใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ โดยอาศัยเทคนิควิธีทางมานุษยวิทยา สังคมวิทยา ประวัติศาสตร์บอกเล่า และคติชนวิทยา สัมภาษณ์ในเชิงสหวิทยาการ การเก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์ผู้ให้ข่าวสารสำคัญ (Key-informants)

เกี่ยวกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ สภาพทางสังคม เศรษฐกิจและวัฒนธรรมของชุมชน นอกจากนี้ ยังต้องอาศัยข้อมูลชั้นรองจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง เพื่อสนับสนุนข้อมูลภาคสนามอีกด้วย

4. ความสำคัญของการศึกษา

1. ทราบสภาพของชุมชนที่ตั้งอยู่รอบ ๆ ปราสาทเมืองต่ำในด้านสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน
2. ทราบความสัมพันธ์ของชุมชนกับโบราณสถานในแง่ของการรับรู้ การใช้ประโยชน์ และทัศนคติต่อการบูรณะปรับปรุงให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว
3. ทราบผลกระทบของโบราณสถานในด้านการท่องเที่ยวที่มีต่อชุมชนในปัจจุบัน
4. ผลสรุปจากการศึกษานี้จะเป็นแนวทางและจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัยตามแผนปฏิบัติงานขั้นที่ 2 (พ.ศ. 2535-2539) ซึ่งจะเริ่มในแผนการวิจัยประจำปีงบประมาณ 2536 เป็นต้นไป

ภูมิหลังของอิสานใต้

การศึกษาเรื่องราวทางวัฒนธรรมของอิสานใต้ อาจแบ่งได้อย่างกว้าง ๆ เป็น 2 สมัย คือ สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ การศึกษาเรื่องราวของภาคอิสานในยุคก่อนประวัติศาสตร์ย่อมต้องอาศัยการสำรวจ การขุดค้น และการวิเคราะห์ของนักโบราณคดี นักมานุษยวิทยาโบราณคดี และนักประวัติศาสตร์ ในการตีความหมายของยุคต่าง ๆ โดยเฉพาะในรอบ 3 ทศวรรษที่ผ่านมา ได้มีการขุดค้นและศึกษาเกี่ยวกับดินแดนอิสานมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ๆ จึงทำให้ได้ข้อมูลที่เป็นหลักฐานทางโบราณคดีและทางประวัติศาสตร์ใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นอีกมาก ข้อมูลหรือหลักฐานบางอย่างอาจขาดช่วงหรือขาดตอนไป จึงทำให้นักวิชาการตีความและให้ความเห็นที่หลากหลายตามแนวคิดหรือทฤษฎีของแต่ละสำนัก การศึกษาครั้งนี้จึงเป็นการเสนอความรู้อย่างกว้าง ๆ เพื่อจะได้ภาพรวมของอิสานใต้ตามลำดับของสมัยต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. สมัยก่อนประวัติศาสตร์

สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในเขตอิสานใต้มีความสัมพันธ์กับแหล่งโบราณคดีในแอ่งโคราช ซึ่งมีแม่น้ำมูล แม่น้ำชี และสาขาของแม่น้ำทั้งสองไหลผ่านเขตแอ่งโคราช ซึ่งครอบคลุมพื้นที่ที่อยู่นอกเขตอิสานใต้ และพื้นที่ที่อยู่ในเขตอิสานใต้ด้วย แต่ในด้านวิถีชีวิตของชนกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ย่อมจะต้องมีการติดต่อและไปมาหาสู่กัน โดยอาศัยลำน้ำในการติดต่อและดำเนินชีวิต จึงอาจกล่าวถึงกลุ่มวัฒนธรรมต่าง ๆ ตามหลักฐานที่ขุดค้นหรือสำรวจศึกษาตามกาลเวลา

1.1 กลุ่มวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำชี

การขุดค้นทางโบราณคดีในลุ่มแม่น้ำชีได้กระทำกันในเขต

2 จังหวัด คือ ที่จังหวัดขอนแก่นและจังหวัดร้อยเอ็ด เมื่อ พ.ศ. 2508 ศาสตราจารย์ ชอลโฮม แห่งมหาวิทยาลัยฮาวาย (University of Hawaii) สหรัฐอเมริกา และลูกศิษย์ของเขาได้ขุดค้นที่บริเวณโนนนกทาและที่บ้านนาดี อำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น ลูกศิษย์ของชอลโฮมคนหนึ่ง คือ ดอนน์ ที เบยาร์ด ได้ขุดค้นและสรุปผลการศึกษา

วัฒนธรรมโนนกกทาออกเป็น 3 ช่วง คือ ช่วงแรก อยู่ระหว่าง 3,500-2,500 ปีก่อนคริสตศักราช หรือประมาณ 5,500 ปีลงมา จนถึง 4,500 ปีมาแล้ว มนุษย์ในสมัยนั้นได้ใช้เครื่องมือหินเป็นอาวุธสำคัญในการล่าสัตว์และป้องกันตัว มนุษย์ในสมัยดังกล่าวมีความสามารถในการเลี้ยงสัตว์และปลูกข้าวแล้ว สัตว์ที่เลี้ยง ได้แก่ หมู และวัว ส่วนการปลูกข้าวคงใช้เทคนิควิธีง่าย ๆ คือ วิธีหยอดหลุม โดยใช้ไม้กระทุ้งดินให้เป็นหลุมเพื่อหยอดเมล็ด ซึ่งเป็นเทคนิคของชนเผ่าดั้งเดิมที่ยังคงกระทำอยู่ในเขตจังหวัดชัยภูมิหรือลุ่มน้ำชีตอนบน คือ ชาวบนในเขตอำเภอเทพสถิตย์และอำเภอหนองบัวระเหว จังหวัดชัยภูมิ เครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ที่แสดงถึงความเจริญทางเทคโนโลยี คือ ขวานทองแดง-สำริด ซึ่งมีส่วนผสมของดีบุกสูงถึงร้อยละ 14.2 และบางชิ้นมีเหล็กผสมอยู่ด้วยร้อยละ 3.1 คอน เบยาร์ด วิเคราะห์ว่าอายุของขวานสำริดที่พบมีอายุประมาณ 4,700 ปีมาแล้ว ส่วนวัฒนธรรมโนนกกทาในช่วงกลางและช่วงหลัง คงมีการต่อเนื่องกับวัฒนธรรมโนนกกทาในช่วงแรก เพราะมีหลักฐานสำคัญ คือ แกลบข้าวที่อยู่ในหม้อที่ขุดได้ที่โนนกกทา แสดงให้เห็นถึงการปลูกข้าวเพื่อเป็นอาหารมาแล้วเมื่อประมาณ 5,500 ปี ในเขตลุ่มแม่น้ำชี (Bayard 1980 : 104) จังหวัดขอนแก่น

การศึกษาทางด้านมานุษยวิทยาโบราณคดีที่น่าสนใจของนาย เพียตรู โชวสกี (Pietruszewsky) คือ การศึกษาจากโครงกระดูกมนุษย์ที่ขุดได้จากแหล่งโบราณคดีโนนกกทา เมื่อ พ.ศ.2517 โดยนำเอาโครงกระดูกที่ขุดพบทั้งหมดจำนวน 139 โครงมาศึกษา เขาได้สรุปว่า อายุเฉลี่ยของโครงกระดูกทั้งหมดมีอายุเท่ากับ 24.7 ปี จากการศึกษาปรากฏว่า ชายมีอายุยืนกว่าหญิง และ 3 ใน 4 ของโครงกระดูกเป็นวัยผู้ใหญ่ โดยแยกเป็นชายร้อยละ 52 หญิงร้อยละ 40 นอกนั้นเป็นเด็ก เมื่อเปรียบเทียบในด้านประชากรศาสตร์แล้วจะเห็นได้ว่า มนุษย์ในยุคแรก ๆ เสียชีวิตเมื่ออายุยังน้อยและเป็นวัยทารกและวัยเด็กมากกว่ายุคหลัง ๆ แนวโน้มนี้ชี้ให้เห็นว่า ความก้าวหน้าทางวัฒนธรรมและเทคโนโลยีของมนุษย์ในสมัยนั้นมีเจริญควบคู่กันไป โดยสามารถลดการตายและช่วยให้คนมีชีวิตยาวนานในช่วงเวลาต่อ ๆ มา เมื่อมนุษย์มีความเจริญขึ้นมนุษย์ก็มีอายุยืนด้วยเช่นเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากอายุของคนในปัจจุบัน ที่มีอายุเฉลี่ยเพิ่มมากขึ้นกว่าสมัยก่อน ๆ

วัฒนธรรมโนนงาทาที่ได้จากการขุดค้นได้มีนักมานุษยวิทยาโบราณคดีอีกคนหนึ่ง ชื่อ เชลิมคานอฟ (1979 : 37) ได้วิเคราะห์ลักษณะสังคมวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่โนนงาทาแล้วสรุปว่า มีผู้คนอาศัยอยู่ที่โนนงาทาต่อเนื่องกันมาประมาณ 4,000 ปี คือ ตั้งแต่ 4,000 ปีก่อน ค.ศ. มาจนถึง ค.ศ. 200 หรือประมาณ 6,000 ปีลงมาจนถึง 1,700 ปีเศษมาแล้ว เขาได้ใช้หลักฐานโบราณคดีโดยการพิสูจน์จากชนิดของโลหิต (Hemoglobin type) ในโครงกระดูกของคนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ว่า มีความสัมพันธ์กับฮีโมโกลบินอี (Hb E) และทาลัสซีเมีย (Thalassemia) ของคนที่มีชีวิตอยู่ในประเทศไทยในสมัยปัจจุบันด้วย การศึกษานี้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่โนนงาทากับคนในภาคอีสานยุคหลัง ๆ แม้ว่าจะมีผู้คนเคลื่อนย้ายจากที่หนึ่งไปสู่ที่หนึ่งก็ตาม แต่คนเหล่านี้ส่วนมากก็ยังคงตั้งถิ่นฐานในภาคอีสานและบริเวณใกล้เคียง เช่น ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง ทางตอนใต้ของเทือกเขาตงเร็ก และทางภาคกลางของประเทศไทย

1.2 กลุ่มวัฒนธรรมบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล

บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำมูลอาจแบ่งเป็น ลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนและตอนล่าง บริเวณที่ขุดค้นแถบลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนอยู่ในท้องที่อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา วัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์ที่พบและมีลักษณะเด่น คือ เครื่องปั้นดินเผาสีดำ หรือเครื่องปั้นดินเผาพิมายดำ (Phimai Black Pottery) หรือเครื่องปั้นดินเผาก่อนสมัยขอม (Pre-Khmer Pottery) เครื่องปั้นดินเผาดังกล่าวขุดได้จากบริเวณใต้ฐานปราสาทหินพิมายเมื่อ พ.ศ. 2507 และต่อมาได้ค้นพบในบริเวณใกล้เคียง จึงแบ่งได้เป็น 5 ชนิด คือ

1. ภาชนะดินเผาพิมายดำ (Phimai Black earthenware)
2. ภาชนะดินเผาชนิดหนา (Thick fire-tempered earthenware)

3. ภาชนะดินเผาจากดินทราย (Sand tempered high-fire earthenware)
4. ภาชนะหิน (Stoneware)
5. ภาชนะกระเบื้อง (Porcelain)

เครื่องปั้นดินเผาเหล่านี้ได้ใช้เทคโนโลยีและมีการควบคุมด้วยอุณหภูมิสูงตามประเภทของภาชนะ เช่น ภาชนะที่เป็นหิน ใช้อุณหภูมิสูงถึง 1,200 องศาเซลเซียส เครื่องปั้นดินเผาพิมายดำ เผาที่อุณหภูมิระหว่าง 940-980 องศาเซลเซียส (Solheim 1980 : 15) ส่วนการคำนวณอายุของภาชนะดินเผาพิมายดำและภาชนะดิน อยู่ระหว่าง 2,800-2,300 ปีมาแล้ว หลักฐานทางโบราณคดีที่พิมายมีความสัมพันธ์กับแหล่งโบราณคดีที่ร้อยเอ็ด คือ แหล่งบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชีตอนกลาง

1.3 กลุ่มวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำมูล-ชีตอนกลาง

หลักฐานทางโบราณคดีที่บริเวณลุ่มแม่น้ำมูล-ชีตอนกลาง หรือแหล่งชุมชนที่ผลิตเกลือที่ร้อยเอ็ดนี้ ได้ทำการขุดค้นโดย ชาร์ลส์ ไอแอม ในปี พ.ศ. 2520 และซอลโฮม ในปี พ.ศ. 2522 โดยขุดที่บ่อน้ำชั้น โคนเตือ และดอนตาพัน หลักฐานที่พบชี้ให้เห็นว่า ชุมชนที่อาศัยอยู่แรก ๆ มีอายุประมาณ 2,500 ปีลงมาจนถึงประมาณครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 16 แหล่งโบราณคดีดังกล่าวอยู่ในยุคเดียวกับวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนที่พิมาย และลุ่มแม่น้ำชีตอนบนที่โนนนกทา (ยุคปลาย) ผู้คนยุคแรกของบ่อน้ำชั้นและดอนตาพัน ได้ปลูกข้าว เลี้ยงวัว ควาย และต้มเกลือ เพื่อแลกเปลี่ยนกับท้องที่อื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง ซอลโฮมได้แสดงความเห็นอีกว่า สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภาคอีสานนั้น ผู้คนได้อาศัยอยู่ในดินแดนแห่งนี้อย่างสงบสุข โดยไม่ต้องเคลื่อนย้ายผู้คนไปทำสงครามหรือนำผู้หญิงไปเป็นทาส ดังนั้น วัฒนธรรมของดินแดนเหล่านี้จึงดำเนินชีวิตแยกย้ายกันอยู่ห่าง ๆ กันเป็นกลุ่มและกระจัดกระจาย ในลักษณะการตั้งถิ่นฐานอยู่แบบโดดเดี่ยว แต่ได้มีการติดต่อแลกเปลี่ยนกันระหว่างชุมชนที่อยู่ใกล้เคียงกันเป็นสำคัญ

หลักฐานทางโบราณคดีที่ร้อยเอ็ดได้ขาดหายไปในช่วงหลัง พุทธศตวรรษที่ 16 เหตุการณ์นี้มีความสัมพันธ์กับการรุกรานจากดินแดนภายนอก คือ ภายหลังการรุกรานของเขมรบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและลุ่มแม่น้ำมูล-ชี ในราว พุทธศตวรรษที่ 16 จากบริเวณแถบบ่อพันขันและดอนตาพันพบว่า แบบเซรามิกที่ขาดหายไปตรงกับพุทธศตวรรษที่ 16 จากหลักฐานในยุคประวัติศาสตร์พบว่า เมื่อ พ.ศ. 1545 พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 แห่งอาณาจักรเขมร ได้ยกกองทัพมารุกรานดินแดนบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและดินแดนบริเวณแอ่งโคราช ระหว่างปี พ.ศ. 1544-1549 ในขณะเดียวกันก็ได้สร้างวัฒนธรรมด้านศิลปวัตถุไว้ด้วย คือ พระองค์ได้โปรดให้สร้างปราสาทเป็นจำนวนมากในเขมรและในเขตอีสานใต้ เช่น ปราสาทตาแก้ว ปราสาทตาพรหม ปราสาทบันทายไซร และอื่น ๆ ในเขมร ส่วนในเขตอีสานใต้มีปราสาทเขาพระวิหาร ที่สร้างใหญ่โตบนเทือกเขาพนมดงเร็ก และปราสาทอีกมากมายทางตอนเหนือของเทือกเขานี้ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในยุคประวัติศาสตร์

แหล่งโบราณคดีที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่ง คือ บริเวณบ้านโนนยาง ร้างริมแม่น้ำมูล ในเขตอำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ ได้พบชั้นดินที่แสดงให้เห็นถึงการตั้งหลักแหล่งของผู้คนมาเมื่อประมาณ 3,000 ปีมาแล้ว นอกจากนี้ ยังมีชุมชนโบราณอีกหลายแห่งบริเวณที่ราบทุ่งกุลาร้องไห้ เช่น ที่บ้านยะวิกและบ้านกระเบื้อง เป็นต้น แต่ยังไม่มีการขุดค้นทางโบราณคดีอย่างจริงจังที่จะได้หลักฐานที่สมบูรณ์เพื่อสรุปให้แน่นอนลงไปได้ ส่วนที่มีการศึกษาแล้ว คือ การขุดค้นบนเนินดินที่บ้านยะวิก ตำบลยะวิก อำเภอสะตึก จังหวัดบุรีรัมย์ โดย ดร.พรชัย สัจจิตต์ เมื่อ พ.ศ. 2524 ได้พบกลุ่มหม้อขนาดใหญ่ที่ใช้บรรจุกระดูกผู้ตายฝังร่วมกับกระดูกแขนและขาของคนด้วย นอกจากนี้ ยังพบเศษตะครันเหล็กปะปนอยู่ ศรีศักร วัลลิโกดม อาจารย์แห่งภาควิชาโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้อธิบายว่า บริเวณที่พบกระดูกและตะครันเหล็กปะปนอยู่ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างการถลุงเหล็กกับประเพณีฝังศพครั้งที่สองของคนในยุคนั้น ต่อมาในปี พ.ศ. 2530 อาจารย์ศรีศักร ได้พา ศาสตราจารย์ทากาย่า และ ฟุรุกาว่า นักธรณีวิทยาและปฐพีวิทยาชาวญี่ปุ่น ไปสำรวจบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้แถบจังหวัดบุรีรัมย์อีกครั้งหนึ่ง ได้พบเนินดินที่มีคูน้ำล้อมรอบขนาดใหญ่หลายแห่งที่บ้านดงพลอง บ้านทุ่งวัง สภาพของโคกเนินแถบนั้นเต็มไปด้วยเศษขี้แร่เหล็กที่ถลุงแล้ว เช่นเดียวกับ

ที่เนินดินที่วัดบ้านยะวิก จึงแน่ใจได้ว่าการถลุงเหล็กมีมาแล้วแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์อย่างแน่นอน (ศรีศักร วัลลิโภดม 2533 : 140) การถลุงเหล็กของชุมชนที่มีคูน้ำล้อมรอบขนาดใหญ่หลายแห่ง ได้มีความสัมพันธ์สืบทอดกันมาในสมัยประวัติศาสตร์ของยุคทวารวดีและยุคลพบุรีซึ่งจะได้กล่าวถึงในตอนต่อไป

1.4 กลุ่มวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำมูล-ชีตอนล่าง

กลุ่มวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำมูลและลุ่มแม่น้ำชีตอนล่าง อาจกล่าวอย่างกว้าง ๆ ตั้งแต่เขตอำเภอราชธิโคล จังหวัดศรีสะเกษ ลงไปจนถึงจังหวัดอุบลราชธานี การพัฒนาของชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในเขตนี้จะเริ่มแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล ซึ่งมีความสัมพันธ์กับชุมชนแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำมูลและลุ่มแม่น้ำชีตอนกลางที่กล่าวมาแล้ว หลักฐานทางโบราณคดีที่สำรวจพบ ได้แก่ เครื่องปั้นดินเผาที่มีการเขียนด้วยสีดำ สีน้ำตาล และสีแดงซึ่งเป็นสิ่งที่พบในหลุมฝังศพ จึงตีความได้ว่าเป็น "เครื่องปั้นดินเผาที่ใช้เนื่องในพิธีฝังศพ" (ศรีศักร วัลลิโภดม 2533 : 457) ชุมชนโบราณที่พบในแถบนี้มักจะตั้งอยู่บนเนินดินที่ไม่มีคูน้ำล้อมรอบและมีคูน้ำล้อมรอบกระจายอยู่ทั่วไป ชุมชนที่ตั้งอยู่บนเนินดินที่ไม่มีคูน้ำล้อมรอบ อาจจะเป็นเพราะพื้นที่แถบนั้นอยู่ต่ำกว่าพื้นที่แถบลุ่มน้ำมูลตอนบนเรื่อยลงมาถึงแถบตอนกลางและมีหนองน้ำอยู่แล้ว ผู้คนจึงอาศัยน้ำในหนองเพื่ออุปโภคบริโภคเพียงพอตลอดปี แต่บางชุมชนก็มีคูน้ำล้อมรอบมีการถลุงเหล็กและทำเกลือด้วย เช่น แหล่งชุมชนที่บ้านดอนเกลือ ตำบลคู อำเภอราชธิโคล เป็นต้น ชุมชนลักษณะดังกล่าวมีการตั้งอยู่กระจายขึ้นไปทางเหนือและทางตะวันออกเฉียงเหนือในเขตอำเภอมหาชนะชัยและอำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร และในเขตอำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี แต่ไม่พบชุมชนโบราณในเขตตอนใต้ลงมา ซึ่งเป็นที่สูงและเต็มไปด้วยป่าเขาแถบเทือกเขาดงเร็กของเขตอีสานใต้

ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ในเขตจังหวัดอุบลราชธานีมีความสัมพันธ์กับชุมชนที่อยู่เหนือลุ่มแม่น้ำมูล ลุ่มแม่น้ำชีตอนล่างขึ้นไป จึงอาจกล่าวได้ว่าชุมชนแถบนี้ได้มีมาแล้วไม่ต่ำกว่า 3,000 ปี เช่นเดียวกับชุมชนในเขตจังหวัดศรีสะเกษ ร้อยเอ็ด สุรินทร์ บุรีรัมย์ และมหาสารคาม ซึ่งอยู่ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ นั่นเอง ชุมชนดังกล่าวได้มีการพัฒนาสืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยประวัติศาสตร์ ชุมชน

เหล่านี้ได้ตั้งหลักแหล่งอยู่บริเวณลุ่มน้ำเซบาย ซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของแม่น้ำมูล ลำน้ำเซบายไหลมาจากเทือกเขาภูพาน ผ่านเขตอำเภอป่าติ้วและอำเภออำนาจเจริญ จังหวัดยโสธร และไหลผ่านเขตอำเภอหัวตะพาน ม่วงสามสิบ และอำเภอเชียงใน แล้วลงสู่แม่น้ำมูลที่อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี นอกจากนี้ ยังมีชุมชนโบราณในเขตอำเภอหัวตะพาน ตระการนิชผล ตาลส้ม และอำเภอเมืองอุบลฯ ซึ่งเป็นชุมชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำเซบาย ส่วนด้านตะวันออกของจังหวัดอุบลราชธานี ได้แก่ พื้นที่ที่อยู่ติดกับแม่น้ำโขง ได้พบแหล่งโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ แถบเทือกเขาและหน้าผาสูง เช่น ที่อำเภอโขงเจียม ได้พบภาพเขียนสีที่ผาแต้ม ที่ภูผาขาม และอีกหลายแห่งแถบริมแม่น้ำโขง วิถีชีวิตของคนยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่อาศัยอยู่บริเวณที่สูงดังกล่าวนี้ คงจะมีอายุรุ่มราวคร่าวเดียวกับชุมชนโบราณแถบลุ่มแม่น้ำมูล-ชีตอนล่าง ตอนกลาง และตอนบน คือ ประมาณ 3,000 ปีมาแล้ว ชุมชนต่าง ๆ ย่อมต้องมีการติดต่อและสืบทอดวัฒนธรรมร่วมกันติดต่อกันมาจนเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะชุมชนในเขตอีสานใต้จะปรากฏหลักฐานที่ชัดเจน ตั้งแต่ยุคเริ่มต้นของสมัยประวัติศาสตร์ เป็นต้นมา

2. สมัยประวัติศาสตร์

สมัยประวัติศาสตร์ของภาคอีสานมีรากฐานมาจากการรับอารยธรรมอินเดียและจีน ซึ่งได้ขยายอิทธิพลทางวัฒนธรรมมายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในต้นคริสตกาล หรือประมาณ 2,000 ปีมาแล้ว หลักฐานทางโบราณคดีและศิลาจารึกต่าง ๆ ที่เป็นอักษรอินเดีย รวมทั้งชื่อที่บันทึกเป็นภาษาจีนโดยพ่อค้าหรือนักบวชจีนในพุทธศาสนา ได้เป็นประจักษ์พยานให้สืบค้นได้ เช่น หลักฐานที่พบเก่าแก่ที่สุดในเขตจังหวัดนครราชสีมา คือ พระพุทธรูปสำริดแบบคุปตะ ซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 8-9 ซึ่งอยู่ร่วมสมัยกับหลักฐานทางโบราณคดีในจังหวัดนครปฐมและจังหวัดกาญจนบุรี ในภาคกลาง เป็นต้น วัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ คือ ภาพแกะสลักศิลปะแบบคุปตะ มีการกระจายตัวจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นไปยังที่ราบสูงโคราช โดยผ่านช่องเขาในเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ เข้าสู่ภาคอีสาน และอาจนำโดยพระสงฆ์ในการเผยแผ่พุทธศาสนา มายังดินแดนบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน ในเขตจังหวัดชัยภูมิ ลุ่มน้ำชีตอนกลาง การไปมาหาสู่กันของผู้คนในสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อประวัติศาสตร์ระหว่างดินแดนทั้งสอง คงมีขึ้น

ตามช่องเขาแถบจังหวัดเพชรบูรณ์ นครราชสีมา และระหว่างประชาชนในเขตอิสานใต้ กับประชาชนทางตอนใต้ของเทือกเขาพนมดงเร็ก โดยผ่านช่องเขาในเขตจังหวัดสุรินทร์ และบุรีรัมย์

การพัฒนาของชุมชนหรือหมู่บ้านในภาคอิสานในอดีต เป็นผลจากการเพิ่มขึ้นของประชากร จะเห็นได้จากการตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำหรือใกล้หนองบึง เพื่อเป็นที่อยู่อาศัยและทำมาหากินโดยมีการปลูกข้าวเป็นสำคัญ เมื่อได้รับอารยธรรมอินเดียซึ่งผ่านเข้ามา ทั้งทางดินแดนเขมรและดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา จึงทำให้หมู่บ้านขนาดใหญ่กลายเป็นเมือง มีผังเมืองเป็นรูปวงรี หรือรูปไข่ หรือรูปวงกลม ตามลักษณะของภูมิประเทศที่เป็นที่ดอนหรือเนินดิน ซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกับผังเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่อยู่ร่วมสมัยทวารวดี ตัวอย่างเช่น เมืองแอม เป็นเมืองใหญ่ที่สุดในลุ่มแม่น้ำชีตอนกลาง มีลักษณะเป็นรูปวงรี ขนาดกว้าง 2,900 x 3,000 เมตร ในเขตอิสานใต้ ได้แก่ ที่ตั้งของตัวจังหวัดสุรินทร์ในปัจจุบัน รูปร่างมีลักษณะเป็นเมืองป้อมปราการ มีคูเมืองเป็นรูปวงกลม 2 ชั้น เรียกว่า เมืองคูประทายสมันต์ เมืองในสมัยทวารวดีโดยทั่วไปจะมีคูเมืองล้อมรอบ 2 หรือ 3 ชั้น คูเมืองดังกล่าวนอกจากจะมีประโยชน์ในการป้องกันข้าศึกแล้ว ผู้คนยังได้ใช้น้ำในคูเพื่ออุปโภคบริโภคและสัตว์เลี้ยงด้วย การขุดคูล้อมรอบหมู่บ้านหรือเมืองเป็นรูปแบบหรือลักษณะต่าง ๆ ที่ได้จากการถ่ายภาพทางดาวเทียม เป็นเครื่องชี้ว่าชุมชนโบราณในภาคอิสานใต้มีการพัฒนาตนเองมาเรื่อย ๆ จนได้รับอารยธรรมอินเดียทางคติความเชื่อด้านศาสนาและการปกครองผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิม และกลายเป็นเอกลักษณ์ของภาคนี้ เช่น การสร้างเสมาหินปักเขตพุทธสถานหรือตามเนินดิน ถวายไว้ในพุทธศาสนาตามเมืองหรือชุมชนโบราณทั่วไป เสมาหินที่พบบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล ลุ่มแม่น้ำชี และลุ่มแม่น้ำโขง เป็นสิ่งที่มีคุณค่าทางด้านศิลปกรรมเป็นอย่างมาก เพราะทำให้เราทราบว่าชาวอิสาน (หลายกลุ่มชาติพันธุ์) ในอดีตมีการนับถือพุทธศาสนาเป็นพื้นฐานมาตั้งแต่สมัยทวารวดี หรืออย่างน้อยเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 11-12 เป็นต้นมา

การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญช่วงหนึ่งของดินแดนอีสานใต้ คือ การรับอารยธรรมทางด้านศาสนาพุทธนิกายมหายานและลัทธิพราหมณ์ หลักฐานทาง โบราณสถานที่ปรากฏอยู่หลายแห่ง คือ ปราสาทแบบสมโบร์ไพรกุก ที่วัดสระแก้ว และ ที่บ้านดอนขุนหมีน ในเขตบ้านสะพือใต้ หลักฐานที่สำคัญ คือ ทับหลังที่วัดสระปทุมและ วัดสระแก้ว ในเขตอำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี ปัจจุบันทับหลังที่วัด สระแก้วได้ถูกย้ายมาเก็บไว้ที่ วัดสุปฏิณาราม ในตัวจังหวัดอุบลราชธานี ทับหลังชิ้นนี้ ทำด้วยหินทรายสีน้ำตาล ซึ่งนักวิชาการตีความว่า "เป็นทับหลังที่เก่าแก่ที่สุดในดินแดน ประเทศไทยชิ้นหนึ่ง ที่ยังเหลืออยู่อย่างสมบูรณ์" (ศรีศักร วัลลิโภดม 2521 : 34) จากรูปแบบของทับหลังชิ้นนี้ทำให้ทราบว่า มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 หลักฐานที่สำคัญในเขตจังหวัดสุรินทร์ คือ ปราสาทภูมิโพน (โพน เป็นภาษาอวຍ แปลว่า มะกอก ไม่ใช่ภูมิโพนดังที่มีผู้แปลมาจากภาษาอังกฤษ) เป็นอีกหลักฐานหนึ่ง ที่อยู่ใกล้บ้านคม อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ มีลักษณะเสาและลวดลายเสากรอบ ประติมากรรมเป็นศิลปะแบบไพรกเมง ซึ่งอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 13 นับเป็นปราสาท สมัยเจนละที่เก่าแก่ที่สุดในจังหวัดสุรินทร์ บริเวณใกล้ปราสาทยังมีร่องรอยของเมือง โบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ถัดขึ้นไปทางเหนือในเขตอำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัด ร้อยเอ็ด ได้พบชุมชนที่เป็นเมืองโบราณรูปไม่สม่ำเสมอ 1 แห่ง ภายในเมืองมีสถูป ก่อด้วยอิฐ เรียกว่า ธาตุบ่อพันขัน ตั้งอยู่บนฐานศาสนสถานเดิมของขอม ต่อมาได้ ถูกดัดแปลงเป็นสถูปศิลปะแบบลพบุรี แต่ยังใช้อิฐเดิมสร้างเป็นศาสนสถาน โบราณ วัตถุที่เก่าแก่อีกอย่างหนึ่ง คือ มุขลิงค์ ซึ่งเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศาสนา พราหมณ์ ลัทธิไควนิกายในบริเวณนี้ ชิ้นส่วนของสถาปัตยกรรมอื่น ๆ ที่พบในบริเวณ นี้แสดงให้เห็นถึงอำนาจทางการเมืองของพระเจ้ามเหศวรมัน (เจ้าชายจิตรเสน) ที่แผ่เข้ามาในเขตดินแดนลุ่มแม่น้ำมูลอย่างชัดเจน นอกจากนี้ ยังพบเสมาหินทราย แดง รูปแปดเหลี่ยมปลายมน ในเขตวัดธาตุบ่อพันขันหลักหนึ่งปักอยู่ใต้ต้นไม้ แสดงให้ เห็นถึงวัฒนธรรมความเชื่อทางพุทธศาสนาซึ่งมีอายุตั้งแต่สมัยทวารวดีเป็นต้นมา ดินแดน อีสานจึงได้รับอิทธิพลทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์มาเป็นเวลานานนับพันปีมาแล้ว

นอกจากร่องรอยของเมืองโบราณและศาสนสถานแล้ว ยังได้พบ ศิลปจารึกภาษาสันสกฤตหลายหลักในเขตอีสานใต้ทุกจังหวัด คือ จังหวัดอุบลราชธานี

สุรินทร์ บุรีรัมย์ นครราชสีมา และในเขตอีสานเหนือด้วย อักษรที่ใช้ในอีสานยุคแรก ๆ ได้รับอิทธิพลจากอินเดียใต้ สมัยราชวงศ์ปัลลวะ จึงเรียกว่า อักษรปัลลวะ ซึ่งปรากฏอยู่ในดินแดนอีสานประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ 12 แล้วได้พัฒนามาเป็นอักษรแบบต่าง ๆ ในเวลาต่อมา คือ

1. อักษรปัลลวะรุ่นแรก มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 ลักษณะคล้ายอักษรคฤห์ สมัยราชวงศ์ปัลลวะ (พุทธศตวรรษที่ 10-11) จึงเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า อักษรอินเดียใต้
2. อักษรหลังปัลลวะ มีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13-14 ตัวอักษรได้คลี่คลายจากอักษรปัลลวะ จึงเรียกว่า อักษรอินเดียกลาง
3. อักษรหลังปัลลวะและอักษรขอมโบราณ มีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 14-15 ลักษณะคล้ายอักษรขอมสมัยพระนคร

ประจักษ์พยานด้านอักษรปัลลวะนี้แสดงถึงการเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์อย่างแท้จริง เพราะทำให้เราทราบเกี่ยวกับเหตุการณ์ของบ้านเมืองในแถบนี้ โดยเฉพาะเรื่องราวทางด้านการเมืองการปกครองที่ชี้ให้เห็นถึงการขยายอำนาจของเจ้าชายจิตรเสน ซึ่งมีศิลาจารึกจำนวน 7 หลัก กระจายอยู่ในเขตอีสานใต้ อักษรปัลลวะรุ่นแรกใช้ภาษาสันสกฤต จึงกล่าวได้ว่าเป็นยุคที่วัฒนธรรมภาษาสันสกฤตเข้าสู่ภาคอีสานในพุทธศตวรรษที่ 12 ต่อมาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13-14 รูปตัวอักษรปัลลวะได้เปลี่ยนไป โดยมีการใช้ภาษาสันสกฤตปนกับภาษามอญและภาษาขอมระหว่างพุทธศตวรรษที่ 15-16 รูปอักษรในศิลาจารึกที่พบได้เปลี่ยนไปอีก คือ มีการแต่งหัวอักษรหรือศกเพิ่มขึ้น คล้ายอักษรที่ใช้ในอาณาจักรขอม สมัยพระนคร จึงเรียกว่า อักษรขอมโบราณ ดังนั้น ภาษาที่ใช้จารึกในดินแดนอีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-18 จึงประกอบด้วย ภาษาสันสกฤตในยุคแรก ส่วนภาษามอญโบราณและภาษาขอมนั้น ได้ใช้มาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 13 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 18 (ธวัช ปลอดโทก 2529 ; จันทร์แดง คำลือหาญ 2531) ในช่วงเวลาประมาณ 200 ปี คือระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19-20 ดินแดนอีสานอาจไม่สงบจึงไม่พบจารึกตัวอักษรในดินแดนอีสานเลย นักวิชาการบางท่านจึงเรียกว่า "ยุคปลอดจารึกในอีสาน" (ธวัช

พ.ศ. 2529) ส่วนศิลาจารึกที่พบในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-25 เป็นศิลาจารึกด้วยอักษรธรรมและอักษรไทยน้อย อักษรธรรมที่จารึกในแผ่นศิลามีรูปร่างคล้ายแบบอักษรมอญโบราณหรือญไทย จึงคล้ายกับอักษรที่ใช้ทางภาคเหนือของไทย อักษรธรรมนี้เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า "อักษรไทยสกุลมอญ" ส่วนอักษรไทยน้อยนั้นเป็นอักษรที่ได้รับมาจากอักษรไทยสุโขทัย สมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (พระเจ้าลิไทย) และประสมกับอักษรขอมด้วย รูปร่างเปลี่ยนไปจากเดิมและได้เรียกชื่อใหม่ว่า อักษรไทยน้อย อักษรไทยน้อยได้พัฒนามาอีกขั้นหนึ่งซึ่งเป็นอักษรที่ใช้ในประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวในปัจจุบัน (ธวัช พุฒโศก 2529 : 10-11)

ความสำคัญของศิลาจารึกต่อประวัติศาสตร์อีสาน โดยเฉพาะดินแดนอีสานใต้ในยุคแรก ๆ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา คือ การขยายอำนาจทางการเมืองและการศาสนา ในสมัยพระเจ้ามเหศวรมัน (เจ้าชายจิตรเสน) ซึ่งได้ครอบครองดินแดนที่เป็นอาณาจักรเจนละ พุ้น และอีสานใต้ (รวมทั้งอีสานเหนือบางส่วนด้วย) ในด้านศาสนา พระองค์ได้โปรดให้สร้างคิวงสิงค์ทองคำไว้ที่ถ้ำภูหมาโน ที่อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เพื่อเป็นที่สิงสถิตย์ของเทพเจ้า การบูชาคิวงสิงค์นี้เชื่อว่าจะนำความอุดมสมบูรณ์มาสู่แผ่นดินและความมั่งคั่งตลอดจนความมั่นคงของราชวงศ์ด้วย อิทธิพลทางการเมืองการปกครองที่มีความเชื่อในลัทธิโควณิกาย จึงมีอิทธิพลในดินแดนอีสานใต้โดยสมบูรณ์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา พื้นที่ในเขตจังหวัดสุรินทร์และจังหวัดบุรีรัมย์ที่ปรากฏในจารึกของเจ้าชายจิตรเสน ได้กล่าวถึงคนแถบนี้ว่าเป็น "ชาวเขา" การประดิษฐ์คิวงสิงค์และรูปโควณิกได้กระทำเมื่อ "ปราบปรามดินแดนทั้งหมดได้" (สุภัทรดิศ ดิศกุล 2535 : 154) และเป็นการแสดงให้เห็นถึงพระราชอำนาจของพระองค์ที่ทรงมีเหนือดินแดนแถบนี้

เมื่ออาณาจักรเจนละได้แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ เจนละบกและเจนละน้ำ ตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 13 เป็นต้นมา ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 14 (พ.ศ. 1250-1350) บริเวณอีสานใต้ตกอยู่ใต้อำนาจของเจนละบก ซึ่ง ม้าตวนหลิน นักปราชญ์จีนได้บันทึกไว้ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุจีนราชวงศ์ถังว่า "ครั้งหนึ่ง

ของภาคเหนือซึ่งเต็มไปด้วยภูเขาและหุบเขาได้เรียกว่า อาณาจักรเจนละบก
ครั้งหนึ่งทางภาคใต้ซึ่งจรดฝั่งทะเลเต็มไปด้วยทะเลสาป ก็เรียกว่า อาณาจักร
เจนละน้ำ" (สุภัทรดิศ ดิศกุล 2535 : 160) ในช่วงนี้ศูนย์กลางของอาณาจักร
เจนละบกอยู่แถบบริเวณปราสาทวัดภู เมืองจำปาศักดิ์ แลบนตอนกลางของแม่น้ำโขง

ในช่วงเดียวกันนี้อิทธิพลของพุทธศาสนาก็ได้แผ่เข้ามาในดินแดน
อีสานใต้เช่นเดียวกัน ซากปรักหักพังของโบราณสถานและสถาปัตยกรรมแบบทวารวดี
ที่พบในเขตจังหวัดนครราชสีมาและจังหวัดบุรีรัมย์ เช่น พระพุทธรูปซึ่งพบที่บ้านเมือง
ฝ้าย ตำบลเมืองฝ้าย อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ เมืองโบราณสมัยทวารวดี
ที่บ้านเมืองฝ้าย ตั้งอยู่ในเขตลำน้ำลำปลายมาศ ซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของแม่น้ำมูล
เมืองฝ้ายมีลักษณะรูปร่างค่อนข้างกลม มีคูน้ำคันดินล้อมรอบหลายชั้น แสดงให้เห็น
ถึงการชักน้ำจากลำปลายมาศเข้ามาใช้ในเมือง หลักฐานสำคัญที่พบ คือ พระพุทธรูป
แบบทวารวดีปางขัดสมาธินาคนปรก ขนาดใหญ่กว่าคน เมืองฝ้ายคงได้รับพุทธศาสนา
ผ่านเข้ามาทางบ้านเมืองเก่าในเขตจังหวัดปราจีนบุรี เพราะพระพุทธรูปนาคนปรก
แบบทวารวดีนี้ ได้พบทั่วไปในดินแดนใกล้เคียง เช่น นครศรีธรรมราช เมืองพระรถ
ในเขตอำเภอนนทบุรี จังหวัดชลบุรี และเมืองศรีมโหสถ อำเภอโคกปีบ จังหวัด
ปราจีนบุรี นักวิชาการด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีบางท่าน เช่น รองศาสตราจารย์
ศรีศักร วัลลิโภดม ได้ตั้งข้อสังเกตว่า ศิลปกรรมแบบทวารวดีนี้คงผ่านเข้ามาตาม
ช่องเขากบินทร์บุรี ปักธงชัย แล้วแพร่เข้าสู่บ้านเมืองในเขตต้นแม่น้ำมูล เช่น เมือง
ฝ้าย และเมืองใหญ่น้อยเรียงรายกันไปตามลำน้ำลำปลายมาศ หลายเมืองไปจนถึง
เขตเมืองนิมาย ซึ่งอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-13 (ศรีศักร วัลลิโภดม 2521
: 40) นอกจากพระพุทธรูปแบบนาคนปรกแล้ว ยังพบพระพุทธรูปยืนสำริดแบบทวารวดี
และพระพุทธรูปพระโพธิสัตว์ในนิยามหายานอีกหลายองค์ที่เมืองฝ้าย แสดงให้เห็นถึง
ฝีมือช่างระดับสูงจึงได้สร้างศิลปกรรมที่สวยงามมาก ปัจจุบันโบราณวัตถุเหล่านี้ได้นำ
ไปเก็บไว้ที่ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร

แหล่งโบราณสถานที่บ้านตะโหนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา
ได้ขุดพบพระโพธิสัตว์สำริดขนาดใหญ่ เหลืออยู่เฉพาะท่อนขา มือ และพระเศียร เป็น

เทวรูปพระโพธิสัตว์ แบบเดียวกับที่พบที่เมืองฝ้าย ชุมชนที่บ้านตะโหนดในสมัยนั้นจึงนับถือพุทธศาสนาแบบมหายาน ซึ่งมีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13-14 นอกจากนี้บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล แถบบริเวณเมืองนิมายเก่า อำเภอนิมาย จังหวัดนครราชสีมา มีร่องรอยเมืองโบราณซึ่งเป็นที่ตั้งปราสาทหินนิมายปัจจุบัน และบริเวณที่เรียกว่าท่านางสระผม เคยเป็นชุมชนมาแล้วตั้งแต่ยุคสำริด และเป็นบ้านเมืองตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา เพราะได้ขุดพบเศษเครื่องปั้นดินเผาแบบไม่เคลือบ ซึ่งพบมากในสมัยทวารวดี และคงเป็นเมืองที่เป็นศูนย์กลางที่นับถือพุทธศาสนานิกายมหายานมาเป็นเวลานานก่อนที่จะมีการสร้างปราสาทหินนิมายขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 16 หลักฐานที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง คือ ศิลจารึกที่บ่ออึกา จังหวัดนครราชสีมา อักษรที่ใช้จารึกเป็นอักษรหลังปัลลวะ แต่เป็นภาษาสันสกฤตและภาษาขอมโบราณ ข้อความในจารึกกล่าวถึงเจ้าผู้ครองแห่ง "ศรีจนาศะ" ได้อุทิศสัตว์ สิ่งของ และทาส ถวายแก่พระภิกษุในพุทธศาสนา เพื่อเป็นการแสดงถึงความมีศรัทธาอย่างแรงกล้าในพุทธศาสนา ศิลจารึกที่เมืองเสมาอีกหลักหนึ่ง จารึกเมื่อ พ.ศ. 1514 เป็นจารึกด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต และภาษาขอม เช่นเดียวกับหลักที่จารึกในพุทธศตวรรษที่ 15 ในช่วงแรกอาณาจักรนี้คงเป็นอิสระ แล้วตกอยู่ใต้อิทธิพลของขอมสมัยพระนครในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 16 เพราะในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 15 มีศิลจารึกศรีจนาศะ จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต และภาษาขอม ศิลจารึกหลักนี้กล่าวถึงกษัตริย์ผู้ครองอาณาจักรศรีจนาศะ ทรงเลื่อมใสในศาสนาฮินดู ได้โปรดให้สร้างรูปพระอรรชনারิของศาสนาฮินดู แสดงว่าผู้ปกครองได้เปลี่ยนความเชื่อจากการนับถือพุทธศาสนาเป็นศาสนาพราหมณ์ ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 15

จากหลักฐานดังกล่าวนี้เป็นเครื่องชี้ให้เห็นว่า พุทธศาสนานิกายมหายานและศาสนาพราหมณ์ ได้เจริญควบคู่กันมากับอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินแห่งอาณาจักรศรีจนาศะ ที่ทรงยอมรับศาสนาพุทธในรัชกาลแรก ๆ และหันมานับถือศาสนาพราหมณ์ในรัชกาลต่อมา นั่นคือ ในช่วงที่กษัตริย์นับถือพุทธศาสนานั้น อาณาจักรนี้อยู่โดดเดี่ยวอย่างเป็นอิสระ ดังข้อความในศิลจารึกบ่ออึกาตอนหนึ่งระบุว่า "กมฺวฺเตคานตเรยกตสิมาปราบตวาน กุโล มปะองคเทวอิตอนามนา อิตะปราชญะ

กุโหลมยะ" แปลว่า "ได้รับแล้วซึ่งดินแดนอันถูกละทิ้งอยู่นอกกัมพูเทศ ท่านมีนามว่า
 อังคเทพ เป็นผู้มีความคิดใคร่ครวญอย่างดียิ่ง เป็นบุรุษอันประเสริฐสุดในตระกูล"
 (ธวัช ปุณฺณโกทก 2529 : 23; สำนักนายกรัฐมนตรี 2508 : 221-224)
 ธวัช ปุณฺณโกทก ได้ตั้งข้อสังเกตในแง่อักษรวิทยาว่า อาณาจักรศรีจนาศะค่อนข้างจะ
 อยู่โดดเดี่ยว เพราะรูปแบบตัวอักษรไม่ได้พัฒนาร่วมกับสังคมอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง
 เช่น "การรักษาลักษณะตัวอักษรโบราณ ตัว "น" มีรูปร่างแปลกประหลาด คือ หัว
 เข้าข้างในมีลักษณะใหญ่มาก จนบางครั้งทำให้ดูเป็นตัว "ต" ไป" (2529 : 25)
 ส่วนดินแดนอีสานบริเวณลุ่มแม่น้ำชีก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 เช่น บริเวณเมืองฟ้าแดด
 สงยาง ในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์ เมืองนครจำปาศรีและชุมชนในเขตจังหวัดชัยภูมิ
 และดินแดนใกล้เคียง เป็นดินแดนที่ได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนาแบบมหายาน ก่อนที่
 จะรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากขอมในพุทธศตวรรษที่ 16 ยกเว้น ดินแดนอีสานใต้
 ตั้งแต่ลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่างถึงลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน และบริเวณลุ่มน้ำชีบางส่วน เพราะ
 ได้พบจารึกของเข้าชายจิตรเลน ที่เมืองแอม ซึ่งเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่ได้
 รับอิทธิพลของวัฒนธรรมจากเจนละในสมัยพระเจ้ามเหศวรธรรมัน ดังได้กล่าวมาแล้ว
 ข้างต้น

ดินแดนอีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 เป็นช่วงที่ได้รับอิทธิพล
 ของขอมสมัยพระนคร (Brigge 1951 : 190; ศรีศักร วัลลิโภดม 2521 :
 53-69) อิทธิพลวัฒนธรรมขอมยังได้ขยายเข้าไปยังภาคกลางในขณะเดียวกันด้วย
 ศิลปกรรมและโบราณสถานที่สำคัญที่ลพบุรี คือ ปราสาทสามยอดลพบุรี ลพบุรีจึงเป็น
 ศูนย์กลางความเจริญแทนที่ศิลปกรรมแบบทวารวดี นักโบราณคดีและนักประวัติศาสตร์
 ศิลป์ จึงเรียกศิลปกรรมตามศูนย์กลางของอำนาจแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาขณะนั้นว่า
 ศิลปะแบบลพบุรี เช่นเดียวกัน เพราะอยู่ในช่วงสมัยเดียวกัน อนึ่ง ในด้านศิลาจารึก
 ที่พบในดินแดนอีสานและดินแดนในภาคกลางก็มีรูปแบบตัวอักษรที่กลายไปจากรูปแบบ
 อักษรปัลลวะ จึงเรียกว่า อักษรอินเดียกลาย หรืออักษรขอมโบราณ หรืออักษรขอม
 สมัยพระนคร (ธวัช ปุณฺณโกทก 2529 : 27) อาณาจักรขอมสมัยพระนครได้
 ขยายอิทธิพลทางการเมืองการปกครองและการศาสนาเข้าไปยังดินแดนอีสานใน 3
 รัชกาล คือ พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พ.ศ.1545-1593) พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2

(พ.ศ. 1656-1693) และ พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ. 1724-1761) ส่วน
 รัชสมัยอื่น ๆ นั้นไม่ค่อยมีบทบาทมากนักเนื่องจากทรงอ่อนแอและก่อให้เกิดความ
 ยุ่งยากภายในอาณาจักร บ้านเมืองทางอีสานและหัวเมืองอื่น ๆ อาจแยกตัวเป็น
 อิสระดังตัวอย่างที่จะกล่าวในนิทานปราสาทของพระเจ้าอินทสุธาน ในช่วงที่อำนาจ
 ทางการเมืองของขอมสมัยพระนครแผ่อิทธิพลเข้ามายังดินแดนอีสานนั้น ผลที่เกิดขึ้น
 อีกอย่างหนึ่ง คือ อิทธิพลทางสังคมและแบบแผนทางวัฒนธรรมแบบขอมได้ขยายเข้ามา
 ด้วย โดยผ่านเส้นทางบกผ่านช่องเขาต่าง ๆ ของเทือกเขาดงเร็ก เช่น ช่องจอม
 ช่องตะโก ช่องเสม็จ ช่องเม็ก เป็นต้น เส้นทางอีกสายหนึ่ง คือ ทางน้ำ โดยขึ้น
 ล่องตามลำน้ำโขงและลำน้ำมูล จากปากน้ำมูลเข้ามายังดินแดนตอนในของอีสาน

การสร้างเมืองในสมัยลพบุรีนี้ผังเมืองได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม
 คือ จากผังเมืองรูปกลมหรือรูปไข่ในสมัยทวารวดี มาเป็นรูปสี่เหลี่ยม โดยเฉพาะ
 รูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเป็นผังเมืองที่นิยมมากในสมัยนั้น ความคิดในการขุดคูเมืองล้อม
 รอบตัวเมืองก็ยังคงอยู่ แต่ได้เปลี่ยนจากคูเมืองหลายชั้นเป็นชั้นเดียว คติการ
 สร้างเมืองและขุดคูเมืองตามแบบดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิดของฮินดู เช่น เมือง
 นิมาย เมืองหนองหานหลวง เมืองหนองหานน้อย และเมืองสุรินทร์ ซึ่งผังเมืองอยู่
 ต่อกับเมืองเก่าแบบทวารวดี นอกจากการสร้างเมืองโบราณแล้ว ยังมีการสร้าง
 ศาลสถานอยู่ใกล้ตัวเมืองหรืออยู่ต่างหากในที่ที่เหมาะสม เช่น ปราสาทเขาพนมรุ้ง
 ปราสาทเขาพระวิหาร เป็นต้น ศาลสถานส่วนใหญ่ที่พบในดินแดนอีสานเป็นคติ
 ความเชื่อเนื่องในศาสนาพราหมณ์และพุทธแบบมหายาน ซึ่งมีคติความเชื่อผูกพันกับ
 คติเทวราช ดังจะขอกกล่าวถึงนิทานปราสาท (Myth) เกี่ยวกับการสร้างปราสาท
 เขาพนมรุ้งและเมืองตำในเขตจังหวัดบุรีรัมย์

หลวงณรงค์รักษาเขต อดีตนายอำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ ได้
 เล่านิยายปราสาทตามคำบอกเล่าของคนเฒ่าคนแก่ในอำเภอนางรองข้อความสรุปได้
 ว่า พระเจ้าอินทสุธาน พระเจ้าแผ่นดินผู้ครองนครธม ได้ทรงนำลัทธิฮินดูเข้ามาเผยแพร่
 แผ่ในดินแดนอีสานใต้และถือปฏิบัติกันรวมทั้งแคว้นลพบุรีด้วย พระองค์ได้โปรดฯ ให้
 ช่าง 10,000 คน ขึ้นมาสร้างศาลสถานและเมืองในดินแดนอีสานใต้ โดยมีจุด

มุ่งหมายที่สำคัญ คือ เป็นการสร้างถวายเทพเจ้า มีเทวรูปและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาพราหมณ์สถิตย์อยู่ภายใน และเพื่อเป็นประจักษ์พยานแห่งสวรรค์และโลกมนุษย์ (witness of Heaven and Earth, Seidenfaden 1932 : 84) ด้วยความเชื่อที่ว่า เขาพนมรุ้งซึ่งอยู่ในเขตอำเภอนางรอง จะนำโชคลาภและภุชภูภินิหารมาสู่อาณาจักรของพระองค์ พราหมณ์ ช่าง และพระองค์เอง ได้เดินทางจากนครธมผ่านช่องจอมจนถึงเขาพนมรุ้งเพื่อสร้างปราสาทขึ้นบนยอดเขานั้น ปราสาทสร้างด้วยศิลาแลงเสริมด้วยคอนกรีต มีปราสาทองค์ใหญ่อยู่ตรงกลางและมีองค์อื่น ๆ ล้อมรอบทั้ง 4 ทิศ ปราสาทองค์ใหญ่เป็นที่สถิตย์ของเทพเจ้า คือ พระศิวะและพระวิษณุ อนึ่ง พระองค์ได้โปรดฯ ให้ขุดสระน้ำขึ้นใกล้ ๆ กับปราสาท เพื่อนำหินและดินมาใช้ในการก่อสร้าง และใช้เป็นแหล่งน้ำในการอุปโภคบริโภคระหว่างการก่อสร้าง เมื่อสร้างปราสาทเสร็จแล้วก็ได้โปรดฯ ให้สร้างเมืองทางทิศใต้ของเขาพนมรุ้ง สำหรับผู้ปกครองหรือเจ้าเมืองให้อยู่รักษาและปกครองดินแดนแถบนี้ โดยเหตุที่เมืองนี้สร้างบริเวณพื้นที่ต่ำจึงเรียกว่าเมืองต่ำตั้งแต่นั้นมา ตามคติของพราหมณ์เชื่อกันว่ากษัตริย์เป็นส่วนหนึ่งของเทพเจ้า จึงทรงอยู่เป็นนิรันดร์ คือ ทรงเป็นสมมติเทพนั่นเอง ฉะนั้น เมืองที่สร้างขึ้นจึงต้องมีวิหารเพื่อเป็นที่เคารพสักการะของชาวเมืองแต่ละเมือง ดังนั้น ปราสาทหรือเทวาลัย จึงเป็นทั้งตัวแทนของเทพเจ้า กษัตริย์ หรือเจ้านาย หรือเจ้าเมือง ที่เป็นผู้ปกครองในแต่ละแห่ง

ต่อมา พระองค์ได้โปรดฯ ให้สร้างปราสาทขึ้นอีก 2 แห่ง คือ ปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมวัน เพื่อแสดงถึงความเชื่อทางศาสนาและแสดงถึงแสนยานุภาพของพระองค์ แต่พระองค์ก็ต้องเสด็จกลับเสียก่อนเพราะเกิดขบถขึ้นที่เมืองนครธมและสิ้นพระชนม์ในคราวปราบขบถนั้นเอง การสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าอินทสูตได้ก่อให้เกิดจลาจลขึ้นในราชอาณาจักร ทำให้อาณาจักรขอมเริ่มเสื่อมอำนาจลงตั้งแต่นั้นมา

นิยายปรำปรานนี้เป็นสิ่งยืนยันได้ว่า อิทธิพลของเขมรสมัยพระนครได้แผ่เข้ามาในเขตอีสานใต้ และนำลัทธิพราหมณ์เข้ามายังดินแดนอีสานและส่งผลกระทบต่อประชาชนในแถบนี้อย่างมาก คือ การถูกเกณฑ์แรงงานเพื่อสร้างปราสาท ถนน และการเคลื่อนย้ายศิลาแลง อิฐ หิน เป็นต้น ตามพระราชโองการของพระราชาหรือหัวหน้าผู้คุมการก่อสร้างภายใต้ระบบการเกณฑ์แรงงาน (corvee system) ในสมัยนั้น การบังคับเกณฑ์แรงงานและการควบคุมกำลังคนเป็นปัจจัยสำคัญของอำนาจทางการเมือง ศาลนสถานต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นในอีสานตอนใต้ส่วนใหญ่เป็นผลของการใช้แรงงานคน เพื่อสนองตอบคติแนวคิดและตามความต้องการของผู้ปกครอง ดังที่ ยอร์ช เซเดส์ ได้อ้างถึงคำบรรยายของศาสตราจารย์ฟินอต (Finot) ซึ่งบรรยายเมื่อปี 2451 (อ้างจาก ยอร์ช เซเดส์ 1963 : 106-107) เกี่ยวกับพลเมืองของอาณาจักรขอมและดินแดนที่เป็นเมืองขึ้นที่ถูกบังคับให้ทำงานหรือสู้รบว่า

ถ้าหากเราคิดว่าประชาชนเหล่านี้ถูกบังคับ ไม่เพียงแต่การสร้างปราสาทอันมหิมาจนกระทั่งคนในสมัยปัจจุบันทั้งในความใหญ่โตมหึมาเท่านั้น แต่พวกเขายังคงถูกบังคับให้อยู่รักษาสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้นที่มีอยู่กระจายทั่วราชอาณาจักร... จึงไม่เป็นการประหลาดใจเลยในช่วงระยะเวลาหลายศตวรรษของราชวงศ์นี้ ผู้คนเป็นจำนวนมากต้องสูญเสียชีวิตในการทำงานหรือถูกฆ่าในการรบไปเป็นจำนวนมาก

จากข้อความดังกล่าวนี้จึงไม่เป็นที่สงสัยเลยว่า ชาวพื้นเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือต้องตกอยู่ในภาวะของการจำยอม ต้องให้แรงงานภายใต้ระบบการเกณฑ์แรงงานทั้งในยามสงบและในยามสงคราม ในขณะที่เดียวกันดินแดนส่วนนอกที่ขยายอาณาเขตออกไปก็จะถูกผนวกเข้ากับดินแดนเดิม โดยมีราชธานีเป็นศูนย์กลางของอำนาจ นอกจากการสร้างศาสนสถานดังกล่าวแล้วในขณะที่ผู้คนซึ่งถูกกวาดต้อนเพื่อการเกณฑ์แรงงานหรือไปทำสงคราม ก็ต้องมีการบังคับให้อยู่รอคำสั่งจากแม่ทัพนายกอง จึงมีการสร้างสระน้ำขนาดใหญ่ไว้ในที่โล่ง ณ บริเวณที่ควบคุมชั่วคราวเพื่อสะดวกในการควบคุมดูแล ผู้เขียนได้สำรวจพื้นที่หลายแห่งในทุ่งกุลาร้องไห้

ซึ่งในปัจจุบันอยู่ในท้องที่ 5 จังหวัด ของอิสาน ได้แก่ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด สุรินทร์ ศรีสะเกษ และยโสธร พบว่า ตรงใจกลางทุ่งกุลาร้องไห้ในพื้นที่ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด มีสระโบราณขนาดใหญ่แต่ไม่มีบ้านเรือนของประชาชนอาศัยอยู่ในปัจจุบัน จึงเป็นที่เชื่อได้ว่าในสมัยที่เขมรเรืองอำนาจ เช่น สมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 หรือสุริยวรมันที่ 2 คงใช้บริเวณนี้เป็นที่ควบคุมกำลังพล เพื่อรอกการเกณฑ์ไปใช้แรงงานหรือไปทำสงคราม เพราะในรัชกาลดังกล่าวเขมรทำสงครามติดพันกับจามปาเป็นเวลานาน และเมื่อสิ้นสุริยวรมันที่ 7 อำนาจของเขมรจึงเสื่อมลง ดินแดนแถบนี้ได้เป็นอิสระอีกครั้งหนึ่ง แต่เป็นช่วงสมัยที่ผู้คนเบาบางมาก เนื่องจากถูกเกณฑ์ไปทำสงครามนั่นเอง ดังนั้น ในสมัยสองศตวรรษต่อมาจึงไม่พบหลักฐานสำคัญ เช่น ศิลจารึกและโบราณสถานแบบขอมในดินแดนแถบนี้เป็นหลักฐานเลย ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

ในช่วงสมัยพุทธศตวรรษที่ 14-17 ดินแดนที่อยู่ในอาณาจักรเขมร สมัยพระนคร รัชกาลศาสนาิกายมหายานและลัทธิพราหมณ์หรือฮินดู แต่พระเจ้าสูงสุดที่ถือว่าศักดิ์สิทธิ์ คือ พระศิวะ และเปลี่ยนมาเป็นพระวิษณุ ในพุทธศตวรรษที่ 17 ส่วนพุทธศาสนิกายมหายานก็เป็นศาสนาที่กษัตริย์ ราชวงศ์ และประชาชน เลื่อมใสและนับถืออย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระพุทธรูปโพธิสัตว์โลเกศวรจตุรพักตร์ ได้สร้างประดิษฐานในตัวเมืองเพื่อให้คนทั่วไปกราบไหว้บูชา ในลักษณะเดียวกัน เทวาลัยของพราหมณ์ซึ่งเป็นสิ่งก่อสร้างที่เป็นสัญลักษณ์ของเทวราชา ก็มี ความสำคัญต่อผู้ปกครองในฐานะที่เป็น "รูปแบบสถาปัตยกรรมพื้นพิภพที่ผสมผสานจักรวาลและโลกมนุษย์" การผสมผสานทางวัฒนธรรมลักษณะดังกล่าวนี้ มีอิทธิพลต่อราชสำนักไทยเช่นเดียวกับเขมรมาเป็นเวลาช้านาน เช่น สถาปัตยกรรมที่วัดพระแก้วในกรุงเทพฯ ซึ่งตั้งอยู่ในเขตพระบรมมหาราชวัง เป็นที่ประดิษฐานของพระแก้วมรกต และศาลเจ้าพ่อหลักเมืองซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของพระบรมมหาราชวัง วัดพระแก้วเป็นสัญลักษณ์ของพุทธศาสนา ส่วนศาลเจ้าพ่อหลักเมืองเป็นสัญลักษณ์ของพราหมณ์ วัฒนธรรมความเชื่อทั้งสองแบบนี้มีอิทธิพลต่อชีวิตในราชสำนักและประชาชนทั่วไปในแผ่นดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กล่าวคือ กษัตริย์ซึ่งเชื่อว่าจุติลงมาจากสวรรค์ มีฐานะเป็นสมมติเทพเช่นเดียวกับพระวิษณุ พระศิวะ และพระโพธิสัตว์ในโลก

หน้า คือ พระอริยเมตไตรย ความเชื่อนี้สอดคล้องกับความเชื่อในการนับถือบรรพบุรุษในท้องถิ่นต่าง ๆ คือ การสร้างศาลเจ้าพ่อหลักเมืองไว้เป็นที่สิงสถิตย์ของดวงวิญญาณบรรพบุรุษของเมือง (ศาลเจ้าพ่อหลัก-เมือง) และของชุมชน (ศาลปู่ตา) มาจนถึงทุกวันนี้

เมื่อสิ้นรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1761) แล้ว อิทธิพลของเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็ค่อย ๆ เสื่อมลง การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองนี้เป็นเหตุการณ์ที่สอดคล้องกับการสถาปนาอาณาจักรสุโขทัยของพ่อขุนศรีนาวนำถม เมื่อประมาณปี พ.ศ. 1761 และอาณาจักรล้านนาของพ่อขุนมั่งราย ในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 19 (ไพฑูริย์ มิกุล 2528 : 42-108) ขอมหรือเขมรจึงเข้ามามีอำนาจทางการเมืองเหนือดินแดนอีสานอย่างแท้จริง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 และพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เท่านั้น เพราะหลังรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แล้ว ไม่มีหลักฐานปรากฏว่ามีการสร้างปราสาทหินหรือศิลาจารึกด้วยอักษรขอมเหมือนอย่างแต่ก่อน ซึ่งอาจจะเป็นไปได้ว่าดินแดนในอีสานถูกกระทบจากการเกณฑ์แรงงานไปสร้างปราสาทถนนหนทาง ขุดสระน้ำ และเกณฑ์ไปทำสงครามในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั้นเอง บ้านเมืองในดินแดนอีสานจึงมีผู้คนอยู่เบาบางกระจัดกระจายในลักษณะเป็นชุมชนแบบหมู่บ้าน ในขณะที่เดียวกันวัฒนธรรมแบบพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งได้เข้ามาแทนที่ดังจะเห็นได้จากศาสนสถานต่าง ๆ ที่สร้างในสมัยก่อนได้ถูกเปลี่ยนเป็นวัดหรือสถานที่เคารพสักการะในพุทธศาสนา เช่น ปราสาทพนมวัน ปราสาทศิขรภูมิ และปราสาทเขาพนมรุ้ง (Briggs 1951 : 182) ปัจจุบันพุทธศาสนิกชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคอื่น ๆ ของไทยมีความเชื่อว่าโบราณสถานเหล่านี้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ควรแก่การกราบไหว้บูชา

โดยพื้นฐานแล้ว พุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาวงศ์ปฏิเสธและไม่เห็นด้วยกับการยอมรับลักษณะเฉพาะของลัทธิฮินดูและพุทธศาสนานิกายมหายาน เพราะฉะนั้น ความเชื่อใหม่นี้จึงมีบทบาทอย่างสำคัญต่อการเสื่อมอย่างรวดเร็วของอาณาจักรขอมในพุทธศตวรรษที่ 19 (Coedes 1963 : 107) พุทธศาสนาแบบ

ลังกาวงค์ใช้ภาษาบาลีในการเขียนและเผยแพร่แทนภาษาสันสกฤต วัฒนธรรมภาษาสันสกฤตจึงเริ่มเสื่อมลงตั้งแต่ครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมา อย่างไรก็ตาม การขยายตัวของพุทธศาสนาแบบลังกาวงค์มีพระสงฆ์เป็นผู้นำหลักธรรมเข้ามาอบรมสั่งสอนเป็นสำคัญ จึงไม่เกี่ยวข้องโดยตรงทางการเมืองเหมือนศาสนาฮินดูหรือพุทธศาสนานิกายมหายานในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ดังนั้น พุทธศาสนาแบบลังกาวงค์จึงขยายตัวอย่างรวดเร็วในหมู่ประชาชนที่อาศัยอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในสมัยนั้น

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือคงเป็นดินแดนที่เป็นอิสระจากการครอบครองของอาณาจักรภายนอกหลังการสวรรคตของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แล้ว (พ.ศ. 1761) เพราะยังไม่พบหลักฐานใด ๆ ว่าขอมมีอำนาจเหนือดินแดนอีสานหลักฐานของนักท่องเที่ยวยุโรปชื่อ จูต้ากวน (Chou Ta-Huan) ผู้ซึ่งเดินทางไปนครธรรมระหว่างปี พ.ศ. 1833-1840 ได้บันทึกไว้ว่า "ในการสงครามกับสยามเมื่อไม่นานมานี้ ประเทศนั้น (อาณาจักรขอม) ได้รับความพ่ายแพ้อย่างยับเยิน" (Brigge 1951 : 249) จึงเป็นไปได้ว่ากองทัพสยามที่โจมตีอาณาจักรขอมในสมัยนั้น เป็นกองทัพที่ไปจากดินแดนอีสานโดยมีเมืองต่าง ๆ เช่น โคราช นิมาย และร้อยเอ็ด ร่วมเป็นพันธมิตรในการสงครามครั้งนั้น เพราะหลังจากนั้นพระเจ้าฟ้างุ้มแห่งล้านช้าง ซึ่งลี้ภัยการเมืองไปอยู่ที่เขมร ภายหลังได้นำกองทัพจากเขมรแล้วมารวมพลอยู่ที่ร้อยเอ็ดก่อนไปตีอาณาจักรล้านช้างคืนในช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 19 อนึ่ง เมืองร้อยเอ็ดหรือสาเกตนคร มีหลักฐานอยู่ในตำนานอรัญคธาตอิกถ์ด้วย คือ พระสมิตตธรรมวงศา เจ้าผู้ครองแคว้นนี้เป็นผู้ทรงอำนาจภาพแถบลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำชี แคว้นสาเกตนครหรือร้อยเอ็ดจึงน่าจะเป็นเมืองศูนย์กลางของอำนาจทางการเมืองและศาสนามาเป็นเวลาช้านานตั้งแต่สมัยทวารวดี และเมื่อสิ้นสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แล้ว จึงได้เป็นอิสระอีกครั้งหนึ่งและต้องตกอยู่ใต้อำนาจของเจ้าฟ้างุ้ม ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 19

ในตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 19 อาณาจักรอยุธยาและล้านช้างได้ตั้งเป็นอิสระเมื่ออาณาจักรอยุธยาได้ยกกองทัพไปตีนครธมได้ ไทยได้กวาดต้อนเชลยชาวเขมรลงไปที่อยุธยาถึง 90,000 คน (หอสมุดแห่งชาติ 1970 : 79) ส่วน

พระเจ้าฟ้างุ้มได้ครอบครองดินแดนแถบที่ราบสูงโคราช (Coedes 1968 : 225) มหาสิลาวิรวงศ์ นักปราชญ์ชาวอีสานที่ไปรับราชการที่เวียงจันทน์ (ลาว) ได้กล่าวว่า พระเจ้าฟ้างุ้มได้รับการสนับสนุนจากพระเจ้าแผ่นดินแห่งนครธม เพราะว่ามีพระประสงค์ที่จะให้ "การขยายตัวของอาณาจักรสยามหยุดยั้งแค่นั้น" Keyes 1967 : 51) ต่อมาในปี พ.ศ. 2106 ลาวได้ย้ายเมืองหลวงจากหลวงพระบางมาที่เวียงจันทน์ และสร้างนครจำปาศักดิ์ทางภาคใต้ของลาวเป็นอิสระจากเวียงจันทน์เมื่อ พ.ศ. 2256 ผู้ครองนครจำปาศักดิ์ได้ตั้งให้จารย์แก้วมาเป็นเจ้าเมืองทุ่ง (สุวรรณภูมิ) ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด และมีลูกหลานตั้งเมืองขึ้นอีกหลายเมืองในดินแดนอีสานในเวลาต่อมา

ส่วนอาณาจักรอยุธยาได้ขยายอำนาจเข้ามาในดินแดนอีสานเท่าที่หลักฐานปรากฏ คือ ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199-2231) พระองค์ได้โปรดฯ ให้พระยามราช ขุนนางจากกรุงศรีอยุธยา มาเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาซึ่งพระองค์ได้โปรดฯ ให้สร้างขึ้นใหม่ ดังนั้น ดินแดนอีสานจึงมีความสำคัญทั้งด้านการเมืองและเศรษฐกิจต่อลาวและสยาม (ไทย) ตั้งแต่นั้นมา ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี พระองค์ได้โปรดฯ ให้ยกกองทัพไปตีอาณาจักรนครจำปาศักดิ์ เวียงจันทน์ และหลวงพระบางก็ถูกเกลี้ยกล่อมให้รวมกับไทยด้วย ดินแดนอีสานรวมทั้งดินแดนในอาณาจักรลาวทั้งสามจึงเข้าร่วมอยู่กับไทยเรื่อยมา จนเกิดกรณีพิพาทดินแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศส และถูกฝรั่งเศสบังคับให้สละดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทั้งหมด ยกเว้นดินแดนบางส่วนในเขตอาณาจักรนครจำปาศักดิ์และบางส่วนของที่ติดกับจังหวัดเลย เมื่อรัฐบาลไทยได้จัดระเบียบบริหารราชการส่วนภูมิภาคใหม่ที่เรียกว่า ระบบเทศาภิบาลในรัชกาลที่ 5 แล้ว ดินแดนอีสานจึงถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรไทยมาจนกระทั่งทุกวันนี้

จึงสรุปได้ว่า ดินแดนอีสานมีผู้คนอาศัยอยู่มาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยประวัติศาสตร์ มีการสืบทอดทางวัฒนธรรมติดต่อกันมา มีการผสมผสานระหว่างวัฒนธรรมต่าง ๆ หลายยุคหลายสมัย จนกลายเป็นวัฒนธรรมท้องถิ่นอีสานในปัจจุบัน แม้จะมีความแตกต่างกันไปบ้างตามลักษณะกลุ่มชาติพันธุ์ เป็นวัฒนธรรม

ย่อย ๆ แต่ในปัจจุบันวัฒนธรรมต่าง ๆ ดังกล่าวนั้นวันจะถูกผสมผสานกลมกลืนกับ
วัฒนธรรมใหม่หรือวัฒนธรรมของชาติไทยในอนาคต เพราะรัฐบาลได้สร้าง ความ
เจริญด้านการศึกษา การคมนาคม และการติดต่อสื่อสารที่สะดวกรวดเร็ว วัฒนธรรม
ท้องถิ่นจึงต้องปรับตัวโดยยอมรับวัฒนธรรมหลัก ในลักษณะของการผสมกลมกลืนทาง
วัฒนธรรม ซึ่งเกิดขึ้นทั่วไปในทุกภูมิภาคของประเทศไทย

สภาพทั่วไปของอีสานใต้ปัจจุบัน

เขตอีสานใต้ประกอบด้วยพื้นที่ของ 4 จังหวัด คือ บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี ซึ่งเป็นศูนย์รวมของอารยธรรมและทรัพยากรอันมีค่า และเป็นแหล่งที่มีประชากรหนาแน่นที่สุดแห่งหนึ่งของประเทศ ซึ่งจะได้พูดถึงข้อมูลที่สำคัญ ๆ บางส่วนของเขตอีสานใต้ต่อไป

1. ที่ตั้งและอาณาเขต

อีสานใต้ปัจจุบันมีพื้นที่ประมาณ 46,851.9 ตารางกิโลเมตร โดยแยกเป็นพื้นที่ของจังหวัดบุรีรัมย์ 10,321.8 ตารางกิโลเมตร จังหวัดสุรินทร์ 8,785 ตารางกิโลเมตร จังหวัดศรีสะเกษ 8,839 ตารางกิโลเมตร และจังหวัดอุบลราชธานี 18,906.1 ตารางกิโลเมตร ตั้งอยู่ทางตันทิศใต้สุดของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ห่างจากกรุงเทพมหานครโดยทางรถไฟมาถึงจังหวัดบุรีรัมย์ประมาณ 376 กิโลเมตร จังหวัดสุรินทร์ประมาณ 420 กิโลเมตร จังหวัดศรีสะเกษประมาณ 515 กิโลเมตร และจังหวัดอุบลราชธานีประมาณ 670 กิโลเมตร มีเส้นทางคมนาคมไปยังกรุงเทพฯ และจังหวัดใกล้เคียงสะดวกทั้งทางรถยนต์และรถไฟ นอกจากนี้ ยังมีสนามบินพาณิชย์ซึ่งกำลังอยู่ในระหว่างดำเนินการปรับปรุงเป็นสนามบินนานาชาติที่จังหวัดอุบลราชธานีอีกด้วย อีสานใต้มีอาณาเขตติดต่อกับจังหวัดใกล้เคียงและประเทศเพื่อนบ้านดังนี้

ทิศเหนือ ติดกับจังหวัดมหาสารคาม จังหวัดร้อยเอ็ด และจังหวัดยโสธร

ทิศใต้ ติดกับจังหวัดปราจีนบุรีและสาธารณรัฐกัมพูชาธิปไตย

ทิศตะวันออก ติดกับจังหวัดมุกดาหารและสาธารณรัฐประชาธิปไตย

ประชาชนลาว

ทิศตะวันตก ติดต่อกับจังหวัดนครราชสีมา

แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 4 จังหวัด 68 อำเภอ 791 ตำบล
8,684 หมู่บ้าน 7 เทศบาล และ 64 สุขาภิบาล ดังรายละเอียดในภาคผนวก

2. ลักษณะภูมิประเทศ

ลักษณะภูมิประเทศของเขตอีสานใต้โดยภาพรวมแล้วสามารถแบ่งได้เป็น 3 ตอนใหญ่ ๆ คือ ตอนแรก ได้แก่ ส่วนใต้สุดอันเป็นเขตติดต่อกับสาธารณรัฐกัมพูชา ประชาธิปไตย จะมีลักษณะสูงชันสลับกับภูเขาและมีป่าทึบเป็นบางช่วง ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารที่สำคัญของภูมิภาคนี้ ปัจจุบันพื้นที่ในส่วนนี้ได้ถูกบุกรุกทำลายเป็นพื้นที่ทำกินและที่อยู่อาศัยไปมากแล้ว ป่าเหลืออยู่จริง ๆ ประมาณร้อยละ 30 ของพื้นที่เท่านั้น ตอนกลาง ได้แก่ บริเวณที่ราบลุ่มน้ำมูล ซึ่งมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มลอนตื้นที่มีทุ่งหญ้า ป่าโปร่ง และแม่น้ำน้อยใหญ่ที่สำคัญ ๆ ไหลผ่านหลายสาย เช่น ลำน้ำมูล ลำน้ำชีน้อย ลำห้วยแก้ว ลำห้วยทับทัน ในจังหวัดสุรินทร์ ลำน้ำมูล ลำปลายมาศ (ลำมาศ) ลำนางรอง ในจังหวัดบุรีรัมย์ ลำห้วยลำราญ ลำห้วยทา ลำห้วยเหนือ ในจังหวัดศรีสะเกษ และลำเซบก ลำเซบาย ลำโดมใหญ่ ลำโดมน้อย และแม่น้ำโขง ในจังหวัดอุบลราชธานี จึงเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์เป็นแหล่งปลูกข้าวและพืชผลที่สำคัญของภูมิภาคนี้ ตอนที่สาม ได้แก่ ส่วนเหนือสุดอันเป็นเขตติดต่อกับจังหวัดร้อยเอ็ด มหาสารคาม และจังหวัดยโสธร พื้นที่ในเขตนี้ส่วนใหญ่จะเป็นที่ราบสูงและลาดเอียงจากตะวันตกลงมายังลุ่มแม่น้ำมูล มีดินร่วนปนทรายและมีเกลือหินปนอยู่ มีความอุดมสมบูรณ์น้อย ไม่มีแม่น้ำสายสำคัญไหลผ่าน ประชากรที่อาศัยอยู่ในเขตนี้จึงมักประสบกับปัญหาภัยแล้งอยู่เป็นประจำ และจะมีการอพยพออกนอกพื้นที่เพื่อไปบุกเบิกหาที่ทำกินใหม่ และทำงานทำในต่างถิ่นในปริมาณที่สูงมากกว่าเขตอื่น ซึ่งถ้าจะพิจารณาในรายจังหวัด ก็จะมีข้อมูลโดยสังเขปดังนี้

2.1 จังหวัดบุรีรัมย์

จังหวัดบุรีรัมย์ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ระหว่างเส้นรุ้งที่ 14 องศา 15 ลิปดาเหนือ 15 องศา 45 ลิปดาเหนือ เส้นแวงที่ 102 องศา 30 ลิปดา กับ 103 องศา 45 ลิปดาตะวันออก อยู่ห่างจาก กรุงเทพมหานครโดยทางรถยนต์ประมาณ 385 กิโลเมตร และทางรถไฟประมาณ 376 กิโลเมตร มีพื้นที่รวมทั้งสิ้นประมาณ 10,321.8 ตารางกิโลเมตร หรือ 6,451,178.12 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 6.11 ของพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และ 2.01 ของพื้นที่ประเทศไทย มีอาณาเขตติดต่อกับจังหวัดใกล้เคียงและประเทศเพื่อนบ้าน ดังนี้ ทิศเหนือติดต่อกับจังหวัดขอนแก่น จังหวัดมหาสารคาม และจังหวัดสุรินทร์ ทิศตะวันออกติดต่อกับจังหวัดสุรินทร์ ทิศใต้ติดต่อกับจังหวัดปราจีนบุรีและสาธารณรัฐกัมพูชาประชาธิปไตย ทิศตะวันตกติดกับจังหวัดนครราชสีมา ภูมิประเทศของจังหวัดบุรีรัมย์โดยทั่วไปเป็นที่ราบสูงลาดเอียงจากทิศใต้ไปทางทิศเหนือมีลักษณะเป็นลูกคลื่นลอนตื้น เป็นที่ราบขั้นบันได ช่องเขา และภูมิประเทศที่เกิดจากภูเขาไฟ มีลำน้ำสายสำคัญไหลผ่านหลายสาย เช่น แม่น้ำมูล ลำสะเทต ลำทะเมนชัย ลำพอง ลำชี้อย ลำมาศ และลำนางรอง เป็นต้น

2.2 จังหวัดสุรินทร์

จังหวัดสุรินทร์มีพื้นที่ประมาณ 8,785 ตารางกิโลเมตร หรือ 5,490,625 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 5.16 ของพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พื้นที่ส่วนใหญ่จะเป็นที่ราบสูง โดยสูงกว่าระดับน้ำทะเลเฉลี่ย 1,500-1,800 ฟุต มีอาณาเขตติดต่อกับจังหวัดใกล้เคียงและประเทศเพื่อนบ้าน ดังนี้ ทิศเหนือติดต่อกับจังหวัดมหาสารคามและจังหวัดร้อยเอ็ด ทิศตะวันออกติดต่อกับจังหวัดศรีสะเกษ ทิศใต้ติดต่อกับสาธารณรัฐกัมพูชาประชาธิปไตย และทิศตะวันตกติดต่อกับจังหวัดบุรีรัมย์ ลักษณะภูมิประเทศแบ่งออกได้เป็น 2 ตอน คือ ตอนเหนือติดกับจังหวัดร้อยเอ็ดและจังหวัดมหาสารคาม เป็นที่ราบลุ่ม มีป่าโปร่งและทุ่งนาเป็นบางตอน มีแม่น้ำมูลและลำชี้อยไหลผ่าน ส่วนทางตอนใต้ติดกับสาธารณรัฐกัมพูชาประชาธิปไตยเป็นที่ลุ่ม ๆ ตอน ๆ มีภูเขาสลับซับซ้อนหลายลูก มีลำน้ำที่สำคัญไหลผ่านหลายสาย ลำน้ำมูล ลำห้วยเสนง ลำห้วยแก้ว ลำห้วยละหาร ลำห้วยทับทัน ลำห้วยระวี ลำชี้อย และ ลำพลับพลา เป็นต้น ลำน้ำเหล่านี้ ยกเว้นลำน้ำมูล ส่วนใหญ่จะแห้งขอดในหน้าแล้ง

2.3 จังหวัดศรีสะเกษ

จังหวัดศรีสะเกษตั้งอยู่ระหว่างเส้นรุ้งที่ 14-15 องศาเหนือ และเส้นแวงที่ 104-105 องศาตะวันออก สูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ 120 เมตร มีเนื้อที่ 8,839.9 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 5,524,985 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 5.19 ของพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีอาณาเขตติดต่อกับจังหวัดใกล้เคียงและประเทศเพื่อนบ้าน ดังนี้ ทิศเหนือติดต่อกับจังหวัดยโสธรและจังหวัดร้อยเอ็ด ทิศใต้ติดต่อกับสาธารณรัฐกัมพูชาประชาธิปไตย ทิศตะวันออกติดต่อกับจังหวัดอุบลราชธานี และทิศตะวันตกติดต่อกับจังหวัดสุรินทร์ ลักษณะของพื้นที่เป็นที่ราบสูงบริเวณเชิงเขาแล้วค่อย ๆ ลาดต่ำลงมาเป็นที่ราบลุ่มบริเวณตอนกลางและตอนเหนือของจังหวัด มีลำน้ำที่สำคัญ คือ ลำน้ำมูล ไหลผ่านทางตอนเหนือของจังหวัดในท้องที่อำเภอราษีไศล อำเภอกันทรารมย์ และอำเภอยางชุมน้อย นอกจากนี้แล้วยังมีลำน้ำอีกหลายสาย คือ ห้วยสำราญ ห้วยขย่ง ห้วยทา ห้วยเหนือ และห้วยทับทัน เมื่อฝนตกหนักมักจะเกิดน้ำท่วมโดยฉับพลันในบริเวณที่ราบทุกปี สภาพของดินประมาณร้อยละ 60 เป็นดินร่วนปนทรายชนิดที่มีการระบายน้ำได้ดี มีระดับความอุดมสมบูรณ์ต่ำ

2.4 จังหวัดอุบลราชธานี

จังหวัดอุบลราชธานีตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกสุดของเขตอีสานใต้ มีพื้นที่ทั้งหมด 18,906.1 ตารางกิโลเมตร หรือ 11.8 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 11 ของพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีอาณาเขตติดต่อกับจังหวัดใกล้เคียงและประเทศเพื่อนบ้าน ดังนี้ ทิศเหนือติดต่อกับจังหวัดยโสธรและจังหวัดมุกดาหาร ทิศใต้ติดต่อกับจังหวัดศรีสะเกษและประเทศกัมพูชา ทิศตะวันออกติดต่อกับประเทศลาว มีแม่น้ำโขงเป็นแนวกันยาว 187 กิโลเมตร และทิศตะวันตกติดต่อกับจังหวัดยโสธรและจังหวัดศรีสะเกษ ลักษณะภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นที่ราบสูง สูงจากระดับน้ำทะเลโดยเฉลี่ยประมาณ 227 ฟุต มีภูเขาสูงสลับซับซ้อนเป็นแนวพรมแดนด้านทิศตะวันออกกั้นระหว่างกัมพูชาและลาว พื้นที่ของจังหวัดจึงเป็นที่ราบสูงมีความลาดเอียงมาจากทิศตะวันออก ลักษณะของดินส่วนใหญ่เป็นดินปนทราย มีความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างต่ำ มีแม่น้ำสายสำคัญไหลผ่านหลายสาย เช่น แม่น้ำมูล แม่น้ำชี ลำเซบก ลำเซบาย ลำโดมน้อย ลำโดมใหญ่ เป็นต้น

3. ทรัพยากรและแหล่งท่องเที่ยว

พื้นที่ในเขตอีสานใต้ นับว่าเป็นแหล่งศูนย์รวมทรัพยากรและแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญ ๆ ของภาคไว้เกือบหมด เช่น แม่น้ำ ภูเขา ป่าไม้ โบราณสถาน โบราณวัตถุ และประเพณีวัฒนธรรมต่าง ๆ เพื่อให้เห็นรายละเอียดยิ่งขึ้นจึงขอแยกเป็นรายจังหวัด ดังนี้

3.1 จังหวัดบุรีรัมย์

1. ทรัพยากร จังหวัดบุรีรัมย์มีทรัพยากรธรรมชาติซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจของจังหวัด ดังนี้

1) ดิน ดินในจังหวัดบุรีรัมย์มีศักยภาพปานกลางสำหรับการพัฒนาเกษตร ดินที่มีศักยภาพสูงในการปลูกข้าวส่วนใหญ่อยู่ใกล้ลุ่มน้ำและเป็นพื้นที่ที่มีน้ำท่วมขังในฤดูฝน ส่วนดินที่มีศักยภาพสูงในการปลูกพืชไร่ส่วนใหญ่อยู่ในบริเวณที่สูง ซึ่งเป็นบริเวณที่มีการชะล้างพังทลายสูง นอกจากนี้ ยังมีพื้นที่ทางตอนเหนือของจังหวัด บางส่วนที่มีปัญหาดินเค็ม ในระดับดินเค็มน้อยและปานกลาง จังหวัดบุรีรัมย์มีกลุ่มดินไร่ ประมาณร้อยละ 40 ของพื้นที่จังหวัด กลุ่มดินนาประมาณร้อยละ 30 กลุ่มดินคละ ประมาณร้อยละ 20 และดินพื้นที่ภูเขาประมาณร้อยละ 10 ของพื้นที่จังหวัด

2) แหล่งน้ำ แม่น้ำที่สำคัญส่วนใหญ่มีต้นกำเนิดจากเทือกเขาตอนใต้ของจังหวัด ได้แก่ แม่น้ำมูล ลำสะเทต ลำทะเมนชัย ลำพอง ลำชี ลำปลายมาศ ส่วนบึงและหนองน้ำธรรมชาติมีกระจายอยู่ในบริเวณที่แม่น้ำมูลไหลผ่าน ส่วนใหญ่อยู่ทางทิศเหนือและตอนกลางของจังหวัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณอำเภอเมืองบุรีรัมย์และอำเภอสตึก

3) ป่าไม้ ไม้ที่มีค่าทางเศรษฐกิจของจังหวัดบุรีรัมย์ ได้แก่ ไม้เต็งรัง ตะเคียน ยาง มะค่า ประคู้ สภาพป่าเป็นป่าโปร่งเกือบทั้งหมดเนื่องจากการบุกรุกทำลายป่าไม้ ส่วนใหญ่อยู่ทางตอนใต้ของจังหวัด ในเขตอำเภอนางรอง ประโคนชัย บ้านกรวด ปะคำ ละหานทราย หนองกี่ คูเมือง และเมืองบุรีรัมย์ จากการสำรวจสภาพการใช้ที่ดินโดย กรมพัฒนาที่ดิน ใน พ.ศ. 2528 จังหวัดบุรีรัมย์มีพื้นที่ป่าไม้รวมทั้งสิ้น 735,084 ไร่ หรือ 1,176.134 ตารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ 11.40 ของพื้นที่จังหวัด เป็นพื้นที่ป่าไม้สมบูรณ์ 593,735 ไร่ หรือร้อยละ 80.77 ของพื้นที่ป่าไม้ทั้งจังหวัด หรือร้อยละ 9.21 ของพื้นที่จังหวัด และเป็นพื้นที่ป่าไม้เสื่อมสภาพ 141,349 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 19.23 ของพื้นที่ป่าไม้ทั้งจังหวัด หรือร้อยละ 2.19 ของพื้นที่จังหวัด สำหรับป่าไม้ซึ่งอยู่ในความรับผิดชอบของกรมป่าไม้ ประกอบด้วย

ก. ป่าสงวนแห่งชาติ รวมทั้งสิ้น 22 แห่ง มีเนื้อที่รวม 1,750,069 ไร่ หรือ 2,800.110 ตารางกิโลเมตร ปัจจุบันได้ถูกบุกรุกทำลายอย่างมากเพื่อทำการเกษตร โดยการปลูกพืชไร่ที่สำคัญ คือ มันสำปะหลัง และนำไม้มาใช้ประโยชน์โดยเฉพาะป่าสงวนแห่งชาติในเขตอำเภอบ้านกรวด ละหานทราย หนองกี่ ปะคำ นางรอง ประโคนชัย สติ๊ก และคูเมือง มีพื้นที่ป่าไม้ถูกทำลายรวม 1,137,074 ไร่ หรือ 1,819.318 ตารางกิโลเมตร เป็นพื้นที่ป่าไม้ที่อยู่ในสภาพเสื่อมโทรม คิดเป็นร้อยละ 64.97 ของพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติทั้งหมด และเป็นพื้นที่ที่ได้ออกสิทธิทำกินให้แก่ราษฎร (สทท.) เป็นพื้นที่ 255,197 ไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 14.58 ของพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติทั้งหมด

ข. วนอุทยาน มี 1 แห่ง คือ วนอุทยานเขากระโดง ตั้งอยู่ในเขตตำบลเสม็ด ตำบลอีสาน อำเภอเมืองบุรีรัมย์ มีเนื้อที่ประมาณ 5,969 ไร่ ซึ่งรวมพื้นที่สาธารณประโยชน์ทำเลเลี้ยงสัตว์โคกเขากระโดงในเขตวนอุทยาน เนื้อที่ 2,422 ไร่ บริเวณวนอุทยานเขากระโดงร่มรื่นด้วยป่าไม้ ลักษณะภูมิประเทศเดิมเป็นบริเวณภูเขาไฟและมีแหล่งน้ำบนปากปล่องภูเขาไฟ และเป็นที่ประดิษฐานของพระสุภัทรบพิตร เป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่ และรอยพระพุทธรูปจำลองในกุศิลาแลง

ค. เขตห้ามล่าสัตว์ป่า รวม 4 แห่ง คือ เขตห้ามล่าสัตว์ป่า บริเวณอ่างเก็บน้ำห้วยตลาด ตำบลเสม็ด อำเภอเมืองบุรีรัมย์ มีพื้นที่รวม 4,434 ไร่ เขตห้ามล่าสัตว์ป่าบริเวณอ่างเก็บน้ำห้วยจรเข้มาก ตำบลเสม็ด อำเภอเมืองบุรีรัมย์ มีพื้นที่รวม 3,876 ไร่ เขตห้ามล่าสัตว์ป่าบริเวณอ่างเก็บน้ำสนามบิน ตำบลประโคนชัย อำเภอประโคนชัย มีพื้นที่รวม 3,568 ไร่ และเขตห้ามล่าสัตว์ป่าเขากระโดง ตำบลเสม็ด อำเภอเมืองบุรีรัมย์ มีพื้นที่รวม 1,450 ไร่

4) แร่ธาตุ ที่สำคัญได้แก่ ทรายจิตบริเวณริมฝั่งแม่น้ำมูล ในเขตอำเภอสตึก คูเมือง พุทไธสง ก่อให้เกิดอาชีพการดูดทรายและขุดทรายลูกรัง ในเขตอำเภอเมืองบุรีรัมย์ บ้านกรวด และหินภูเขาไฟซึ่งมีการระเบิดย่อยหินใช้ในอุตสาหกรรมก่อสร้างและผลิตภัณฑ์คอนกรีต อยู่ในเขตอำเภอเมืองและอำเภอนางรอง

2. แหล่งท่องเที่ยว

จังหวัดบุรีรัมย์มีสถานที่ท่องเที่ยวทั้งที่เป็นแหล่งโบราณสถาน แหล่งวัฒนธรรม และแหล่งท่องเที่ยวธรรมชาติหลายแห่ง ที่สำคัญ ๆ มีดังนี้

1) ปราสาทหินพนมรุ้ง เป็นศาสนสถานที่สำคัญสมัยลพบุรี อายุประมาณพันปี ตั้งอยู่บนยอดเขาสูง 1,320 ฟุตจากระดับน้ำทะเล ตั้งอยู่ที่ตำบล เบ็ญ อำเภอนางรอง จากทางหลวงสาย 24 โขดชัย-เดชอุดม ที่บ้านตะโกเข้าไป 12 กิโลเมตร เป็นทางลาดยางตลอดสาย ลักษณะของปราสาทเป็นศาสนสถานใน ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไควนิกาย ทางเข้าสู่ปราสาทไปด้วยหินทราย ที่เสานางเรียง ประดับสองข้างทาง ราวบันไดเป็นหินทรายมีขนาด 5 เคียร บริเวณปราสาทล้อม ด้วยระเบียงคตและซุ้มประตู 4 ทิศ บัรารค์ประธานหินทรายสลักลวดลายวิจิตรงดงาม ตั้งตระหง่านอยู่ภายใน เคียงข้างด้วยบรรณาลัยศิลาแลงซ้ายขวาและบัรารค์น้อย ตั้งอยู่ในตำแหน่งที่เหมาะสม สง่าสวยงามเหมือนมีช่างเทวดามาเนรมิตไว้

2) ปราสาทเมืองต่ำ สร้างสมัยเดียวกับปราสาทหินพนมรุ้ง ราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 อยู่ที่บ้านโคกเมือง ซึ่งเป็นหมู่บ้าน อพป. ชนเหล็กการ ประกวดระดับชาติเมื่อปี 2529 เป็นหมู่บ้านแผ่นดินธรรมแผ่นดินทอง ตั้งอยู่บนพื้นราบ ดินเขาห่างจากพนมรุ้ง 8 กิโลเมตร ถนนลาดยางตลอดสาย ปราสาทเมืองต่ำเป็น ปราสาทอิฐ มีปรางค์ 5 องค์ ล้อมด้วยสระน้ำ กรุด้วยศิลาแลง มุมสระมีพญานาค หินทราย 5 เคียร ทอดด้วยวารอบขอบสระน้ำทั้ง 4 ทิศ ทับหลังและซุ้มประตูแกะ สลักหินทรายงดงามมาก ล้อมด้วยระเบียงคตและกำแพงศิลาแลงโดยรอบ

3) แหล่งอุตสาหกรรมเครื่องเคลือบดินเผาโบราณ มีอายุ กว่าพันปีก่อนยุคสุโขทัย รวมกลุ่มกันอยู่กว่า 200 เตา ในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ พบมาก ที่อำเภอบ้านกรวดและอำเภอละหานทราย หลากหลายรูปแบบ สันนิษฐานว่าเคยเป็น แหล่งอุตสาหกรรมเครื่องเคลือบดินเผาเพื่อการส่งออกเมื่อพันกว่าปีมาแล้ว

4) ถ้ำเปิดทอง อยู่ที่อำเภอยะคำ เป็นถ้ำหินรูปร่างคล้าย เรือโป๊ะหรือเรือกลไฟลำเลียงอยู่ห่างจากหมู่บ้านหินโคนทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ราว 2 กิโลเมตร ริมห้วยลำมาศฝั่งตะวันตกเป็นลาดหินหลาย ๆ ลอนติด ๆ กัน ลักษณะ ควรเรียกว่า "หน้าผา" มากกว่าถ้ำ หินลอนแห่งนี้มีช่องหลืบปรากฏอักษรจารึกไว้ 3 แห่ง อยู่ข้างหน้าริมน้ำด้านตะวันออก 2 แห่ง และอยู่ข้างหลังด้านตะวันตกเฉียงใต้ 1 แห่ง ตัวอักษรทั้ง 3 แห่ง ลบเลือนมาก คำจารึกที่ถ้ำเป็นภาษาสันสกฤต อ่าน แปลได้ความประติ๊ดประต๋อว่า "จิตรเสนได้สถาปนาลึงค์ขึ้นด้วยความภักดีต่อพระลัมภ และได้รับอนุญาตจากบิดามารดา" จิตรเสน เป็นกษัตริย์แห่งอาณาจักรเจนละ มี พระนามาภิไธยว่า พระเจ้าเหนท์รวรมัน ล้นพระชนม์ราว พ.ศ. 1153

5) ปราสาทบ้านใหม่ไทยเจริญ อยู่ที่อำเภอยะคำ ปราสาทบ้านใหม่ไทยเจริญ อยู่ตำบลปะคำ อำเภอยะคำ ห่างจากโรงเรียนบ้านปะคำ ไปทางทิศตะวันออกประมาณ 4 กิโลเมตร ลักษณะที่เห็นเป็นโคกเนินขนาด 8 เมตร มีเสาประตูตั้งอยู่ เข้าใจว่าเป็นปราสาทที่ก่อด้วยอิฐ เป็นศิลปะลพบุรีที่มีอายุราว พุทธศตวรรษที่ 15-16

6) ปราสาทหินปะคำหรือตวลคำ อำเภอนางรอง ปราสาทหินแห่งนี้อยู่ที่ตำบลชุมแสง อำเภอนางรอง อยู่ระหว่างเขตตำบลปะคำกับตำบลชุมแสง ปรากฏก่อด้วยศิลาแลงขนาด 19 x 22 เมตร ถัดกำแพงออกไปมีลำคูล้อมอีกชั้นหนึ่ง

7) อ่างเก็บน้ำห้วยตลาด อยู่ในท้องที่เขตอำเภอเมือง ห่างไปในเส้นทางสายประโคนชัยประมาณ 10 กิโลเมตร ในท้องที่ตำบลเสม็ด เก็บกักน้ำได้ตลอดปี มีศาลาเอนกประชารมย์เพื่อให้ประชาชนได้พักผ่อนหนึ่งแห่ง (แต่บัดนี้ทรุดโทรมจนไม่สามารถใช้การได้) เส้นทางไปอำเภอประโคนชัยจะติดผ่านระหว่างที่กักเก็บน้ำแห่งนี้ นับว่าเป็นมุมของวิวที่ได้บรรยากาศดีมากในวันที่ท้องฟ้างามยามมีเมฆสวย

8) อ่างเก็บน้ำห้วยจรเข้มาก อยู่ในท้องที่ตำบลบ้านบัว เขตอำเภอเมือง ห่างประมาณ 10-13 กิโลเมตร ลักษณะเป็นทะเลสาบน้ำจืด มีไม้พื้นเมืองยืนต้นร่มรื่นน่าพักผ่อน ปัจจุบันเป็นสถานที่ราชการของโครงการชลประทาน และที่ทำการประปา นับได้ว่าเป็นสถานที่พักผ่อนที่ชาวเมืองให้ความสนใจทุกวันหยุด

9) เขื่อนลำนางรอง อยู่ในเขตบ้านโนนดินแดง อำเภอละหานทราย ห่างจากตัวจังหวัดประมาณ 107 กิโลเมตร เป็นลักษณะเขื่อนดินฐานคอนกรีต เป็นเขื่อนใหม่ล่าสุดของจังหวัดบุรีรัมย์ มีถนนลาดยางบนสันเขื่อนเชื่อมต่อไปยังหมู่บ้านตัวอย่าง หมู่บ้านพัฒนาหนองตาเขาว์และหนองหว่า ซึ่งอยู่ใกล้ชายแดนเพียง 20 กว่ากิโลเมตร เท่านั้น ที่สันเขื่อนมีหินลอย (หินภูเขาไฟอีกชนิดหนึ่ง) เป็นก้อนและแผ่นสีสวย แบ่งกันเป็นชั้นสวยงาม ซึ่งได้นำไปกองขึ้นกักน้ำเขาชันเขื่อน เป็นสถานที่พักผ่อนที่ดีอีกแห่งหนึ่ง

10) เขื่อนห้วยเมฆา อยู่ในเขตอำเภอบ้านกรวด ห่างจากตัวจังหวัดประมาณ 100 กิโลเมตร เป็นเขื่อนที่รัฐบาลญี่ปุ่นให้ทุนสร้าง เป็นอ่างน้ำในหุบเขาที่น่าชมอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งสามารถชมความงามของประตูเปิดปิดน้ำ ปล่อน้ำลงลำรางรองรับส่งต่อสู่พื้นที่เพื่อการเกษตรกรรม บริเวณนี้จะพบหินทรายก้อนใหญ่

สันนิษฐานว่าจะถูกนำไปสร้างปราสาทในเขตอีสานใต้ สวนป่าห้วยเมฆาและสวนป่า
ยุคาลิปต์ล็กก็อยู่ในบริเวณนี้ด้วย

11) ศูนย์วัฒนธรรมอำเภอบ้านกรวด ตั้งอยู่ที่โรงเรียน
บ้านกรวดพิทยาคาร เดิมเป็นที่รวบรวมโบราณวัตถุที่ขุดพบในเขตอำเภอบ้านกรวด
อันได้แก่ เครื่องเคลือบดินเผาโบราณอายุประมาณพันปี ซึ่งพบเตาเผาเครื่องเคลือบ
เหล่านี้จำนวนมาก นับเป็นแหล่งผลิตสำคัญที่สุดแห่งหนึ่งในอดีต ปัจจุบันกรมศิลปากร
ได้ขุดเปิดเตาเผาโบราณในเขตอำเภอบ้านกรวดแล้ว 2 แห่ง คือ เตานายเจียน
และเตาสวาย อยู่ห่างจากอำเภอ 5 กิโลเมตร และ 12 กิโลเมตร โดยลำดับ

12) เครื่องเคลือบดินเผาโบราณเหล่านี้มีรูปแบบหลากหลาย
เพียงพอที่จะใช้ในชีวิตประจำวัน เช่น คนโท ไห ถ้วย ชาม กระปุกกะแป้ ฯลฯ และ
พบเครื่องเคลือบดินเผาที่ทำเป็นเครื่องก่อสร้างพวกเชิงชาย บราลี บางชิ้นตกแต่ง
ด้วยการขีดเขียนลวดลายลงในเนื้อภาชนะแล้วเคลือบทับ ส่วนใหญ่เป็นสีน้ำตาล ขาว
ขาวอมเขียว และสีน้ำตาลกวาง ประมาณว่าอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15-19

13) อนุสาวรีย์เราสู้ เชื้อนลำนางรอง อยู่ริมทางสาย
ละหานทราย-ตาพระยา ตำบลโนนดินแดง อำเภอละหานทราย สร้างเสร็จเมื่อปี
พ.ศ. 2522 เพื่อเป็นการรำลึกถึงวีรกรรมของประชาชน ตำรวจ ทหาร ที่เสียชีวิต
จากการต่อสู้ผู้ก่อการร้ายที่ขัดขวางการสร้างเส้นทางสายนี้ จนสามารถสร้างทาง
ยุทธศาสตร์สายสำคัญได้สำเร็จ และได้รับพระราชทานนาม "เราสู้" เป็นชื่ออนุสาวรีย์

14) วัดเขาอังคาร เขาอังคารเป็นภูเขาไฟอีกลูกหนึ่งที่ดับ
แล้วในบุรีรัมย์ อยู่ในเขตอำเภอนางรอง ห่างจากอำเภอ 14 กิโลเมตร และ 20
กิโลเมตร จากเขาพนมรุ้ง มีร่องรอยโบราณสถานเก่าแก่และพบในเสมานทราย
สำคัญหลายครั้ง ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของวัดเขาอังคาร ซึ่งเป็นวัดที่สวยงามใหญ่โตแห่ง
หนึ่งของบุรีรัมย์ มีโบสถ์ ศาลา และอาคารต่าง ๆ สร้างเลียนแบบสถาปัตยกรรม
สมัยต่าง ๆ หลากรูปแบบ งดงามแปลกตาและน่าศึกษายิ่ง

15) อ่างเก็บน้ำทุ่งแหลม อยู่ริมทางหลวงหมายเลข 24 ห่างจากอำเภอนางรอง 4 กิโลเมตร ตรงทางแยกบ้านถนนหัก เป็นอ่างเก็บน้ำขนาดเล็ก ซึ่งได้รับการปรับปรุงให้เป็นจุดแวะพักริมทางก่อนถึงปราสาทหินพนมรุ้ง มีศาลาพักผ่อนริมน้ำ ตกแต่งบริเวณโดยรอบให้ร่มรื่นสวยงาม และในฤดูแล้งมีนกเป็ดน้ำจำนวนมากมาอาศัยอยู่ที่อ่างเก็บน้ำแห่งนี้ให้ชมโดยใกล้ชิด จังหวัดมีโครงการปรับปรุงสถานที่แห่งนี้ให้เป็นศูนย์ศิลปหัตถกรรมพื้นบ้านบุรีรัมย์ เพื่อเป็นที่จำหน่ายเผยแพร่สินค้าหัตถกรรมพื้นบ้านแก่นักท่องเที่ยว

16) อ่างเก็บน้ำห้วยตลาด เป็นอ่างเก็บน้ำกว้างใหญ่สองข้างทางสายบุรีรัมย์-ประโคนชัย ทางหลวงหมายเลข 219 อยู่ห่างจากอำเภอเมือง 17 กิโลเมตร ที่อ่างเก็บน้ำแห่งนี้เป็นที่อาศัยของนกหลายชนิด เช่น นกกระยางขาว นกกระยางแดง นกเป็ดน้ำ ฯลฯ หลายหมื่นตัว ซึ่งจะบินออกไปหากินในตอนเช้าและกลับมาที่นี้ในเวลาเย็น มองเห็นเป็นฝูงใหญ่น่าชมยิ่ง

17) อ่างเก็บน้ำกระโดง อยู่ด้านหน้าของภูเขาไฟกระโดง เขตอำเภอเมือง มีทางแยกซ้ายมือก่อนจะถึงเขากระโดงเพื่อเข้าไปยังค่ายลูกเสือ "บุญญานาคาสน์" และสวนสัตว์เป็นสถานที่พักผ่อนที่ดีมากอีกแห่งหนึ่ง เหมาะสำหรับปิกนิก จากจุดพักผ่อนจุดนี้มีมุมมององค์พระสุภัทรบพิตรบนยอดเขากระโดงได้สวยงามยิ่งนัก เขตนี้เป็นสันเขาที่ราบสูง

18) วนอุทยานเขากระโดง เขากระโดงเป็นภูเขาไฟเก่าที่ดับแล้ว สามารถมองเห็นลักษณะปากปล่องได้อย่างชัดเจน อยู่ที่ตำบลเสม็ด อำเภอเมืองบุรีรัมย์ ห่างจากอำเภอ 6 กิโลเมตร บนเส้นทางสายบุรีรัมย์-ประโคนชัย วนอุทยานเขากระโดงนี้มีพันธุ์ไม้พื้นเมืองนำศึกษาหลายชนิด มีทางขึ้นเขา 2 ทาง ทั้งทางเดินบันไดขนาดและทางรถยนต์ มีพระพุทธรูปปางต่าง ๆ เรียงรายเป็นระยะตลอดสายข้างทางจนถึงยอดเขาร่มรื่นและงดงามด้วยดอกไม้ไม้نانาชนิดในฤดูแล้ง ยอดสูงสุดประมาณ 265 เมตร จากระดับน้ำทะเล เป็นที่ประดิษฐานพระสุภัทรบพิตร พระพุทธรูปองค์ใหญ่คู่เมืองบุรีรัมย์ และมีปราสาทคูโบราณ ภายในประดิษฐานพระพุทธรูปบาทจำลองอยู่ด้วย

19) พระพุทธรูปใหญ่ พระพุทธรูปใหญ่เป็นพระยืนขนาดใหญ่ ริมแม่น้ำมูล อำเภอสตึก เป็นที่เคารพสักการะของชาวอำเภอสตึกและจังหวัดใกล้เคียง โดยทุกปีจะมีประเพณีแข่งเรือยาวจังหวัดบุรีรัมย์ที่แม่น้ำมูล บริเวณนี้ชาวเรือ นักท่องเที่ยว และผู้ที่มาชมงานก็จะไปนมัสการพระพุทธรูปใหญ่ด้วยเป็นประจำ

20) กู่สวนแตง เป็นโบราณสถานศิลปะขอมอีกแห่งหนึ่ง ตั้งอยู่ที่บ้านดอนหวาย ตำบลหนองแวง อำเภอพุทไธสง ริมทางหลวงหมายเลข 2061 ห่างจากจังหวัดประมาณ 74 กิโลเมตร ลักษณะเป็นปราสาทอิฐ 3 องค์ เรียงกันบนฐานเดียว กำลังรอกการบูรณะ เดิมที่กู่สวนแตงเคยมีทับหลังหินทรายจำหลักวดลายงดงามหลายชิ้น เช่น พิชิกวนเกษียรสมุทร และที่ตั้งแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑ์นิพนธ์กัณนิมาศ เป็นทับหลังเรื่องเกี่ยวกับคือนาฏราชและนารายณ์อย่างสามขุม เป็นต้น

21) พระเจ้าใหญ่วัดหงษ์ พระเจ้าใหญ่เป็นพระพุทธรูป แก่แก่ปางสมาธิ ขนาดหน้าตัก 1.6 เมตร สูง 2 เมตร สร้างด้วยศิลาแลงมีลักษณะศิลปะพื้นเมืองปรากฏอยู่มาก ปัจจุบันประดิษฐานที่ วัดหงษ์หรือวัดศรีษะแรด ในอำเภอพุทไธสง

22) ประเพณีแข่งเรือยาวจังหวัดบุรีรัมย์และข้างวายน้ำ ทุกวันเสาร์-อาทิตย์แรกของเดือนพฤศจิกายน ซึ่งเป็นฤดูน้ำหลากในลำน้ามูล ชาวบุรีรัมย์และเรือจากจังหวัดต่าง ๆ จะมาร่วมชุมนุมประลองฝีพายที่สนามแข่งเรือหน้า ที่ว่าการอำเภอสตึก เพื่อแข่งขันชิงความเป็นจ้าวยุทธจักรลำน้ำมูล ชิงถ้วยพระราชทานจาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี และเงินรางวัลก้อนใหญ่จากจังหวัด

23) มหกรรมว่าวอีสานบุรีรัมย์ ช่วงฤดูเก็บเกี่ยวมีมรสุม ตะวันออกเฉียงเหนือพัดแรงเข้าสู่ฤดูหนาว คนชนบทก็พากันทำว่าวแอกเล่นกันทุกหมู่บ้าน เป็นประเพณีการละเล่นของท้องถิ่นอีสานแต่นานมา

3.2 จังหวัดสุรินทร์

1. ทรัพยากร

จังหวัดสุรินทร์ได้ชื่อว่าเป็นจังหวัดที่มีทรัพยากรต่าง ๆ สมบูรณ์ที่สุดจังหวัดหนึ่งในภาคอีสาน มีทั้งป่าไม้ แหล่งน้ำ ภูเขา และแร่ธาตุต่าง ๆ ซึ่งต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงรายละเอียดของทรัพยากรดังกล่าวต่อไปตามลำดับ

1) ดิน ดินเป็นทรัพยากรที่สำคัญที่สุดสำหรับใช้เป็นที่อยู่อาศัยและที่ทำมาหากิน จังหวัดสุรินทร์มีพื้นที่ดินอยู่ทั้งหมดประมาณ 5,490,425 ไร่ สภาพของดินส่วนใหญ่สามารถจำแนกออกเป็นประเภทหรือกลุ่มตามลักษณะของเนื้อดิน โดยประมาณได้ 28 กลุ่มดิน (รายละเอียดของแต่ละกลุ่มดินศึกษาเพิ่มเติมได้จาก สถานีวิจัยที่ดินจังหวัดสุรินทร์) ใน 28 กลุ่มดินนี้ เป็นการแบ่งตามลักษณะของการใช้ประโยชน์ของที่ดินโดยละเอียดตามหลักวิชาการของกรมพัฒนาที่ดิน แต่ถ้าจะแบ่งอย่างง่าย ๆ เพื่อความเข้าใจชัดเจนของผู้ศึกษาแล้ว ก็อาจแบ่งได้เป็น 4 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ

1.1 กลุ่มดินนา ได้แก่ กลุ่มดินที่มีเนื้อดินเป็นพวกดินเหนียว ชั้นบนของดินเป็นสีดำหรือสีเทาเข้ม ชั้นล่างเป็นสีน้ำตาลอ่อน สีน้ำตาล หรือสีเขียวมะกอก มีจุดประเป็นสีน้ำตาลปนสีเหลืองหรือสีน้ำตาลแก่ อาจมีก้อนปูนหรือก้อนสารเคมีสะสมพวกเหล็กและแมงกานีส ในดินชั้นล่างระบายน้ำได้ช้าหรือค่อนข้างช้า ดังนั้น ดินในกลุ่มนี้จึงสามารถเก็บน้ำไว้ได้ค่อนข้างดี ซึ่งเหมาะแก่การทำนามากกว่าพืชอื่น ๆ ดินในกลุ่มนี้จะพบมากที่พื้นที่ราบเรียบหรือที่ราบลุ่ม มีความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติปานกลาง ปัจจุบันมีอยู่ประมาณร้อยละ 54.23 ของพื้นที่ โดยกระจายกันอยู่ในพื้นที่ของทุกอำเภอในจังหวัดสุรินทร์

1.2 กลุ่มดินไร ได้แก่ กลุ่มดินที่มีเนื้อดินเป็นดินร่วนปนทรายแป้ง มีสีเป็นสีน้ำตาลหรือน้ำตาลปนแดง ในชั้นดินลึก ๆ จะมีจุดประเป็นสีเทาหรือสีน้ำตาล บางแห่งอาจมีแร่ไมก้าหรือก้อนปูนปะปนอยู่ด้วย เกิดจากวัตถุต้นกำเนิดดินพวกตะกอนลำน้ำ ดินในกลุ่มนี้จะพบมากในพื้นที่ค่อนข้างราบเรียบถึงเป็นลูกคลื่นลอนลาด มีการระบายน้ำได้ปานกลางถึงดี มีความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติปานกลาง เหมาะสำหรับปลูกพืชไร่และไม้ผลต่าง ๆ ปัจจุบันมีอยู่ประมาณร้อยละ 18.85 ของพื้นที่ โดยกระจายกันอยู่ในพื้นที่เกือบทุกอำเภอ ยกเว้นอำเภอจอมพระ อำเภอชุมพลบุรี อำเภอสนม และอำเภอลำดวน

1.3 กลุ่มดินคละ ได้แก่ กลุ่มดินที่มีส่วนคล้ายของกลุ่มดินหลาย ๆ กลุ่ม ซึ่งมีอยู่ประมาณร้อยละ 24.62 ของพื้นที่ โดยกระจายกันอยู่ในพื้นที่เกือบทุกอำเภอ ยกเว้นอำเภอสำโรงทาบ อำเภอชุมพลบุรี และอำเภอกาบเชิง

1.4 กลุ่มดินภูเขา ได้แก่ กลุ่มดินที่ประกอบด้วยพื้นที่ภูเขาและเทือกเขา ซึ่งมีความลาดชันมากกว่า 35 เปอร์เซ็นต์ ลักษณะของเนื้อดินและความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติของดินในกลุ่มนี้จะแตกต่างกันไปตามชนิดของหินด้วย กำหนดในแต่ละพื้นที่มักมีเศษหิน ก้อนหิน หรือหินพื้นโผล่กระจัดกระจายทั่วไป ส่วนใหญ่ยังปกคลุมด้วยป่าไม้ประเภทต่าง ๆ เช่น ป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรัง เป็นต้น แต่หลายแห่งมีการบุกรุกทำไร่เลื่อนลอยโดยปราศจากการอนุรักษ์ดินและน้ำ ซึ่งเป็นผลให้เกิดการชะล้างและพังทลายของหน้าดิน จนบางแห่งเหลือแต่หินพื้นโผล่เท่านั้น ดินในกลุ่มนี้ไม่เหมาะที่จะนำมาใช้เพื่อประโยชน์ทางการเกษตร แต่ควรสงวนไว้เป็นป่าธรรมชาติเพื่อรักษาแหล่งต้นน้ำลำธาร ซึ่งปัจจุบันมีอยู่ประมาณร้อยละ 2.30 ของพื้นที่ และมีอยู่ในเขตพื้นที่ของอำเภอลำดวนและอำเภอบัวเขต เท่านั้น

2) ป่าไม้

ป่าไม้ นับเป็นทรัพยากรที่สำคัญควบคู่กับดิน ทั้งดินและป่าต่างก็อาศัยซึ่งกันและกัน จังหวัดสุรินทร์ได้ชื่อว่าเป็นดินแดนที่มีป่าไม้ที่มีคุณค่ามากที่สุดจังหวัดหนึ่งในภาคอีสาน จากข้อมูลของสำนักงานป่าไม้จังหวัดสุรินทร์ในปี พ.ศ. 2534 พบว่า ขณะนี้จังหวัดสุรินทร์ยังมีพื้นที่ป่าไม้เหลืออยู่ทั้งสิ้น 1,406,176 ไร่ แยกเป็นพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ 29 ป่า จำนวน 1,115,284 ไร่ และพื้นที่ป่าถาวรของชาติอีก 290,892 ไร่ ลักษณะของป่าไม้ส่วนใหญ่เป็นป่าโปร่ง ประกอบด้วยไม้เศรษฐกิจที่สำคัญ ได้แก่ ไม้ยาง ไม้ประดู่ ไม้แดง ไม้มะค่าโมง ไม้ตะเคียนทอง ไม้พยุง ไม้ซาด ไม้มะค่าแต้ ไม้เต็ง ไม้พะยุง โดยเฉพาะไม้พะยุงนับว่าเป็นไม้ที่มีคุณค่าเป็นอย่างยิ่งนับวันจะหายากยิ่งขึ้น ทั้งนี้ เพราะเป็นที่นิยมนำมาใช้ทำเป็นอุปกรณ์เครื่องเรือน เครื่องใช้ และเครื่องประดับบ้าน เช่น โต๊ะหมู่บูชา ตู้โชว์ แจกัน และเฟอร์นิเจอร์อื่น ๆ เป็นต้น

3) แหล่งน้ำ จังหวัดสุรินทร์มีแหล่งน้ำธรรมชาติที่สำคัญ ทั้งที่เป็นแม่น้ำและลำห้วย รวม 8 สายด้วยกัน คือ

3.1 แม่น้ำมูล ต้นกำเนิดจากภูเขาดงพญาเย็นในพื้นที่อำเภอปักธงชัย นครราชสีมา ไหลผ่านจังหวัดสุรินทร์ที่อำเภอชุมพลบุรี อำเภอท่าตูม และอำเภอรัตนบุรี ผ่านจังหวัดศรีสะเกษสู่แม่น้ำโขงที่อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี

3.2 ลำห้วยชี เป็นลำห้วยแบ่งเขตจังหวัดสุรินทร์กับจังหวัดบุรีรัมย์ ไหลผ่านพื้นที่อำเภอปราสาท อำเภอเมืองสุรินทร์ อำเภอจอมพระ ไปบรรจบกับแม่น้ำมูลที่บ้านตากกลาง ตำบลกระโเอน อำเภอท่าตูม

3.3 ลำห้วยพลับพล่า เป็นลำห้วยแบ่งเขตจังหวัด
สุรินทร์กับจังหวัดมหาสารคามและจังหวัดร้อยเอ็ด ต้นน้ำเกิดจากอำเภอนัคคภูมิ
พิสัย ไหลผ่านทุ่งกุลาร้องไห้ ลงสู่แม่น้ำมูลที่อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ

3.4 ลำห้วยเสนง ต้นน้ำเกิดจากพื้นที่อำเภอกาบเชิง
ไหลผ่านอำเภอปราสาทไปบรรจบกับลำน้ำชีบริเวณทิศตะวันตกของอำเภอเมืองสุรินทร์
มีการสร้างเขื่อนขนาดกลางกันน้ำไว้ใช้ในการเกษตร การประปา และ
ส่วนหนึ่งของห้วยเสนง ณ ตำบลเจียง อำเภอเมืองสุรินทร์ ยังมีการสร้างถนน
เลาะริมอ่างเก็บน้ำซึ่งมีบริเวณกว้างใหญ่ มีทิวทัศน์สวยงาม ประชาชนนิยมไปนั่ง
พักผ่อนริมอ่างเพื่อชมทัศนียภาพและว่ายน้ำเล่นริมแนวสันถนนั้น

3.5 ลำห้วยระวี ไหลผ่านท้องที่อำเภอเมืองสุรินทร์
ผ่านอำเภอจอมพระและอำเภอท่าตูม จังหวัดได้ทำการขุดลอกใหม่และสร้างฝ่าน้ำล้น
ในบางส่วน สามารถเก็บกักน้ำไว้ใช้ในการเกษตร การอุปโภคบริโภค ได้มากพอ
สมควร

3.6 ลำห้วยทับทัน ไหลจากอำเภอบัวเขต ผ่าน
อำเภอลำทะเมนชัย อำเภอสำโรงทาบ ในฤดูฝนน้ำจะไหลบ่าเลี้ยงพื้นที่เพาะปลูกได้เป็น
อันมาก แต่เมื่อถึงฤดูแล้งน้ำในลำห้วยก็จะแห้งขอดเป็นบางแห่ง

3.7 ลำห้วยละหาร ไหลผ่านอำเภอเมืองสุรินทร์
และอำเภอจอมพระ สภาพทั่วไปน้ำจะท่วมและไหลเชี่ยวในฤดูฝน ส่วนฤดูแล้งน้ำจะ
แห้งขอด เพราะสภาพลำห้วยกว้างและตื้นเขิน

3.8 ลำห้วยแก้ว อยู่ในท้องที่อำเภอรัตนบุรี สภาพ
ทั่วไปจะมีน้ำใช้ประโยชน์ได้เฉพาะในฤดูฝน ส่วนฤดูแล้งจะแห้งขอดเป็นช่วง ๆ

นอกจากลำห้วยและแม่น้ำที่กล่าวมาแล้วทั้ง 8 สาย นี้ ยังมี
ลำน้ำและหนองน้ำกระจายกันอยู่ในเขตอำเภอต่าง ๆ อีกนับเป็นพันแห่ง ซึ่งส่วนใหญ่
จะแห้งขอดในฤดูแล้ง

4) ภูเขา จังหวัดสุรินทร์มีภูเขาลับซับซ้อนและป่าทึบอยู่
บริเวณทิศใต้ตามชายแดนติดกับประเทศกัมพูชาประชาธิปไตย ประมาณว่าจะมีพื้นที่
ภูเขาประมาณร้อยละ 5 ของพื้นที่ทั้งจังหวัด ในเขตอำเภอกาบเชิง บัวเชด สังขะ
ส่วนในอำเภอทางทิศเหนือก็จะมีเพียงภูเขาลูกเล็ก ๆ และเตี้ย ๆ อยู่หลายลูก เช่น
เขาสวายในเขตพื้นที่อำเภอเมือง และเขาพนมดินในเขตอำเภotáตุม เป็นต้น

5) แร่ธาตุต่าง ๆ ในปัจจุบันนี้ยังไม่มีข้อมูลอันแสดงถึง
ผลของการสำรวจแร่ธาตุต่าง ๆ ในท้องที่จังหวัดสุรินทร์ว่ามีอะไรบ้างและในปริมาณ
เท่าใด แต่แร่ธาตุที่น่าจะมีอยู่มากพอสมควร เช่น เกลือหิน สำหรับดินเพื่อใช้สำหรับ
ปั้นเครื่องปั้นดินเผาได้พบแล้วว่ามิใช่เป็นจำนวนมากในเขตท้องที่อำเภอท่าตุมและ
ชุมพลบุรี นอกจากนี้ ยังมีทรายและหินภูเขาซึ่งมีคุณค่าต่อการก่อสร้างเป็นจำนวนมาก
และหาได้ทั่วไปเกือบทุกพื้นที่ โดยเฉพาะบริเวณเขาสวายและตามลำน้ำมูลในเขต
อำเภอท่าตุมและอำเภอชุมพลบุรี

2. แหล่งท่องเที่ยว

จังหวัดสุรินทร์เป็นจังหวัดที่มีความอุดมไปด้วยแหล่ง
ท่องเที่ยว ทั้งที่เป็นแหล่งทางโบราณสถานและโบราณวัตถุ แหล่งพักผ่อนหย่อนใจทาง
ธรรมชาติ แหล่งวัฒนธรรม แหล่งผลิตภัณฑ์สินค้าพื้นเมือง และงานเทศกาลที่สำคัญ ๆ
ดังนี้

1) โบราณสถานและโบราณวัตถุ ในที่นี้จะขอกล่าวแต่เพียงที่สำคัญ ๆ ซึ่งเป็นที่รู้จักกันทั่วไปเท่านั้น คือ

1.1 กำแพงคูเมืองปทายสมันต์ เป็นกำแพงคูเมืองเก่า มี 2 ชั้น ชั้นนอกยาวประมาณ 2,250 เมตร กว้างประมาณ 1,390 เมตร เป็นกำแพงดินก่อเป็นเชิงเทินสูงใหญ่ บางส่วนได้ทะลายลง แต่ยังสามารถเห็นร่องรอยได้ชัดเจน ซึ่งอาจหาได้ทั่วไปในเขตเทศบาลเมืองสุรินทร์ โดยเฉพาะในช่วงบริเวณหน้าวัดพรหมสุรินทร์ ซึ่งได้รับการบูรณะจากกรมศิลปากรในปี 2534 นั้น จะยังคงรูปเกือบสมบูรณ์

1.2 หลักเมืองสุรินทร์ ตั้งอยู่ที่ถนนหลักเมือง ห่างจากศาลากลางจังหวัดเพียง 1 กิโลเมตร ไม่ทราบแน่ชัดว่าสร้างในสมัยใด แต่เมื่อ 100 ปีก่อน เป็นเพียงศาลธรรมดาที่ราษฎรสร้างขึ้นใจกลางเมือง จนถึง พ.ศ. 2511 ชาวสุรินทร์จึงได้ร่วมใจกันสร้างขึ้นใหม่โดย กรมศิลปากร ได้ออกแบบปราสาท (หรือปราสาทยอดปราสาท) ส่วนหลักเมืองทำด้วยไม้ชัยพฤกษ์สูงประมาณ 3 เมตร วัดโดยรอบได้ 1 เมตร สลักยอดเป็นรูป "พรมนักร์" ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลมหาราช ทรงเจิมเสาเมื่อวันที่ 21 สิงหาคม 2515 ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน และมีพิธีสมโภชกเสาหลักเมืองเมื่อวันที่ 15 มีนาคม 2516 ถือเป็นสถานศักดิ์สิทธิ์และเป็นที่ยึดเหนี่ยวแห่งหนึ่งของชาวเมืองสุรินทร์

1.3 ปราสาทหิน เนื่องจากจังหวัดสุรินทร์มีที่ตั้งอันเป็นทางผ่านระหว่างนครหลวงของขอมกับเมืองบริวารซึ่งอยู่ในอาณาจักรของขอมในอดีต เช่น เมืองละโว้ (ลพบุรี) เมืองพิมาย (ในจังหวัดนครราชสีมา) เป็นต้น จึงทำให้มีการสร้างปราสาทหินขึ้นเพื่อใช้เป็น "ศาลนสถาน" เป็นจำนวนมาก ตามลัทธิและความเชื่อทางศาสนาที่นับถือกันอยู่ในสมัยของขอมยุคต้น ๆ ได้แก่ ศาสนาฮินดูหรือศาสนาพราหมณ์ ซึ่งแยกนิกายออกไปอีก เช่น ลัทธิไศวนิกาย นับถือพระอิศวร (หรือพระศิวะ) เป็นเทพสูงสุด ลัทธิไวศณพนิกาย นับถือพระนารายณ์ (หรือพระวิษณุ) เป็นเทพสูงสุด เป็นต้น และในยุคหลัง ๆ ก็นับถือศาสนาพุทธใน

นิยามอุทยาน ในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ และศรีสะเกษ สำหรับจังหวัดสุรินทร์ นั้นมีปราสาทหินเป็นจำนวนมาก ทั้งที่มีรูปทรงสวยงามและรูปทรงฝีมือพื้น ๆ ตามความสำคัญของที่ตั้งของปราสาทองค์นั้น ๆ เช่น ปราสาทศีขรภูมิ (หรือปราสาทระแงง) ปราสาทหินบ้านพลวง ปราสาทภูมิโปน ปราสาทยายเหงา ปราสาทตาเหมือนโด้จ ปราสาทตาเมือนธม ปราสาทจอมพระ ปราสาทหินบ้านปราสาท ปราสาทหินบ้านไพล ปราสาทตระเปียงเตีย ปราสาทตามอย ปราสาทบ้านจาน ปราสาทสังข์ศิลป์ชัย และ ปราสาทหินสระ-อ้อ เป็นต้น

2) แหล่งพักผ่อนตามธรรมชาติ มีทั้งที่เป็นภูเขาเล็ก ๆ แหล่งน้ำ เขตอนุรักษ์พันธุ์ไม้ ลวน และอุทยาน ที่หน่วยงานต่าง ๆ จัดสร้างขึ้น เช่น

2.1 วนอุทยานพนมสวาย ประกอบด้วยภูเขาขนาดย่อม ลามยอด อยู่ห่างจากตัวเมืองตามเส้นทางสุรินทร์-ปราสาท ประมาณ 22 กิโลเมตร ตั้งอยู่ในพื้นที่ตำบลนาบัว อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ ความสูงของภูเขาแบ่งเป็น 3 ระดับ คือ

ชั้นแรกสูง 210 เมตร เป็นที่ตั้งวัดเขาพนมสวาย มีบันไดก่ออิฐถือปูนขึ้นถึงวัด มีสระน้ำกว้างใหญ่และร่มรื่นด้วยต้นไม้ เรียกยอดเขาลูกนี้ว่า "พนมเปราะ" (ยอดเขาชาย) เป็นที่ประดิษฐาน "พระพุทธรูปสุรินทร์มงคล" ปางประทานพร ภ.ป.ร. ซึ่งเป็นพระพุทธรูปองค์ใหญ่มองเห็นแต่ไกล

ชั้นที่สองสูงระดับ 228 เมตร เรียกว่า "พนมสวาย" (ยอดเขาหญิง) ทางวัดได้จัดสร้างพระพุทธรูปองค์ขนาดกลางประดิษฐานไว้

ชั้นที่สามไม่ทราบระดับที่แน่นอน เรียก "พนมกรอล" (เขาคอก) ซึ่งทางพุทธสมาคมจังหวัดสุรินทร์ได้จัดสร้างศาลาอัญมณีมุขขึ้นเมื่อคราวฉลองกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี (พ.ศ.2525) และได้อัญเชิญพระพุทธรูปจำลองจากยอดเขาชายมาประดิษฐานไว้ในศาลา

หมู่เขาพนมสวายนี้บรรพบุรุษของชาวสุรินทร์ถือเป็นสถานที่แสวงบุญ ด้วยการเดินทางขึ้นเขาในวันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 5 ซึ่งเป็นวันหยุดงานตามประเพณีสงกรานต์ของชาวสุรินทร์แต่โบราณ และ ณ เขาแห่งนี้เองที่ใช้เป็นสถานที่พระราชทานเพลิงศพของหลวงปู่ดูลย์ อตุโล เมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม 2528 ซึ่งปัจจุบันนี้ยังมีสถูปที่ก่อด้วยอิฐถือปูนในรูปทรงที่สวยงามมากตั้งอยู่

2.2 ห้วยเสนง เป็นอ่างเก็บน้ำของโครงการชลประทาน อยู่ห่างจากตัวเมืองสุรินทร์ไปตามเส้นทาง สุรินทร์-ปราสาท ประมาณ 5 กิโลเมตร แยกออกไปซ้ายมือตามถนนริมคลองชลประทาน ประมาณ 1 กิโลเมตร ห้วยเสนง เป็นอ่างเก็บน้ำที่มีสันเขื่อนสูง บนสันเขื่อนเป็นถนนลาดยางแอสฟัลท์ เป็นที่นิยมเที่ยวมากที่สุดคือนยามเย็นเพราะมีทิวทัศน์สวยงามและสามารถว่ายน้ำเล่นได้ แต่ไม่เหมาะสำหรับเด็กเล็กเพราะอาจเกิดอันตรายได้ ภายในบริเวณที่ทำการชลประทาน มีพระตำหนักที่ประทับของสมเด็จพระศรีนครินทร์ พระบรมราชชนนี ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ เคยเสด็จมาประทับในคราวเสด็จเยี่ยมพสกนิกรในแถบนี้

2.3 เขตอนุรักษ์พันธุ์ไม้สนสองใบ ตั้งอยู่ที่ "ศูนย์ทดลองปลูกพรรณไม้หนองคู" อยู่ตรงหลักกิโลเมตรที่ 38 ของถนนสายสุรินทร์-สังขะ ตำบลโชคเหนือ อำเภอสังขะ มีสภาพป่าเป็นป่าสนธรรมชาติ เป็นป่าเบญจพรรณที่มีไม้สนสองใบเป็นไม้ขึ้นเด่นปะปนกับไม้ยางนา กะบาก เหียง ตาค นนทรีป่า ประดู่ สะเดาลำดวน และมะค่าแต้ เป็นต้น ไม้พื้นล่างเป็นพวกหญ้าเพ็ก สาบเสือ เข็มป่าและหวาย มีสภาพทั่วไปเป็นพื้นที่ราบสูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 170 เมตร ชนิดดินเป็นดินร่วนปนทราย สีน้ำตาลอ่อน มีปริมาณธาตุอาหารต่ำ การระบายน้ำดี สภาพภูมิอากาศค่อนข้างแห้งแล้ง ปริมาณน้ำฝนเฉลี่ย 1,300 มิลลิเมตรต่อปี ความชื้นสัมพัทธ์เฉลี่ยประมาณร้อยละ 85.3 ในบริเวณศูนย์แห่งนี้มีสภาพร่มเย็นเหมาะแก่การพักผ่อนและศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับพรรณไม้ แต่ต้องปฏิบัติตามระเบียบของกรมป่าไม้โดยเคร่งครัด แหล่งท่องเที่ยวตามธรรมชาตินอกจากนี้ยังมีอีกหลายแห่ง เช่น อุทยานขุนพล หน้าค่ายวิรุฒน์โยธิน บริเวณสถาบันราชมงคล มีผลไม้ ไม้ยืนต้น ไม้ประดับ และ

แปลงสาธิตต่าง ๆ นับว่าเป็นที่ฝึกสอนหย่อนใจของชาวเมืองสุรินทร์และผู้ทีแวะชมได้เป็นอย่างดี

3) แหล่งวัฒนธรรม เนื่องจากจังหวัดสุรินทร์เป็นจังหวัดที่มีประชากรเชื้อสายเขมรกาย (ล่วย) และลาวตามลำดับ จึงมีวัฒนธรรมอันเนื่องด้วยภาษาและศาสนาแตกต่างจากจังหวัดในภาคอีสานอื่น ๆ หลายประการ และเป็นเอกลักษณ์ที่สมควรได้รับการอนุรักษ์และธำรงไว้ให้ยืนนานต่อไป ในด้านภาษานั้น สุรินทร์มีเพลงพื้นเมืองที่น่าฟัง มีจังหวะและลีลาไพเราะเร้าใจ ซึ่งเรียกชื่อแตกต่างกันไปตามชนิดของเครื่องดนตรีที่เล่นบรรเลง เช่น เรือมอาโย เรือมกันตรึม เรือมตรุษ (ตรุษ) กโน๊ปติงต็อง เจริงเบริน กันตรึม ม่มัต ต้มโมง และมีการละเล่นประกอบดนตรีพื้นเมืองอีก เช่น เรือมอันเรหรือการรำสาก และลิเกพื้นบ้าน เป็นต้นนักท่องเที่ยวจะสามารถไปชมการแสดงพื้นเมืองได้เป็นประจำ คือ "กันตรึม" ตามร้านอาหารพื้นเมืองในตัวจังหวัดสุรินทร์

3.1 หมู่บ้านวัฒนธรรมดงมัน ตั้งอยู่ที่ตำบลคอคอด อำเภอเมืองสุรินทร์ ห่างจากตัวเมืองประมาณ 9 กิโลเมตร เป็นหมู่บ้านที่ยังรักษาวัฒนธรรมดั้งเดิมของชาวสุรินทร์ได้มาก เช่น การละเล่นพื้นเมือง ประเพณีต่าง ๆ เช่น งานบวช งานแต่งงาน ฯลฯ ซึ่งจังหวัดมีโครงการส่งเสริมให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางด้านวัฒนธรรม

3.2 หมู่บ้านช้างบ้านตากกลาง ตั้งอยู่ที่ตำบลกระโพ อำเภอท่าตูม ห่างจากเมืองสุรินทร์ประมาณ 58 กิโลเมตร โดยใช้เส้นทางสายจอมพระ-ท่าตูม (หมายเลข 214) เป็นหมู่บ้านของชาวล่วยซึ่งมีอาชีพและความชำนาญในการคล้องช้างในอดีต ในปัจจุบันยังมีอาชีพเป็นควาญช้างและเลี้ยงช้าง ซึ่งทางจังหวัดได้ขอความช่วยเหลือในการแสดงของงานช้างสุรินทร์ในราวกลางเดือนพฤศจิกายนของทุก ๆ ปี

4) แหล่งผลิตสินค้าพื้นเมือง หมู่บ้านทอผ้าไหม หมู่บ้านที่ทอผ้าไหมของจังหวัดสุรินทร์นั้นมีการกระจายกันอยู่มากมายในท้องที่เกือบทุกอำเภอ เช่น บ้านเขวาสินรินทร์และบ้านจันรม อำเภอเมืองสุรินทร์ บ้านโคกเกาะ อำเภอลำดวน บ้านละเอยะ อำเภอกาบเชิง เป็นต้น และนับวันจะมีการปลูกหม่อนเลี้ยงไหมเพิ่มขึ้น เพราะเป็นสินค้าหัตถกรรมที่สร้างรายได้เสริมให้แก่เกษตรกรได้เป็นอย่างดี

5) งานแสดงของช่างและงานช่างแฟร์ จังหวัดสุรินทร์ได้เริ่มจัดงานแสดงของช่างครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2503 โดยจัดที่อำเภอท่าตูม ต่อมาในปี พ.ศ. 2504 องค์การส่งเสริมการท่องเที่ยว (ททท. ในปัจจุบัน) ก็ได้เข้ามาสนับสนุนการจัดงานร่วมกับทางจังหวัด และย้ายสถานที่จัดงานมายังสนามกีฬาของจังหวัด จนถึงปัจจุบันนี้ โดยจะมีกำหนดจัดงานขึ้นทุกวันเสาร์-อาทิตย์ที่สามของเดือนพฤศจิกายนทุกปี เป็นงานที่ยิ่งใหญ่มีนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศให้ความสนใจมาเที่ยวเป็นจำนวนมากทุกปี และในช่วงก่อนและหลังการจัดงานแสดงของช่างทางจังหวัดก็ได้จัดให้มี "งานแสดงสินค้า" หรือที่เรียกว่า "งานช่างแฟร์" เป็นเวลา 1 สัปดาห์

3.3 จังหวัดศรีสะเกษ

1. ทรัพยากรธรรมชาติ

1) ภูเขา ทางทิศใต้ของจังหวัดศรีสะเกษมีเทือกเขาพนมดงรัก ซึ่งเป็นเส้นกั้นเขตแดนระหว่างประเทศไทยกับประเทศกัมพูชาประชาธิปไตย เป็นแนวยาวจากทิศตะวันออกไปทางทิศตะวันตก มีความยาวประมาณ 85 กิโลเมตร มีช่องทางติดต่อเข้าออก 26 ช่อง ครอบคลุมพื้นที่ประมาณร้อยละ 20 ของพื้นที่ในเขตอำเภอขุขันธ์ อำเภอขุนหาญ และอำเภอกันทรลักษณ์

2) แหล่งน้ำธรรมชาติ จังหวัดศรีสะเกษมีแหล่งน้ำที่สำคัญ และมีผลต่อกิจกรรมการเกษตร การประมง ดังนี้

2.1 แม่น้ำมูล ต้นน้ำเกิดจากเทือกเขาตองพญาเย็นใน ท้องที่อำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา เข้าสู่จังหวัดศรีสะเกษบริเวณอำเภอราช ีไศล ผ่านอำเภอยางชุมน้อย อำเภอเมืองฯ อำเภอกันทรารมย์ แล้วไหลไปบรรจบ แม่น้ำชีที่จังหวัดอุบลราชธานี พื้นที่ทางทิศเหนือของแม่น้ำมูลมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่ม มี สภาพน้ำท่วมขังในฤดูฝน

2.2 ห้วยทับทัน ไหลมาจากอำเภอบัวเซด จังหวัด สุรินทร์ เป็นเส้นแบ่งเขตระหว่างจังหวัดสุรินทร์และจังหวัดศรีสะเกษ ในเขตอำเภอ ห้วยทับทันและอำเภออุทุมพรพิสัย ไหลลงไปบรรจบแม่น้ำมูลบริเวณอำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์

2.3 ห้วยสำราญ ไหลมาจากเขตอำเภอปรารังค์กู ผ่านอำเภอเมือง แล้วไหลลงแม่น้ำมูลที่เขตอำเภอเมือง

นอกจากนี้ยังมีลำน้ำสายสั้น ๆ บึงและหนองน้ำธรรมชาติ ลำน้ำสาขาของลำน้ำมูลเกิดจากเทือกเขาพนมดงรัก เช่น ห้วยทา ห้วยขะยุง และ ห้วยเหนือ ลำห้วยเหล่านี้มีน้ำเฉพาะในฤดูฝน

3) ป่าไม้ ลักษณะป่าไม้ส่วนใหญ่ของจังหวัดศรีสะเกษเป็น ป่าโปร่ง ประกอบด้วยไม้ยาง ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้ประดู่ ไม้แดง ไม้กระบาก และ ไม้เบญจพรรณ จังหวัดศรีสะเกษมีพื้นที่ป่าไม้ที่ได้ประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติไปแล้ว จำนวน 25 ป่า เนื้อที่ 1,272,987 ไร่ และป่าเตรียมการสงวน จำนวน 1 ป่า เนื้อที่ 366,125 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 10.92 ของพื้นที่ป่าไม้ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และร้อยละ 1.80 ของพื้นที่ป่าทั้งประเทศ นอกจากนี้ พื้นที่ป่าดังกล่าวได้จัดเป็นป่า โครงการทำไม้เพื่ออนุญาตให้มีการสัมปทานป่าไม้ จำนวน 7 ป่า เนื้อที่ 1,362,500

ไร่ แต่ข้อเท็จจริงปรากฏว่า พื้นที่ป่าทั้ง 26 ปา จำนวน 1,639,112 ไร่ ถูกบุกรุกทำกิน จำนวน 1,189,453 ไร่ เหลือพื้นที่ป่าจริง จำนวน 449,658.5 ไร่ ซึ่งในจำนวนนี้เป็นพื้นที่ป่าสงวนที่ยังไม่ถูกบุกรุก จำนวน 408,533.5 ไร่ เท่านั้น และ เป็นพื้นที่ป่าเตรียมการสงวนที่ยังไม่ถูกบุกรุก จำนวน 41,125 ไร่

4) แร่ธาตุ สภาพทางธรณีวิทยาของจังหวัดศรีสะเกษจัดอยู่ในหินชุดโคราช ซึ่งเกิดจากการตกตะกอนของน้ำทะเลเป็นเวลานานมาแล้ว มีบางบริเวณที่เป็นที่ราบลุ่ม คือ พวดดินตะกอนน้ำ ซึ่งคาดว่าในยุคควอเทอร์นารีถึงยุคปัจจุบัน เป็นชั้นที่อยู่บนสุด จึงคาดว่าจะมีแหล่งแร่ที่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจอยู่บ้าง แต่ขณะนี้ยังไม่มีการสำรวจอย่างจริงจัง ส่วนใหญ่เป็นการขุดหาโดยราษฎรที่อาศัยอยู่ในท้องถิ่น ซึ่งใช้เครื่องมือง่าย ๆ เท่านั้น แร่ที่สำคัญที่ขุดพบ คือ พลอยและแร่เงิน

5) ดิน ดินในจังหวัดศรีสะเกษมีวัตถุประสงค์กำเนิดและลักษณะดิน จากผลการสำรวจโดย กองสำรวจดิน กรมพัฒนาที่ดิน สามารถแบ่งประเภทวัตถุประสงค์กำเนิดและลักษณะดินโดยสังเขปได้ 3 ประเภท ดังนี้ คือ

5.1 ดินเกิดจากตะกอนที่พัดมาและทับถมโดยน้ำที่ใหม่ และค่อนข้างใหม่ บริเวณนี้ ได้แก่ ที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึง ริมแม่น้ำลำห้วยต่าง ๆ จะประกอบด้วยดินหลายชนิดปะปนกัน ลักษณะดินเป็นดินลึก ลักษณะดินไม่แน่นอน มีตั้งแต่ดินร่วนทราย ดินร่วนปนซึลท์ ถึงดินเหนียวปนกรวด การระบายน้ำดีถึงเลว ส่วนใหญ่มีความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างสูง ปลูกพืชให้ผลผลิตค่อนข้างมาก ใช้ประโยชน์ในการปลูกพืชผัก พืชไร่ เช่น ยาสสูบ ข้าวโพด หรือไม้ผล ตลอดจนใช้ทำนา แต่มักมีปัญหา น้ำท่วมอยู่เสมอ ดินที่พบในบริเวณนี้ ได้แก่ ดินชุดเชียงใหม่ เป็นต้น มีเนื้อที่อยู่ประมาณ 185,031 ไร่ หรือประมาณร้อยละ 3.35 ของเนื้อที่ทั้งจังหวัด

5.2 ดินเกิดจากตะกอนที่พัดพามาทับถมโดยลำน้ำมานานแล้ว ได้แก่ บริเวณที่ราบต่ำและที่เป็นลูกคลื่นลอนตื้นถึงลอนชัน (ลานตะกอนลำน้ำชั้นต่ำถึงลานตะกอนลำน้ำชั้นสูง) ลักษณะดินบริเวณนี้มีทั้งที่นาและดินในที่ดอน

สำหรับดินนาจะอยู่ในระดับลานตะพืดลำน้ำชั้นต่ำ ถึงบางส่วนของลานตะพืดลำน้ำชั้นกลาง ลักษณะมีเนื้อดินตั้งแต่ ดินร่วนปนทราย ดินร่วนเหนียวปนทราย และดินร่วนเหนียวถึงดินเหนียว ส่วนใหญ่เป็นดินลึก การระบายน้ำค่อนข้างเร็ว ความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างต่ำ บางแห่งมีดินลูกรังปนอยู่ด้วย เช่น ดินชุดเพ็ญ บางแห่งมีชั้นแข็งของลูกรังอยู่ในดินบน ในช่วงความลึก 20-80 เซนติเมตร เช่น ดินชุดอัน บางแห่งมีการอัดดินแน่นและมีปริมาณเกลือค่อนข้างสูง เช่น ดินกุลาร่องไห ทำให้ผลผลิตค่อนข้างต่ำ ในที่ราบต่ำพบดินชุดร่อยเอ็ด ดินชุดอุบล มาก สำหรับดินในที่ดอนเป็นดินลึกและเนื้อดินเป็นดินทราย ดินร่วนปนทราย ถึงร่วนเหนียวปนทรายเป็นส่วนใหญ่ การระบายน้ำดี ความอุดมสมบูรณ์ของดินค่อนข้างต่ำ บางแห่งเป็นดินตื้นมีกรวดปนตลอดหน้าตัดดิน เช่น ดินโพธิ์ปล้ำ การใช้ประโยชน์ที่ดินพื้นที่ส่วนใหญ่ใช้ปลูกพืชไร่ เช่น มันสำปะหลัง ข้าวโพด เป็นต้น ดินที่พบ ได้แก่ ดินชุดโคราช ดินชุดน้ำพอง ดินชุดยโสธร ดินชุดวาริน เป็นต้น มีเนื้อที่ประมาณร้อยละ 80.2 ของพื้นที่ทั้งจังหวัด

5.3 ดินเกิดจากการสลายตัวของหินอยู่กับที่และเกิด

ตามที่ลาดเชิงเขา จากวัตถุดิบกำเนิดพวกหินบะซอลท์ หินแอนดีไซต์ และหินทราย พบบริเวณที่ลาดเชิงเขา บริเวณที่ถูกกัดเซาะ ดินนอกนี้จะมีกระจายอยู่ด้านตะวันออกและด้านใต้ของจังหวัดตามแนวเทือกเขาพนมดงรัก ลักษณะดินเป็นดินตื้นส่วนมากมักมีหินและกรวดปน บางแห่งเป็นดินลึกมากมีความลาดเทของพื้นที่สูงชัน สำหรับพื้นที่เชิงเขาเนื้อดินประเภทดินร่วนปนทราย ดินร่วนเหนียวปนทราย ดินเหนียวปนทรายมีกรวดถึงดินเหนียว ความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างต่ำถึงค่อนข้างสูง ดินนาที่พบ เช่น ดินบุรีรัมย์ ลักษณะดินเป็นดินตื้น เนื้อดินเป็นดินเหนียวถึงดินร่วนเหนียวปนกรวด การระบายน้ำเร็ว ความอุดมสมบูรณ์ค่อนข้างต่ำ ส่วนดินในที่ดอน เช่น ดินชุดสุรินทร์ ดินชุดโชคชัย หรือดินชุดลาดหญ้า-ท่ายาง เป็นต้น ดินบริเวณนี้ส่วนมาก (เว้นดินชุดโชคชัย) เป็นดินตื้นมีกรวดปนถึงค่อนข้างลึกมีกรวดปน

2. การท่องเที่ยว

จังหวัดศรีสะเกษมีแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญ ๆ ดังนี้

ก. โบราณสถาน จังหวัดศรีสะเกษเป็นจังหวัดที่มีประวัติศาสตร์ความเป็นมาอันยาวนาน จึงมีโบราณสถานที่ยังคงเหลืออยู่ในสมัยขอมอยู่หลายแห่ง และเคยเป็นที่ตั้งของปราสาทหินเขาพระวิหารมาก่อน ถึงแม้ปัจจุบันปราสาทหินเขาพระวิหารที่มีชื่อเสียงจะไม่อยู่ภายใต้การครอบครองของประเทศไทยแล้วก็ตาม แต่ก็ยังมีโบราณสถานอีกหลายแห่งที่มีคุณค่าทางโบราณคดีไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน

1. ปราสาทหินวัดสระกำแพงใหญ่ เป็นปราสาทขอมที่ใหญ่ที่สุดในจังหวัดศรีสะเกษ ตั้งอยู่บริเวณวัดสระกำแพงใหญ่ ตำบลกำแพง อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ ห่างจากตัวอำเภออุทุมพรพิสัย 2 กิโลเมตร และห่างจากตัวจังหวัด 28 กิโลเมตร (ตามทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 2080 ศรีสะเกษ-สุรินทร์) ลักษณะเป็นปราสาทหมู่จำนวน 6 หลัง ประตูกำแพงทางด้านทิศตะวันออก มีรอยจารึกอักษรขอมโบราณ (อักษรครุฑ) เล่าถึงความเป็นมาของการก่อสร้างปราสาทหินวัดสระกำแพงใหญ่ 27 บรรทัด กรมศิลปากรสันนิษฐานว่าสร้างในราวพุทธศตวรรษที่ 16 มหาศักราช 964 ตรงกับปี พ.ศ. 1585 ในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1

2. ปราสาทหินวัดสระกำแพงน้อย เป็นปราสาทหลังเดียวที่คงสภาพสมบูรณ์ ตั้งอยู่ริมถนนสายศรีสะเกษ-อุทุมพรพิสัย ในเขตบ้านกลาง ตำบลชะยุ่ง อำเภออุทุมพรพิสัย ห่างจากตัวจังหวัดศรีสะเกษไปทางทิศตะวันตก ประมาณ 8.7 กิโลเมตร สันนิษฐานว่าเป็นเทวสถานที่ยังคงเหลืออยู่ในพุทธศตวรรษสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นกลุ่มปราสาทหินที่สร้างขึ้นด้วยศิลาแลง กรอบประตูจำหลักลวดลายไว้มากมาย เข้าใจว่าคงจะสร้างในสมัยปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งเป็นยุคที่เรียกว่า "สมัยลพบุรี" หรือสร้างในสมัยเดียวกับปราสาทหินวัดสระกำแพงใหญ่ ใกล้ ๆ ตัวปราสาทเียงไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือมีสระโบราณขนาด

กว้าง 9 เมตร ยาว 11 เมตร อยู่ 1 แห่ง ถัดไปทางทิศตะวันตกอีกประมาณ 70 เมตร มีขนาดใหญ่ กว้าง 80 เมตร ยาว 150 เมตร อีก 1 แห่ง มีน้ำขังตลอดปี รอบ ๆ สระมีลักษณะคล้ายคูเมืองโบราณซึ่งสันนิษฐานว่าคงจะเคยเป็นชุมชนชาวโบราณแห่งหนึ่งของขอมหรือชนชาติอื่นที่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของขอมมาก่อน

3. ปราสาทบ้านปรารงค์ ตั้งอยู่ที่บ้านกุ่ม ตำบลกุ่ม อำเภอบรรพตพิสัย อยู่ห่างจากตัวอำเภอบรรพตพิสัยไปทางทิศใต้ประมาณ 5 กิโลเมตร ลักษณะเป็นปรารงค์ 3 องค์ สร้างเป็นแนวจากเหนือไปใต้บนฐานเนินดินขนาดใหญ่ มีศิลาแลงประกอบเป็นเขื่อนกันดินผนังหลาย ปรารงค์ทั้งสามองค์ก่อด้วยอิฐปนแลง ขนาดของอิฐมีตั้งแต่ประมาณ 0.5, 0.15, 0.26 เมตร ปรารงค์แต่ละองค์มีประตูเข้าได้เฉพาะทางทิศตะวันออกทิศเดียว อีก 3 ทิศ เป็นประตูหลอก ทับหลังและกรอบประตูทำด้วยหินทรายจำหลักเป็นลวดลายต่าง ๆ สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในราวปี พ.ศ. 1650-1700 เป็นศิลปะแบบนครวัด

4. ปราสาทลุ่มพุก ตั้งอยู่บ้านหมูที่ 6 ตำบลกันทรารมย์ อำเภอบรรพตพิสัย ห่างจากที่ว่าการอำเภอบรรพตพิสัยไปทางทิศตะวันตกประมาณ 18 กิโลเมตร ลักษณะคล้ายกับปราสาทเขมและปราสาทบ้านสมอ สร้างด้วยศิลาแลงรูปสี่เหลี่ยมตัวปราสาทกว้างด้านละ 3 เมตร สูง 4.5 เมตร

5. ปราสาทบ้านสมอ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปราสาทบ้านทามจาน ตั้งอยู่กลางทุ่งนาริมหมู่บ้าน หมูที่ 2 ตำบลสมอ อำเภอบรรพตพิสัย ห่างจากปราสาทปรารงค์ไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ 10 กิโลเมตร เป็นปรารงค์เดี่ยว สร้างด้วยศิลาแลงเป็นรูปสี่เหลี่ยมย่อมุมขนาดกว้าง 4.47 เมตร แบบแปลนในการสร้างเหมือนปราสาทสระกำแพงน้อย สันนิษฐานว่าคงจะสร้างในสมัยใกล้เคียงกันเพื่อใช้เป็นพุทธสถาน เสากรอบประตูทำด้วยหิน ศิลาหลังเฉพาะด้านทิศใต้จำหลักลวดลายเป็นรูปเทวดา (หรือมนุษย์) กำลังพนมมือไหว้แต่ยังไม่สลักไม้แล้วเสร็จ

6. ปราสาทตำหนักไทร ตั้งอยู่ริมถนนเส้นทางขุนหาญ-น้ำตกลำโรงเกียรติ (หรือน้ำตกปิศาจ) เขตบ้านลำโรงเกียรติ ตำบลลำโรงเกียรติ อำเภอขุนหาญ เป็นปราสาทเดี่ยวรูปสี่เหลี่ยมย่อมุมหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ตัวปราสาทก่อด้วยอิฐทั้งองค์ กรอบประตูและศิลาทับหลังทำด้วยหินทรายมีฐานกว้างประมาณ 4 เมตร สูงประมาณ 10 เมตร ศิลาทับหลังเหนือประตูทางเข้าสลักเป็นรูปพระนารายณ์สี่กรบรรทมลินธุ์ สันนิษฐานว่ามีอายุอยู่ในราว พ.ศ. 1700-1750 ศูนย์กลางชุมชนขอมโบราณในบริเวณชายแดนเทือกเขาพนมดงรักก็เป็นได้

7. ปราสาทเขอ ตั้งอยู่ห่างจากถนนสายพยุห์-ขุนหาญ ตรงหลักกิโลเมตรที่ 12 เพียง 1 กิโลเมตร อยู่ในบริเวณวัดปราสาทเขอเหนือ บ้านปราสาทเขอ ตำบลปราสาทเขอ อำเภอไพรีบิ่ง สันนิษฐานว่าเป็นปราสาทศิลาแลง สร้างด้วยศิลาแลงฝีมือขอม ตัวปราสาทกว้างด้านละ 3 เมตร สูง 4.50 เมตร ขณะนี้เหลือเพียงซากที่เป็นมูลฐานเดิมและหินประกอบบางส่วนเท่านั้น ห่างจากบริเวณสลักหักพังของปราสาทเขอไปทางทิศตะวันออกประมาณ 100 เมตร มีสระขนาดใหญ่สระหนึ่งชาวบ้านเรียกว่า "หนองท่อม"

8. ปราสาทหินภูฝ้าย เป็นปราสาทหินขนาดเล็กอยู่บนเขาฝ้าย ซึ่งเป็นภูเขาที่มีระดับความสูงประมาณ 150 เมตร ตั้งอยู่โดดเดี่ยวเพียงลูกเดียวในเขตท้องที่ตำบลพรวาน อำเภอขุนหาญ ยอดเขาลักษณะเป็นพื้นที่ราบมีเนื้อที่ประมาณ 150 ไร่ สันนิษฐานว่าสร้างด้วยอิฐ ฐานทำด้วยศิลาแลง กรอบประตูทำด้วยหินทราย ศิลาทับหลังจำหลักเป็นรูปนารายณ์บรรทมลินธุ์เหมือนกับศิลาทับหลังของปราสาทตำหนักไทรและปราสาทหินสระกำแพงใหญ่ จากหลักฐานของกรมศิลปากรกล่าวว่า ปราสาทภูฝ้ายทำด้วยอิฐรูปสี่เหลี่ยม มีประตูทำด้วยศิลาประตูหนึ่ง มีกรอบประตูทั้งสองข้างจารึกอักษรสันสกฤต

9. ปราสาทหินโดนตวล สร้างด้วยศิลาแลงเสริมอิฐ อยู่บนยอดเขาโดนตวล ตำบลบึงมะลู อำเภอกันทรลักษณ์ ตัวปราสาทสร้างด้วยศิลาแลงเสริมอิฐ ฐานกว้าง 6 เมตร เป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสสูงประมาณ 24 เมตร ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเขาวรวิหาร โดยห่างประมาณ 12 กิโลเมตร

10. ปราสาทบ้านปราสาท ตั้งอยู่ที่วัดปราสาทพนาราม บ้านปราสาท อำเภอยักษ์ทับทัน โบราณสถานแห่งนี้ตั้งอยู่บนเนินดิน มีลักษณะเป็นรูปปราสาทสี่เหลี่ยมย่อมุมทรงแหลมเรียวรีลดหลั่นจากลวดฐานจนถึงยอด ทำด้วยอิฐฉาบปูนสอขนาดไล่เลี่ยกัน 3 องค์ เรียงกัน ตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงเดียวกัน ฐานของปราสาทเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสกว้างประมาณ 3.40 เมตร ปราสาทองค์ที่ 1 และองค์ที่ 3 (ปราสาททิศเหนือและทิศใต้) สูงประมาณ 15 เมตร องค์กลางสูงประมาณ 13 เมตร มีประตูเข้าได้เฉพาะทางทิศตะวันออกทิศเดียวของปราสาทองค์กลาง กรอบประตูทำด้วยหินทราย ศิลาทับหลังจำหลักเป็นรูปพระอิศวรอุ้มนางพารพตี (พระอุมา) ประทับเหนือโคอุศุกราช มีกำแพงสี่เหลี่ยมทำด้วยศิลาแลงล้อมรอบประตูทางเข้าด้านเหนือมีพระพุทธรูปปั้นด้วยปูนสูงประมาณ 1.50 เมตร ประดิษฐานอยู่

11. ปราสาทเมืองจันทร์ ตั้งอยู่ที่วัดบ้านเมืองจันทร์ บ้านเมืองจันทร์ ตำบลเมืองจันทร์ อำเภอกุ่มพริสัย ชาติแห่งนี้มีลักษณะเป็นปราสาทเดี่ยวสี่เหลี่ยมย่อมุมทรงรีแหลม สร้างด้วยอิฐฉาบปูนสอ มีรูปรางลักษณะตลอดจนขนาดและวัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างคล้ายคลึงกับปราสาทบ้านปราสาทมาก แต่ชาติบ้านเมืองจันทร์มิได้สร้างบนฐานศิลาแลงของขอม หรือมิได้สร้างทับเทวสถานของขอมเดิม ไม่ปรากฏว่ามีศิลาทับหลังเลย สันนิษฐานว่าชาติบ้านเมืองจันทร์แห่งนี้คงจะสร้างร่วมสมัยเดียวกันกับการสร้างต่อเติมปราสาทบ้านปราสาท

12. ปราสาทบ้านหนองแก้งเจา ตั้งอยู่หมู่ 7 บ้านหนองจ๊กแก ตำบลดินแดง อำเภอไพรบึง สร้างเป็นรูปเจดีย์แบบขอม ก่อด้วยอิฐสูงประมาณ 60 เมตร มีรูปรางลักษณะคล้ายกับธาตุองค์กลางของปราสาทบ้านปราสาท

อำเภอห้วยทับทัน ยอดของธาตุเป็นรูปทรงกลมแหลม ส่วนฐานมีลักษณะเป็นเหลี่ยม ในสมัยก่อนคนเผ่าคนแก่ได้เล่าว่า เคยมีกระดิ่งขนาดใหญ่แขวนอยู่บนยอด ปัจจุบันนี้ ปราสาทบ้านหนองกิ้งเอาจได้ปรักหักพังลงจนหมด เหลือเพียงซากอิฐกองทับถมสูงใหญ่

13. กู่บ้านหนองคูหรือปราสาทกู่สมบุรณ์ ตั้งอยู่ที่บ้านหนองคู ตำบลเปี้ยะ กิ่งอำเภอบึงบูรพ์ มีลักษณะเป็นปราสาท 3 องค์ สร้างเรียงกันอยู่บนฐานศิลาแลงเดียวกันหันหน้าไปทางทิศตะวันออก รอบบริเวณโบราณสถานเป็นสระโบราณขนาดกว้าง 8 เมตร ล้อมรอบทั้ง 4 ด้าน เดิมมีทางเข้าออก 4 ทิศ ปัจจุบันเหลือทางเข้าออก 2 ทาง เท่านั้น มีลักษณะคล้ายกับปราสาทปราสาทกู่ที่อำเภอปราสาท กู่สันนิษฐานว่าสร้างในเวลาใกล้เคียงกัน คือ เมื่อราวประมาณปี พ.ศ. 1650-1700 และเป็นศิลปะแบบนครวัดเช่นเดียวกัน

ข. โบราณวัตถุจังหวัดศรีสะเกษเป็นเมืองเก่าแก่ที่เคยมีความรุ่งเรืองมาก่อนเป็นเวลานาน จึงมีงานฝีมือที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นการแสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองปรากฏกระจัดกระจายอยู่ตามที่สำคัญต่าง ๆ จากการค้นคว้าศึกษาเอกสารหลาย ๆ ด้านก็พบว่า สิ่งเหล่านี้ส่วนใหญ่คงจะสร้างขึ้นตั้งแต่ราวปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาหรือต้นกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งสิ้น โบราณวัตถุที่สำคัญดังกล่าว ได้แก่

1. หลวงพ่อโต วัดมหาพุทธารามหรือวัดพระโต

อยู่ตำบลเมืองเหนือ อำเภอเมืองศรีสะเกษ เป็นพระพุทธรูปองค์ใหญ่ปางมารวิชัย หน้าตักกว้าง 3.50 เมตร สูงจากฐานถึงยอดเศ 6.85 เมตร ประดิษฐานอยู่ในวิหารวัดมหาพุทธาราม เดิมเป็นพระพุทธรูปศิลาจำหลัก สันนิษฐานว่าเป็นพระพุทธรูปสมัยขอมซึ่งมีอายุร่วมพันปีมาแล้ว มาสร้างเพิ่มเติมขึ้นเมื่อใดไม่ปรากฏชัด หลวงพ่อโตนี้ถือว่าเป็นพระคู่บ้านคู่เมืองของจังหวัดศรีสะเกษ

2. หลวงพ่อโตวัดเขียนบูรพาราม ประดิษฐานอยู่ที่
อำเภอขุนซันธ์ เป็นพระพุทธรูปปั้นปิดทองปางมารวิชัย ขนาดหน้าตักกว้าง 3.50
เมตร สูง 7 เมตร นับเป็นพระพุทธรูปที่ใหญ่โตและศักดิ์สิทธิ์มากที่สุดองค์หนึ่งใน
จังหวัดศรีสะเกษ

3. ศาลเจ้าพ่อหลักเมือง ตั้งอยู่หัวมุมสี่แยกถนน
เทศบาลติดกับถนนหลักเมือง ด้านทิศตะวันออกของศาลากลางจังหวัด ห่างจากเขตศาลา
กลางจังหวัดเพียง 10 เมตร เท่านั้น ศาลหลักเมืองเดิมมีสภาพชำรุดทรุดโทรม
เนื่องจากก่อสร้างมานาน จึงไม่สะดวกในการประกอบพิธีกรรมและสักการบูชา
ในปี 2529 จังหวัดจึงได้ทำการก่อสร้างศาลหลักเมืองขึ้นมาใหม่ในบริเวณเดิม โดย
ได้ขยายบริเวณที่ตั้งให้กว้างออกไปอีก การก่อสร้างเป็นแบบจตุรมุข องค์เสาหลัก
เมืองทำด้วยไม้ชัยพฤกษ์ ยอดเสาแกะสลักเป็นรูปหัวเม็ดทรงมัทน์ เส้นผ่าศูนย์กลาง
ของต้นเสา 30 เซนติเมตร ความสูงจากฐานถึงยอดเสา 229 เซนติเมตร ลี้น
ค่าก่อสร้าง 3,650,000 บาท นับเป็นศาลหลักเมืองที่สวยงามแห่งหนึ่งของประเทศไทย

4. หลวงพ่อตาตน เป็นพระพุทธรูปหล่อด้วยเพชร
หรือฝุ่น หน้าตักกว้าง 3 นิ้ว เป็นที่เคารพสักการะของชาวจังหวัดศรีสะเกษและ
จังหวัดใกล้เคียง ประดิษฐานอยู่ที่บ้านสำโรงเกียรติ ตำบลบักตอง อำเภอขุนหาญ

5. พระบาทน้ำพุ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของบ้าน
ศาลา หมู่ที่ 8 ตำบลหนองปรือใหญ่ อำเภอขุนซันธ์ ลักษณะเป็นรอยประทับของ
พระบาทบนลานหินยาว 143 เซนติเมตร กว้าง 36 และ 49 เซนติเมตร ลึก
1-2 เซนติเมตร อายุประมาณ 1200-1400 ปี ราษฎรและพระภิกษุที่อยู่เชิงเขา
เป็นผู้พบเมื่อเดือนพฤศจิกายน 2525

6. พระพุทธรูปขนาดปรก ประดิษฐานอยู่ในวิหารแห่งหนึ่งบริเวณปราสาทสระกำแพงใหญ่ อำเภออุทุมพรพิสัย เป็นพระพุทธรูปศิลาทรายปางขัดสมาธิ ขนาดหน้าตักกว้าง 0.55 เมตร สูง 1.33 เมตร เป็นพระพุทธรูปศิลาแบบขอม โดยดูจากลักษณะพระพุทธรูปที่สร้างด้วยหินมีนาคปรก 7 เศียร ครอบพระพุทธรูปตามความนิยมเชื่อถือของคน มีอายุสมัยเดียวกันกับการสร้างปราสาทสระกำแพงใหญ่ สันนิษฐานว่าพระพุทธรูปองค์นี้คงมีไว้เพื่อใช้ประกอบพิธีกรรมในปราสาทสถานแห่งนี้

7. บ้านประตูหอไตรวัดหลวงสุ่มังคลาราม วัดหลวงสุ่มังคลารามเป็นวัดเก่าแก่แห่งหนึ่ง ตั้งอยู่ในกลางเมืองศรีสะเกษ สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยกรุงศรีอยุธยา หอไตรวัดหลวงเดิมอยู่ในสระน้ำด้านหลังพระอุโบสถ ต่อมา หอไตรแห่งนี้ได้ชำรุดทรุดโทรมลงจึงรื้อลงในปี พ.ศ.2467 ส่วนบานประตูได้นำไปเก็บไว้ในกุฏิเล็ก ๆ ใกล้กับสระน้ำแห่งนั้น บานประตูหอไตรนี้มีขนาดกว้างบานละ 0.44 เมตร สูง 2.7 เมตร สลักจากไม้ตะเคียนเป็นลายนกและภาพสัตว์หลายชนิดปนกับลายพันธุ์พฤกษา ลายเหล่านี้สลักลึกลงไป 2 เซนติเมตร พื้นลาดทาดด้วยชาด ตัวลายลงรักปิดทองประดับด้วยกระจกสีเหลืองและสีขาวในบางแห่งทองที่ปิดไว้ลบเลือนไปมากแต่ก็นับได้ว่าเป็นบานประตูจำหลักไม้ที่สวยงามที่สุดในจังหวัดศรีสะเกษ ลวดลายมีลักษณะคล้ายคลึงกับศิลปะไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาและศิลปะล้านช้างมาก สันนิษฐานว่าบานประตูหอไตรแห่งนี้คงจะมีอายุอยู่ในสมัยกรุงธนบุรี

8. ต้นพระธรรมวัดเจ๊กโพธิ์พฤษ์ วัดเจ๊กโพธิ์พฤษ์ตั้งอยู่ริมถนนศรีสะเกษ-ขุขันธ์ ก่อนเข้าสู่ตัวเมืองขุขันธ์เพียงเล็กน้อยเท่านั้น วัดนี้เป็นวัดเก่าแก่วัดหนึ่งของอำเภอขุขันธ์ ในวัดนี้มีโบราณวัตถุที่เป็นงานฝีมือสวยงามอยู่ชิ้นหนึ่ง คือ ต้นพระธรรมลายรดน้ำ เก็บรักษาไว้ในกุฏิด้านทิศเหนือ มีความสูง 1.58 เมตร กว้าง 0.64 เมตร ยาว 0.93 เมตร บานประตูเขียนลวดลายนกเป็ดว ด้านข้างทั้งสองข้างเขียนลวดลายพันธุ์พฤกษา ลวดลายเหล่านี้มีภาพเล่าเรื่องประกอบทุกด้าน ลักษณะลวดลายของตุ้ได้รับอิทธิพลจากภาคกลางอยู่มาก มี

บางช่วงที่สอดแทรกกลายเป็นเมืองลงไปบ้าง สันนิษฐานว่าต้นพระธรรมนี้คงจะมีอายุอยู่ในราวต้นกรุงรัตนโกสินทร์

๙. ต้นพระธรรมวัดลำโรงใหญ่ วัดลำโรงใหญ่ บ้านลำโรงใหญ่ ตำบลลำโรง อำเภอกอหมวยพรนิสัย เป็นวัดเก่าแก่อีกวัดหนึ่งที่มีหอไตรโบราณตั้งอยู่กลางป่า แต่ปัจจุบันนี้ได้รื้อลงจนหมดสิ้นแล้ว ยังคงเหลือแต่ต้นพระธรรมซึ่งมีความงดงามตามแบบศิลปะพื้นบ้านพื้นเมืองของอีสาน ลักษณะของต้นพระธรรมสลักลวดลายอย่างง่าย ๆ เฉพาะที่ขอบแล้วปิดทองทับ อีกต้นหนึ่งมีภาพเขียนจิตรกรรมฝาผนังไทยโบราณ สันนิษฐานว่าต้นพระธรรมนี้คงมีอายุในราวสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ค. สถานที่พักผ่อนหย่อนใจ

๑. สวนสมเด็จพระศรีนครินทร์ เป็นอุทยานที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นการเทอดพระเกียรติในวาระพระชนมายุครบรอบ ๘๐ พรรษา ของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี มีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ ๒๐๐ ไร่ เป็นสวนสาธารณะที่สวยงามที่สุดและสมบูรณ์ที่สุดสวนหนึ่งของประเทศ อยู่ห่างจากศาลากลางจังหวัดเพียง ๒ กิโลเมตร ติดกับวิทยาลัยเกษตรกรรมศรีสะเกษ มีสภาพป่าที่สมบูรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีปาล์มควนซึ่งเป็นต้นไม้ประจำจังหวัดศรีสะเกษ ประมาณ ๓๐,๐๐๐ ต้น ล้อมรอบด้วยคูน้ำ จึงเป็นสวนที่งดงามตามธรรมชาติ ในแต่ละปีจะมีนักท่องเที่ยวทั้งใกล้และไกลเข้าชมสวนสมเด็จพระฯ เป็นจำนวนมาก สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีได้เสด็จมาเป็นองค์ประธานในพิธีเปิดสวนสมเด็จพระฯ เมื่อวันที่ ๑๙ ธันวาคม ๒๕๒๔

๒. วัดเจียงอีศรีมงคลวราราม อยู่ในอำเภอเมืองศรีสะเกษ เป็นอารามที่มีสิ่งปลูกสร้างทางพุทธศาสนาหลายหลังที่ให้ความรู้ทางศาสนาและเกิดความศรัทธา สร้างความสงบแห่งจิตใจ เป็นที่สนทนาธรรมอย่างดีของผู้ไม่ธรรมดา

3. ปาสน อยู่ในเขตท้องที่อำเภอเมืองและอำเภอศรีรัตนะ ห่างจากอำเภอเมืองประมาณ 28 กิโลเมตร มีเส้นทางหลวงแผ่นดินสายศรีสะเกษ-กันทรลักษ์ ผ่านปาสนแห่งนี้ เป็นปาสนลงใบและสนสามใบที่ขึ้นในพื้นที่ราบ เป็นปาสนธรรมชาติที่สวยงามและร่มรื่นมาก

4. สวนลึงคองปุต้าบ้านหว่าน อยู่ที่บ้านหว่าน ตำบลเมืองแคน อำเภอราษีไศล ห่างจากตัวอำเภอประมาณ 5 กิโลเมตร มีฝูงลิงประมาณ 200-300 ตัว อาศัยอยู่

5. สวนป่าเปิดโนนหนองกว้าง อยู่ห่างจากศาลากลางจังหวัดไปตามเส้นทางอำเภอยางชุมน้อยประมาณ 3 กิโลเมตร เป็นสวนป่าเปิดเกิดพระเกียรติรัชกาลที่ 9 ธรรมชาติสวยงามร่มรื่นและเป็นสวนป่าชานเมืองอีกแห่งหนึ่งที่นักท่องเที่ยว

6. สวนราชลักการะ อยู่ตรงข้ามที่ทำการแขวง การทางศรีสะเกษ มีเนื้อที่ประมาณ 14 ไร่ ภายในสวนมีไม้ประดับ สนามเด็กเล่น ศาลา สวนอาหาร และสวนสุขภาพ ไว้เป็นที่ออกกำลังกายของประชาชน

7. ผามออีแดงและภาพสลักหินน้ำ "มอ" เป็นคำที่ชาวบ้านโดยทั่วไปใช้เรียกเนินเดิมที่สูงกว่าระดับพื้นราบไม่มากนัก บางท้องถิ่นเรียกว่า "ภูดิน" หากเป็นการเดินทางโดยใช้ถนนหรือรถไฟมักเรียกเนินดินที่รถจะขึ้นหรือลงว่า "มอ" ผามออีแดงเป็นจุดชมวิวเขาพระวิหาร อยู่ในเขตอำเภอกันทรลักษ์ ห่างจากศรีสะเกษประมาณ 58 กิโลเมตร ใต้หน้าผามออีแดงลงไปประมาณ 10 เมตร มีภาพสลักหินนูนต่ำสันนิษฐานว่าภาพสลักนี้น่าจะมีอายุรุ่นราวคราวเดียวกับเขาพระวิหาร

8. สระนบกเปิดน้ำ อยู่ที่บ้านกู่ อำเภอปรางค์กู่ ห่างจากตัวอำเภอไปทางทิศใต้ประมาณ 6 กิโลเมตร เป็นสระน้ำขนาดใหญ่สร้างด้วยศิลาแลงอยู่ด้านหน้าของปรางค์กู่ ในฤดูแล้งจะมีนบกเปิดน้ำมาลงเป็นจำนวนมากบางครั้งเป็นจำนวนหลายหมื่นตัว

9. หนองไพรบึง อำเภอไพรบึง เป็นหนองน้ำใหญ่ซึ่งยังคงมีความงดงามตามธรรมชาติและมีบรรยากาศน่าพักผ่อน

10. ถ้ำพระนุทธ อยู่ในท้องที่ตำบลบั๊กดอง อำเภอขุนหาญ ห่างจากอำเภอประมาณ 15 กิโลเมตร ทิวทัศน์สวยงามมาก มีน้ำและน้ำตก

11. ค่ายลูกเสือจังหวัดศรีสะเกษ อยู่ในเขตนิคมสร้างตนเองห้วยคล้า ตำบลหมาเขียบ อำเภอเมือง มีต้นไม้และรูปปั้นสัตว์ในนิยายแมคคิลมากมาย มีอ่างเก็บน้ำห้วยคล้าอยู่ใกล้เคียง ระยะห่างจากจังหวัดถึงค่ายลูกเสือประมาณ 13 กิโลเมตร มีบรรยากาศน่าพักผ่อน

12. น้ำตกห้วยจันทร์หรือน้ำตกกันทรอม อยู่ตำบลกันทรอม อำเภอขุนหาญ ห่างจากอำเภอประมาณ 24 กิโลเมตร ทางรถยนต์เข้าถึงสะดวก เป็นน้ำตกสูง 3 ชั้น มีพันธุ์ไม้และกล้วยไม้สวยงามมาก

13. น้ำตกสำโรงเกียรติหรือน้ำตกปีศาจ อยู่ที่อำเภอขุนหาญ ห่างจากอำเภอประมาณ 20 กิโลเมตร เป็นน้ำตกจากผาสูงชัน 8 เมตร ชั้นเดียว ฤดูน้ำสวยงามมาก

14. น้ำตกบั๊กดอง อยู่ตำบลบั๊กดอง อำเภอขุนหาญ ห่างจากอำเภอไปทางทิศใต้ประมาณ 16 กิโลเมตร ฤดูแล้งรถยนต์ไปมาสะดวก ฤดูฝนน้ำตกจะสวยงามมาก

15. น้ำตกนาตราว อยู่บ้านนาตราว ตำบลปรือใหญ่ อำเภอบึงสามพัน ห่างจากอำเภอบึงสามพัน ประมาณ 40 กิโลเมตร เป็นน้ำตก 3 ชั้น ลดหล่นกัน สวยงามมาก สูงประมาณ 25 เมตร ค้นพบเมื่อเดือนกันยายน 2525 โดยคณะที่ ออกสำรวจจุกุปรี

16. ปากเสียวตก อยู่ระหว่างตำบลดำนและตำบลหนองแค อำเภอรามัญ มีหาดทรายสวยงามมากและวังน้ำลึกปลาชุม เป็นตลาดปลาเวลาเช้า

3.4 จังหวัดอุบลราชธานี

1. ทรัพยากร จังหวัดอุบลราชธานีมีทรัพยากรธรรมชาติซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจของจังหวัด ดังนี้

1) ดิน พื้นที่ดินของจังหวัดอุบลราชธานีมีทั้งหมดประมาณ 11.8 ล้านไร่ พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบสูงเทลาดเอียงมาจากทางทิศตะวันออกลงสู่ลุ่มแม่น้ำมูล ลักษณะของดินส่วนใหญ่เป็นดินปนทราย มีความอุดมสมบูรณ์อยู่ในระดับค่อนข้างต่ำ เกือบครึ่งหนึ่งของพื้นที่ คือ ประมาณ 5,432,572 ไร่ เป็นพื้นที่เพื่อการเกษตร ส่วนที่เหลือเป็นป่าเขาและแหล่งน้ำ

2) แหล่งน้ำ จังหวัดอุบลราชธานีมีแหล่งน้ำธรรมชาติที่สำคัญ ๆ ดังนี้

ก. แม่น้ำโขง เป็นแม่น้ำที่ไหลผ่านหลายประเทศตอนที่ไหลผ่านจังหวัดอุบลราชธานี เป็นเส้นกั้นพรมแดนระหว่างประเทศไทยกับประเทศประชาธิปไตยประชาชนลาว ไหลผ่านท้องที่อำเภอชานุมาน อำเภอเขมราฐ อำเภอศรีเมืองใหม่ และอำเภอโขงเจียม ไปบรรจบกับแม่น้ำมูลที่อำเภอโขงเจียม มีความยาวตั้งแต่อำเภอชานุมานถึงอำเภอโขงเจียม ประมาณ 310 กิโลเมตร

ข. แม่น้ำมูล ตอนที่ไหลผ่านจังหวัดอุบลราชธานีมีความยาว 100 กิโลเมตร ไหลผ่านอำเภอเมือง อำเภอวารินชำราบ อำเภอพิบูลมังสาหาร และอำเภอโขงเจียม ตั้งแต่อำเภอพิบูลมังสาหารเป็นต้นไป แม่น้ำมูลไหลผ่านทิวเขาจึงมีแก่งขวางน้ำเกือบตลอดทาง แก่งที่รู้จักกันดี คือ แก่งสะพือ แก่งตะนะ และแก่งตุงลุง เป็นต้น

ค. แม่น้ำชี เป็นสาขาใหญ่ของแม่น้ำมูล ไหลผ่านจังหวัดอุบลราชธานีในท้องที่โขงในและบรรจบกับแม่น้ำมูล มีกระแสน้ำไหลตลอดปี แต่มีปริมาณน้ำน้อย ไม่สามารถระบายน้ำไปใช้ในการเกษตรได้

ง. ลำน้ำเซบก เป็นสาขาหนึ่งของแม่น้ำมูล มีความยาว 150 กิโลเมตร ไหลผ่านอำเภออำนาจเจริญ อำเภอม่วงสามสิบ อำเภอพนาลัย และอำเภอตระการพืชผล ไปบรรจบกับแม่น้ำมูลที่เขตแดนระหว่างอำเภอเมืองอุบลราชธานีกับอำเภอพิบูลมังสาหาร

จ. ลำน้ำเซบาย เป็นสาขาหนึ่งของแม่น้ำมูล มีความยาว 200 กิโลเมตร ไหลผ่านอำเภออำนาจเจริญ อำเภอตระการพืชผล อำเภอโขงเจียม อำเภอม่วงสามสิบ และอำเภอเมืองอุบลราชธานี

ฉ. ลำน้ำโขงใหญ่ เป็นสาขาของแม่น้ำมูล มีความยาวประมาณ 350 กิโลเมตร ต้นน้ำอยู่ในท้องที่อำเภอน้ำยืน ไหลไปทางทิศเหนือผ่านอำเภอพิบูลมังสาหาร ไปบรรจบแม่น้ำมูลในเขตอำเภอพิบูลมังสาหาร

ช. ลำน้ำโขงน้อย เป็นสาขาของแม่น้ำมูล มีความยาวประมาณ 150 กิโลเมตร ต้นน้ำอยู่ที่อำเภอนนทบุรี ไหลผ่านบริเวณที่เป็นภูเขาน้ำที่ลำน้ำแห่งนี้ การพลังงานแห่งชาติ ได้ก่อสร้างเขื่อนกันเพื่อกักน้ำไว้ใช้ คือ เขื่อนลำโขงน้อยหรือเขื่อนสิรินธร

3) ป่าไม้ จากภาพถ่ายดาวเทียมปี พ.ศ.2531 จังหวัด อุบลราชธานีมีป่าไม้ที่มีสภาพสมบูรณ์อยู่ประมาณ 2,432,124 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 20.97 ของพื้นที่ทั้งหมดของจังหวัด นอกจากนี้ ยังมีพื้นที่ป่าสงวนตามกฎหมายกระทรวง อยู่ 58 ป่า มีพื้นที่รวม 4,067,855.63 ไร่

2. แหล่งท่องเที่ยว

จังหวัดอุบลราชธานีเป็นจังหวัดที่มีแหล่งท่องเที่ยว ทั้งที่เป็น โบราณสถาน โบราณวัตถุ และแหล่งท่องเที่ยวธรรมชาติ มากที่สุดในอีสานใต้ ดังนี้

1. วัดทุ่งศรีเมือง อยู่บนถนนหลวง ด้านหลังโรงเรียนอนุบาลเมืองอุบลราชธานี วัดทุ่งศรีเมืองนี้มีพระอุโบสถที่เก่าแก่อยู่ อายุร่วม 200 ปี สร้างขึ้นต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ภายในพระอุโบสถแห่งนี้มีภาพจิตรกรรมฝาผนังที่สวยงามมาก ซึ่งทำให้ทราบถึงเรื่องราววัฒนธรรมและทราบถึงเรื่องประวัติศาสตร์ของชาวไทยในสมัยโบราณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประชาชนที่อาศัยอยู่ที่เมืองอุบลฯ ว่ามีชีวิตความเป็นอยู่อย่างไร

2. วัดสุภานุรามวรวิหาร วัดนี้อยู่ริมแม่น้ำมูล ตั้งอยู่ที่ถนนสมเด็จฯ สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 วัดนี้เคยเป็นท่าเรือสมัยโบราณที่มีการค้าขายและสัญจรไปมาทางน้ำ และลักษณะที่แปลกของพระอุโบสถแห่งนี้เป็นศิลปะร่วมสมัย คือ มีลักษณะสถาปัตยกรรมของไทย ยุโรป และเขมร ใกล้เคียง ๆ พระอุโบสถจะมีระฆังไม้หรือคนอีสานเรียกว่า "โปง" ที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทยอีกด้วย นอกจากนี้แล้ววัดนี้ยังเป็นทีเก็บใบเสมาหิน, ภาพจำหลักด้วยศิลาทรายที่สวยงามอีกหลายชิ้น ที่สำคัญคือ ทับหลังและศิลาจารึก ที่มีค่าหาได้ยากและเก่าที่สุดในประเทศไทย ในยามเย็นท่านจะมองเห็นพระอาทิตย์ที่กำลังจะตกดิน ซึ่งดูเหมือนว่าดวงอาทิตย์นั้นกำลังตกลงไปในแม่น้ำมูล แสงอาทิตย์กระทบคลื่นน้ำมูล แสงอาทิตย์กระทบกับคลื่นน้ำมูลเกิดแสงระยิบระยับเป็นสีทอง ดูแล้วสวยงามมาก

3. วัดแจ้ง มีพระอุโบสถที่สวยงามมาก ตั้งอยู่บนถนนสรรพสิทธิ์ รูปทรงของพระอุโบสถเป็นสถาปัตยกรรมแบบอิสลามซึ่งมีอายุราวประมาณ 180 ปี (ชาวอิสลามเรียกพระอุโบสถนี้ว่า "ลิม") ซึ่งได้รับรางวัลอนุรักษ์ดีเด่นจากสมาคมสถาปนิกสยาม ซึ่งสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เป็นผู้มอบรางวัลในปี 2530

4. วัดมหานาราม (วัดป่าใหญ่) เป็นวัดที่เก่าแก่มากกว่า 200 ปี ก่อนที่จะตั้งเมืองอุบลราชธานี ตั้งอยู่บนถนนสรรพสิทธิ์ เป็นวัดคู่บ้านคู่เมืองของชาวอุบลราชธานี เดิมชื่อ วัดหลวงมณีโชติศรีสวัสดิ์ แล้วเปลี่ยนมาชื่อ "วัดป่าใหญ่" แล้วก็เปลี่ยนชื่ออีกครั้งเป็น "วัดมหานาราม" ซึ่งจังหวัดใกล้เคียงให้ความเคารพสักการะบูชาพระประธานที่ชาวบ้านเรียกว่า "พระเจ้าใหญ่อินทร์แปลง" เหตุที่ได้ชื่อเช่นนี้เพราะเข้าใจว่าเทวดามาสร้าง ซึ่งมีพุทธลักษณะสวยงามและยังมีความศักดิ์สิทธิ์อีกด้วย

5. วัดศรีอุบลรัตนาราม (วัดศรีทอง) มีพระอุโบสถที่จำลองแบบมาจากวัดเบญจมบพิตร อยู่บนถนนอุปราชา ติดกับศาลากลางจังหวัด สิ่งที่น่าสนใจของวัดนี้มีพระพุทธรูปที่ทำด้วยบุษราคัม พุทธลักษณะเชื่อว่าเป็นบุษราคัมที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ทุก ๆ ปีในวันสงกรานต์จะอัญเชิญพระแก้วบุษราคัมออกมาจากพระอุโบสถ เพื่อให้ประชาชนได้สรงน้ำตามประเพณี เป็นพระที่ศักดิ์สิทธิ์องค์หนึ่งของจังหวัดอุบลราชธานี

6. วัดหนองบัว อยู่บนถนนชยางกูรทางไปอำเภออำนาจเจริญ ทางหลวงหมายเลข 212 วัดนี้มีพระเจดีย์ที่จำลองแบบมาจากเจดีย์พุทธคยาในประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นสถานที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ เจดีย์วัดหนองบัวนี้เป็นที่ประดิษฐานบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ สร้างเพื่อเป็นสัญลักษณ์ครบรอบ 25 ปี ของพระพุทธศตวรรษเมื่อปี 2500 ใครได้ไปกราบไหว้แล้วถือว่าได้บุญ ไม่จำเป็นต้องไปถึงประเทศอินเดีย

8. วัดบ้านนาเมือง มีพระอุโบสถที่มีลักษณะที่แปลกกว่าพระอุโบสถทั่วไป เพราะวัดนี้สร้างเป็นรูปเรือสุพรรณหงส์และใช้เซรามิคในการตกแต่งพระอุโบสถ ซึ่งเซรามิคนี้ทำจากโรงงานในจังหวัดอุบลฯ และนอกจากนี้ยังมีเจ้าอาวาส (อาจารย์บุญมี) ที่ประชาชนทั่วไปให้ความเคารพนับถือเลื่อมใสและศรัทธาเป็นอย่างมาก วัดนี้อยู่ในอำเภอเมือง ติดกับสนามบินอุบลฯ

9. หาดวัดใต้ หลังจากฤดูฝนและน้ำลดลงแล้วจะปรากฏเป็นเกาะเล็ก ๆ อยู่กลางลำแม่น้ำมูล เกาะนี้สวยงามมากเพราะมีต้นไม้ร่มรื่น มีหาดทราย มีร้านขายอาหาร ใช้เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจของคนเมืองอุบลฯ หรือนักท่องเที่ยวที่เดินทางมาเที่ยวจังหวัดอุบลราชธานีมักจะเดินทางไปพักผ่อนรับประทานอาหารที่นั่น มีปลาเผา ไข่ย่าง กุ้งเต้น ฯลฯ นอกจากนั้น ยังเหมาะที่จะนั่งพักผ่อนอ่านหนังสือ ลมพัดธรรมชาติ สายลม สายน้ำ แล้วท่านจะสบายใจ บางคนอาจจะนอนฟรีที่แพในน้ำได้อย่างปลอดภัย

10. หาดคุเตือ จะมีลักษณะเช่นเดียวกับหาดวัดใต้แต่ต่างกันตรงที่หาดคุเตือไม่ได้อยู่บนเกาะ ห่างจากตัวเมืองอุบลฯ ไปประมาณ 12 กิโลเมตร เท่านั้น นักท่องเที่ยวเมื่อไปอุบลฯ แล้วมักจะไปรับประทานอาหารเย็นที่นั่น บรรยากาศก็เช่นเดียวกับหาดวัดใต้ มีแพริมน้ำสร้างด้วยไม้ไผ่มองหลังคาด้วยหญ้าคาจำนวนมากมาย และที่หาดคุเตือนี้กำลังจะได้รับการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงแก้ไขให้ดูดี สวยงาม ไม่ทำลายธรรมชาติ

11. เครื่องทองเหลืองบ้านปะอ่าว การทำเครื่องทองเหลืองของหมู่บ้านปะอาวนี้ มีการทำที่สืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยโบราณมากกว่า 200 ปี การทำเครื่องทองเหลืองจะออกมาในรูปของเต้าปูน ฆะอบ และขณะนี้ก็ได้วิวัฒนาการรูปแบบให้เกิดประโยชน์ต่อการใช้สอยมากยิ่งขึ้น การทำใช้กรรมวิธีแบบโบราณ ใช้หล่อทองเหลืองลงไปไล่ขี้ผึ้งที่หล่อแบบไว้ (lost wax) หมู่บ้านนี้อยู่ในเขตอำเภอเมือง ห่างจากอุบลราชธานีไป 17 กิโลเมตร บนถนนแจ้งสนิท ทางไปจังหวัดยโสธร เลี้ยวขวาเข้าหมู่บ้าน 3 กิโลเมตร

12. ศาลหลักเมือง สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2514 และทำพิธีเปิดเมื่อวันที่ 16 มกราคม 2515 เป็นที่สักการบูชาของประชาชนทั่วไป และใกล้เคียงกับศาลหลักเมืองนั้นมี อนุสาวรีย์ท่านเจ้าพระคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ เป็นพระที่เด่นทางด้านวิปัสณา เป็นนักเทศน์ระดับชาติของเมืองไทย เป็นพระอาจารย์ของเจ้าคุณสมเด็จพรมหาวิรวงศ์ แล้วพระมหาวิรวงศ์นี้เป็นนักปกครองคณะสงฆ์ เป็นนักบริหาร เป็นนักการศึกษา นอกจากนั้น ยังเป็นพระองค์แรกที่ดำรงตำแหน่งสังฆนายกองค์แรกของประเทศไทย อนุสาวรีย์ทั้งสองนี้เป็นที่เคารพสักการะของชาวเมืองอุบลราชธานีอย่างมาก

13. ทุ่งศรีเมือง เป็นลักษณะคล้ายสนามหลวง ในยามเช้าหรือยามเย็นจะมีประชาชนออกมาเดินเล่น ออกกำลังกาย และพักผ่อน ที่สำคัญคือ มีอนุสาวรีย์พระปฐมวราชสุริยวงศ์ (เจ้าคำผง) ซึ่งเป็นผู้สร้างเมืองอุบลฯ และอนุสาวรีย์แห่งความดี เป็นอนุสาวรีย์ที่เชลยศึกชาวต่างประเทศเป็นผู้สร้างไว้ เพื่อเตือนความทรงจำที่ชาวเมืองอุบลฯ ให้ความช่วยเหลือเมตตาปราณีเมื่อครั้งตนเองถูกจับเป็นเชลยศึก และเมื่อสงครามสิ้นสุดลงจึงได้สร้างอนุสาวรีย์แห่งนี้ไว้เพื่อเป็นที่ระลึกนึกถึงคุณงามความดีของชาวอุบลฯ ที่พยายามหาอาหารให้กิน

14. แม่น้ำสองสี อยู่ในเขตอำเภอโขงเจียม บริเวณที่บ้านเวินบึก ในฤดูแล้งท่านจะมองเห็นสีของแม่น้ำโขงและแม่น้ำมูลไหลมาบรรจบกันเป็นสองสี คือ โขงสีปน มูลสีคราม และบริเวณนี้เป็นจุดสุดท้ายที่แม่น้ำโขงไหลผ่านประเทศไทย บริเวณรอบด้านนั้นสวยงามมาก เพราะท่านจะมองเห็นทัศนียภาพทั้งสองฟากฝั่งทั้งไทยและลาว และเหมาะแก่การล่องเรือเป็นอย่างมาก เพื่อชมความงามของธรรมชาติที่ยังไม่ถูกทำลาย

15. อุทยานแห่งชาติแก่งตะนะ อยู่ที่อำเภอโขงเจียม เป็นแก่งหินก้อนขวางทางเดินของแม่น้ำมูลเหมือนฝายทดน้ำ ดูสวยงามมาก ในฤดูร้อนฝั่งเลี้ยงน้ำเซาะแก่ง ชมป่าเขาบริเวณนั้นก็เพียงพอที่จะทำให้ลิ้มความทุกข์ยากได้เหมือนกัน ไปได้สองทาง คือ เส้นทางหมายเลข 2222 เส้นทางนี้สามารถชมแก่งตะนะ

ได้อย่างสวยงาม เพราะว่าหินจะโผล่ทางด้านนี้มากกว่าและมองเห็นได้ชัดเจนกว่า ส่วนอีกเส้นทางหนึ่ง คือ หมายเลข 217 หนีบู-ช่องเม็ก ประมาณกิโลเมตรที่ 78 แล้วเลี้ยวซ้ายเข้าไปอีกประมาณ 13 กิโลเมตร ก็จะถึงที่ทำการอุทยานแห่งชาติแก่งตะนะ ซึ่งมีบ้านพักรับรองไว้บริการแก่นักท่องเที่ยวอีกด้วย บริเวณโดยรอบนั้นมีป่าไม้ที่ร่มรื่นมาก เพราะเป็นป่าสงวนของกรมป่าไม้ ในอดีตนั้น ประเทศฝรั่งเศสจะระเบิดแก่งตะนะแห่งนี้เพื่อจะใช้เป็นที่สำหรับเดินเรือ แต่ประเทศไทยไม่อนุญาตจึงได้สร้างถนนหมายเลข 217 แทน โดยใช้เชลยศึกสงครามเป็นผู้สร้าง กว่าถนนจะแล้วเสร็จก็ล้มเวยชีวิตคนมากแล้ว

16. แซหัวแมว เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สวยงามอีกแห่งหนึ่ง ที่มีทิวทัศน์สวยงามมาก อยู่ที่อำเภอพิบูลมังสาหาร ทางหลวงหมายเลข 2222 ประมาณกิโลเมตรที่ 19 แล้วเลี้ยวซ้ายเข้าไปอีก 3 กิโลเมตร ท่านก็จะเห็นหาดทราย แก่งหิน และน้ำตก โดยเฉพาะหาดทรายที่ขาวสะอาดและลานหินกว้างใหญ่ มีแอ่งน้ำซึ่งมีลักษณะคล้ายกับทะเลสาบขนาดเล็ก บริเวณดังกล่าวเหมาะสำหรับตั้งแคมป์ นอกจากนี้ ยังมีดอกไม้บานาพันธุ์โดยเฉพาะปลายฤดูฝนย่างเข้าฤดูหนาว จะสวยงามมาก

17. อุทยานแห่งชาติภูจอง-นายอย อยู่ที่อำเภอจะหลวย ห่างจากตัวอำเภอประมาณ 4 กิโลเมตร เป็นอุทยานที่มีป่าไม้ร่มรื่นและดอกไม้บานาพันธุ์ นอกจากนี้ ยังมีน้ำตกและแอ่งน้ำที่เกิดจากน้ำตกสามารถลงไปเล่นได้ และยังมีถ้ำลอดอีกด้วย เวลากลางคืนท่านจะสามารถไปส่องสัตว์ได้ซึ่งจะพบเห็น เช่น เสือ กวาง เก้ง ฯลฯ ซึ่งอยู่ห่างจากตัวเมืองอุบลฯ ประมาณ 100 กิโลเมตร

18. วัดถ้ำคูหาสวรรค์ ห่างจากตัวอำเภอเมืองไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ประมาณ 73 กิโลเมตร อยู่ในเขตอำเภอโขงเจียม บนทางหลวงหมายเลข 2222 ก่อนจะถึงอำเภอโขงเจียมประมาณ 2 กิโลเมตร สร้างเมื่อปี พ.ศ. 2521 โดย หลวงปู่คำคณิง จุลมณี ปัจจุบันท่านได้มรณภาพไปแล้วแต่ร่างกายของท่าน

ไม่เนาเปื่อย ลูกศิษย์จึงได้สร้างโลงแก้วครอบไว้ เป็นพระที่ศักดิ์สิทธิ์องค์หนึ่งในภาคอีสาน นอกจากนี้ยังมีจุดชมวิว สามารถมองเห็นทัศนียภาพของแม่น้ำโขงได้สวยงามยิ่งนัก

19. สำนักสงฆ์ภูหล่น อยู่ที่ตำบลสงยาง อำเภอศรีเมืองใหม่ ห่างจากตัวอำเภอ 20 กิโลเมตร และห่างจากตัวจังหวัดประมาณ 78 กิโลเมตร ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ มีเรื่องเล่าว่า พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ เคยมาใช้สถานที่แห่งนี้เป็นที่วิปัสสนาธรรมและได้สร้างเพิงที่พักอาศัยดินและฟางข้าว และขณะที่นั่งวิปัสสนาอยู่นั้นได้มีเสือจะเข้ามาเพื่อทำร้าย แต่ไม่สามารถจะทำอะไรได้ ปัจจุบันนี้จึงนับว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่งที่ชาวบ้านจะเดินทางไปทำบุญนมัสการอยู่เสมอ ๆ และบริเวณโดยรอบก็ร่มรื่นธรรมชาติสวยงามมาก

20. ผาแต้ม เป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่อยู่ริมแม่น้ำโขง มีคุณค่าที่สุดของจังหวัดอุบลราชธานี ห่างจากตัวเมืองประมาณ 95 กิโลเมตร อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงของจังหวัด อยู่ในเขตอำเภอโขงเจียม บริเวณที่เรียกว่าผาแต้มนี้มีเสาเฉลียงรูปลักษณะคล้ายดอกเห็ด แต่เป็นเสาหินขนาดใหญ่ตั้งขึ้นไปประมาณตึก 2 ชั้น และมีแผ่นหินขนาดใหญ่วางอยู่ข้างบน และห่างจากเสาเฉลียงประมาณ 1.5 กิโลเมตร จะมีภาพเขียนสีก่อนประวัติศาสตร์อายุประมาณ 4,000 ปี เป็นภาพที่เล่าเรื่องราวชีวิตความเป็นอยู่ของคนเมื่อ 4,000 ปี มีภาพปลาบึกขนาดใหญ่, ภาพช้าง, ภาพเต่า, สุนัข, วัว, ฝ่ามือแดง, ตุ่มตักจับปลา ฯลฯ ภาพเขียนสีเหล่านี้มีความยาวติดต่อกันเป็นระยะประมาณ 200 เมตร ซึ่งคาดว่าจะเป็นภาพเขียนสีก่อนประวัติศาสตร์ที่ยาวที่สุดในโลก นอกจากนี้แล้ว ทิวทัศน์บริเวณผาแตมนั้นยังมีความสวยงามมาก มีดอกไม้ป่าหลากสี โดยเฉพาะอย่างยิ่งปลายฤดูฝนมีต้นไม้วาหินเหมือนสวนญี่ปุ่นที่คนมาตกแต่งไว้

21. วัดหนองป่าพง อยู่ที่อำเภวารินชำราบ บนทางหลวงหมายเลข 2178 ห่างจากอำเภอเมืองประมาณ 12 กิโลเมตร เป็นวัดที่มีบริเวณสงบเงียบ ร่มรื่น มีพระอาจารย์เจ้าอาวาสที่ชาวจังหวัดอุบลราชธานีนับถือมาก คือ

หลวงปู่ชา (พระโพธิญาณเถระ) เป็นวัดที่ประชาชนทั่วไปเมื่อมาเที่ยวจังหวัดอุบลราชธานี ต้องไปกราบไหว้หลวงปู่ฯ หรือไปฟังเทศน์ฟังธรรม หรือนั่งวิปัสสนาที่วัดแห่งนี้

22. วัดป่านาชาติ อยู่ที่อำเภอวารินชำราบ บนทางหลวงหมายเลข 2193 ห่างจากอำเภอวารินชำราบไปจังหวัดศรีสะเกษประมาณ 12 กิโลเมตร (บ้านบึงหวาย) เป็นวัดสายเดียวกับวัดหนองป่าพง มีเจ้าอาวาสเป็นชาวแคนาดา พูดภาษาไทยได้ดีมาก และสามารถเทศน์เหมือนพระไทยได้ เวลาที่ควรไปพบ คือ เวลาหลังจากฉันเช้าแล้ว หรือจะไปทำบุญตอนเช้าหรือเพล เพราะหลังจากฉันเพลแล้วพระทุกองค์จะไปทำงานหรือปฏิบัติธรรม ไม่สมควรไปรบกวน นอกจากนั้น ถ้านักท่องเที่ยวสนใจในเรื่องธรรมะ ทางวัดจะสอนปฏิบัติธรรมและการวิปัสสนากรรมฐานให้อีกด้วย ซึ่งปรากฏว่ามีนักท่องเที่ยวชาวต่างประเทศเลื่อมใสศรัทธาในกาลนานพุทธถึงกับบวชพระไปหลายองค์แล้ว

23. วัดภูเขาแก้ว มีพระอุโบสถที่ได้ชื่อว่าเป็นแห่งแรกและแห่งเดียวในประเทศไทยที่มีรูปทรงสถาปัตยกรรมไม่เหมือนที่ไหน สวยงามมากและประดับด้วยเซรามิคทั้งหลัง มีห้องใต้ดินเป็นที่เก็บสมบัติโบราณที่ล้ำค่า อยู่ที่อำเภอนิคมั่งสาหรารบนถนนหมายเลข 217 อยู่ห่างจากอำเภอเมืองอุบลราชธานีไปทางทิศตะวันออกประมาณ 44 กิโลเมตร วัดนี้มีนักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศไปเยี่ยมชมกันอยู่เสมอ ๆ

24. วัดพระเหลาเทพนิมิต วัดนี้อยู่ในเขตอำเภอนาห่างจากอำเภอเมืองไปทางทิศเหนือ อยู่บนถนนหมายเลข 212 ทางไปจังหวัดมุกดาหาร ระยะทางประมาณ 32 กิโลเมตร ถึงอำเภอม่วงสามสิบแล้วเลี้ยวขวาไปอีก 20 กิโลเมตร มีพระอุโบสถที่มีรูปทรงสถาปัตยกรรมแบบล้านนา องค์พระประธานนั้นมีพุทธลักษณะสวยงามเหมือนกับพระพุทธรูปวัดธาตุทองที่เวียงจันทน์ ในประเทศลาว (สปป.ล) เชื่อว่าเป็นพระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองและศักดิ์สิทธิ์ ประชาชนมักจะเดินทางมากกราบไหว้กันอยู่เสมอ ๆ มีอายุมากกว่า 200 ปี

25. น้ำตกตาดโตน เป็นน้ำตกขนาดเล็ก อยู่ในเขตอำเภอ โขงเจียม ทางหลวงหมายเลข 217 ฝิบูล-ช่องเม็ก กิโลเมตรที่ 78 แล้วเลี้ยวซ้าย เข้าทางหลวง 2173 อีกประมาณ 6 กิโลเมตร เป็นน้ำตกที่มีความสวยงามไม่แพ้ น้ำตกใด ซึ่งเกิดจากลำห้วยตาดโตนไหลผ่านพลาหิน แล้วตกลงสู่ที่ลุ่มเกิดเป็นแอ่งน้ำ ซึ่งมองดูแล้วคล้ายกับในอ่างการา สามารถลงไปเล่นน้ำได้และน้ำเย็นใสสะอาด บริเวณโดยรอบเป็นป่าไม้และดอกไม้บานานานานธุ์ ควรจะไปหลังฤดูฝนและฤดูหนาว

26. น้ำตกร้อยสวรรค์ อยู่ที่อำเภอโขงเจียม อยู่ทางหลวง หมายเลข 2112 ห่างจากอำเภอโขงเจียมประมาณ 30 กิโลเมตร เป็นน้ำตกขนาดใหญ่ไหลจากหน้าผาสูงชันสองด้าน ซึ่งเกิดจากลำห้วยร้อยและลำแช่ไหลตกลงมาบรรจบ กัน สูงประมาณ 20 เมตร ซึ่งมองดูแล้วคล้ายกับว่าร้อยที่แขวนอยู่ในคอ สวยงาม มาก ซึ่งมีน้ำไหลตลอดปี บริเวณน้ำตกมีดอกไม้และต้นไม้มากมาย ซึ่งจะทำให้ท่าน ได้คลายเหนื่อยลงไปได้บ้าง แต่หลังฤดูฝนแล้วจะสวยงามมาก

27. น้ำตกทุ่งนาเมือง อยู่ในเขตอำเภอโขงเจียม ทาง หลวงหมายเลข 2112 ซึ่งห่างจากน้ำตกร้อยสวรรค์ประมาณ 13 กิโลเมตร เป็น น้ำตกขนาดกลางที่มีความสวยงามมากและอยู่ใกล้เส้นทาง น้ำไหลลดหลั่นลงมาตาม โขดหิน และชั้นบนสุดสูงประมาณ 25 เมตร บริเวณรอบข้างนั้นมีดอกไม้ให้ท่านได้ชม ความงามมากมาย และเป็นน้ำตกที่รู้จักกันดีแห่งหนึ่งของชาวอุบลฯ และนักท่องเที่ยว ทั่วไป ฤดูที่สวยงามที่สุด คือ หลังหน้าฝนถึงฤดูหนาว

28. น้ำตกแสงจันทร์ (น้ำตกภู) เป็นน้ำตกอีกแห่งหนึ่งที่อยู่ ที่อำเภอโขงเจียม ห่างจากน้ำตกทุ่งนาเมืองเพียง 1 กิโลเมตร ตามทางหลวง หมายเลข 2112 เป็นน้ำตกที่มีความสวยงามมากและพิเศษ คือ น้ำจะตกลงปล่องหิน ลงสู่เบื้องล่าง ซึ่งมองดูแล้วคล้ายกับแสงจันทร์ที่เต็มดวงได้สาดส่องลงมา บริเวณ โดยรอบนั้นมีโขดหินน้อยใหญ่เรียงรายกันอยู่และมีต้นไม้บานานานานธุ์ ซึ่งดูแล้วคล้ายสวน ญีปุ่น บริเวณเบื้องล่างนั้นเป็นถ้ำซึ่งสามารถตั้งแคมป์ได้เป็นอย่างดี ฤดูที่ควรไปเที่ยว คือ หลังฤดูฝนย่างเข้าฤดูหนาว

29. น้ำตกห้วยหลวง (น้ำตกถ้ำขี้กเตว) อยู่ที่บ้านแก้งเรียง อำเภอนาจะหลวย ห่างจากตัวอำเภوبرะมาณ 20 กิโลเมตร ไปจากเมืองอุบลฯ ประมาณ 120 กิโลเมตร เป็นน้ำตกที่มีความสูงประมาณ 30 เมตร ไหลลงมาจากหน้าผาชั้นสูงสู่ลานหินขนาดใหญ่ ซึ่งทำให้เกิดเสียงดังมาก และบริเวณโดยรอบเป็นป่าดงดิบ มีต้นไม้ป่าขึ้นสวยงามมาก มีน้ำทั้งปี แต่หลังจากฤดูแล้งแล้วน้ำจะน้อย

30. เขื่อนสิรินธร เป็นเขื่อนที่ผลิตกระแสไฟฟ้าพลังน้ำที่ผลิตใช้ในจังหวัดอุบลฯ นอกจากนี้ ยังทำประโยชน์ให้เกษตรกรปลูกแตงโมทำรายได้ให้กับประชาชนบริเวณใกล้เคียงปีละหลาย ๆ ร้อยล้านบาท บริเวณอ่างเก็บน้ำมีทิวทัศน์ที่สวยงามและมีปลาชุกชุมมาก มีอาหารประเภทปลาเผาขายในราคาที่ถูก และมีบ้านพักรับรองไว้บริการอีกด้วย อยู่ในเขตอำเภอพิบูลมังสาหาร ห่างจากตัวเมืองอุบลฯ ประมาณ 75 กิโลเมตร และห่างจากเขื่อนออกไปบนถนนหมายเลข 217 อีกประมาณ 15 กิโลเมตร ก็จะถึงชายแดนระหว่าง ไทย-ลาว คือ ช่องเม็ก ซึ่งเป็นชายแดนที่มีผืนดินติดต่อกัน สามารถเดินข้ามไปซื้อของได้ตามสะดวก

31. งานแห่เทียนพรรษา ในแต่ละปีจะมีนักท่องเที่ยวเดินทางเข้ามาเยี่ยมชมเป็นจำนวนมาก โรงแรมที่พักเต็มต้องจองล่วงหน้ากันเป็นปีจึงจะได้ที่พัก งานนี้จะจัดให้มีขึ้นในวันเข้าพรรษาทุกปี มีการประกวดความสวยงามของต้นเทียน ทั้งประเภทแกะสลักและติดพิมพ์ มีการประกวดขบวนแห่ฟ้อนรำพื้นเมือง มีการประกวดธิดาประจำต้นเทียน งานนี้ การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ให้การสนับสนุน

32. งานประเพณีวันสงกรานต์แห่งสโข เมื่อเริ่มเข้าเดือนเมษายน อากาศของบ้านเราเป็นช่วงที่ร้อนที่สุดโดยเฉพาะภาคอีสาน ดังนั้น เพื่อเป็นการผ่อนคลายความร้อน จึงได้เกิดประเพณีวัฒนธรรมขึ้นทุกภาคของไทย

4. สภาพทางเศรษฐกิจและสังคม

เมื่อพูดถึงภาคอีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือแล้ว หลายคนอาจนึกถึงความแห้งแล้ง ความยากจน และความเจ็บไข้ได้ป่วย โดยเฉพาะอีสานใต้ด้วยแล้วยิ่งจะทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้น ที่จริงแล้วการมองเช่นนั้นมีส่วนถูกอยู่มากทีเดียว เพราะภาคอีสานโดยเฉพาะเขตอีสานใต้เป็นแหล่งศูนย์รวมที่สำคัญของประชากรและประชากรส่วนใหญ่ยังขาดโอกาสที่จะได้รับบริการด้านต่าง ๆ จากรัฐอยู่มาก นอกจากนี้ ยังถูกเอารัดเอาเปรียบจากพ่อค้าคนกลางซึ่งเป็นนายทุนท้องถิ่นอีกด้วย จึงทำให้ฐานะและรายได้ของประชากรส่วนใหญ่อยู่ในระดับที่ต่ำกว่าส่วนอื่น ๆ ของประเทศ ดังรายละเอียดของแต่ละจังหวัดดังนี้

4.1 จังหวัดบุรีรัมย์

ในปี พ.ศ. 2533 จังหวัดบุรีรัมย์มีประชากรทั้งหมด 1,467,897 คน ร้อยละ 89 ของประชากรทั้งจังหวัดมีอาชีพหลักทางการเกษตร ที่สำคัญได้แก่ การปลูกข้าว ปลูกมันสำปะหลัง ปลูกอ้อย ปลูกอ้อยน้ำตาล งาดำ ปอแก้ว และสวนหม่อนเพื่อเลี้ยงไหม ส่วนที่เหลือมีอาชีพค้าขายและอุตสาหกรรมซึ่งส่วนใหญ่จะอยู่ในเขตเมือง จากการรายงานของสำนักงานปัญหาต่าง ๆ พาณิชยจังหวัดบุรีรัมย์พบว่าในจังหวัดบุรีรัมย์มีปัญหาในทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญ ๆ ดังนี้

1. ปัญหาด้านการคมนาคมขนส่ง

การคมนาคมขนส่งที่เชื่อมโยงชุมชนต่าง ๆ ในจังหวัดบุรีรัมย์นั้น มีชุมชนที่เส้นทางติดต่อยังเป็นถนนลูกรัง ทำให้ไม่สะดวกในการเดินทางระหว่างตำบล และหมู่บ้านในพื้นที่ชนบทส่วนใหญ่ไม่สามารถใช้ได้ทุกฤดูกาล

2. ปัญหาพื้นฐานเกษตรกร

- 1) ปัญหาการศึกษาของประชากรในจังหวัดบุรีรัมย์ จาก การศึกษาระดับความรู้และการศึกษาของประชากรในจังหวัดพบว่า ยังมีคนที่ได้รับการ ศึกษาในระดับประถมศึกษาโดยเฉพาะเป็นประชากรวัยแรงงาน จึงทำให้เป็นปัญหา มากต่อการพัฒนา
- 2) ความไม่พร้อมที่จะรับบริการทางวิชาการเกษตร เนื่องจาก เกษตรกรจำนวนมากมีการศึกษาน้อย ประกอบกับความรู้ทางเกษตรบางอย่าง ต้องอาศัยพื้นฐานความรู้ทางวิทยาศาสตร์พอสมควรจึงจะทำความเข้าใจได้ง่าย จึงไม่ กล้าลงทุนทำอะไรมากนัก
- 3) ปัญหาด้านสาธารณสุข ความเป็นอยู่ของเกษตรกรส่วนใหญ่ยังไม่ถูกสุขลักษณะและอนามัย ทำให้สุขภาพทรุดโทรมมีผลให้ทำงานได้ไม่เต็มที่
- 4) ปัญหาที่ดินทำการเกษตร เนื่องจาก เนื้อที่ชลประทาน ที่ใช้ในการเพาะปลูกมี 183,850 ไร่ จากเนื้อที่ถือครองเพื่อการเกษตร 4,210 ล้าน ไร่ เนื้อที่ส่วนใหญ่ที่ใช้ในการเกษตรกรรมจึงยังต้องอาศัยน้ำฝนเป็นสำคัญ การผลิต ของเกษตรกรจึงมีอยู่จำกัด จากการสำรวจพบว่า ในปี 2532 จากจำนวนครัวเรือน เกษตรกร 194,813 ครัวเรือน เข้าที่ดินผู้อื่นอยู่ 52,470 ครัวเรือน และเกษตรกร ผู้ไม่มีที่ดินทำกินทางการเกษตร 38,962 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 20 ของเกษตรกร ในจังหวัดบุรีรัมย์

3. ปัญหาหน่วยงานราชการ

1) ปัญหาการจัดบริการพื้นที่ทำกิน จากผลที่เกษตรกรมีที่ดินไม่พอทำกินและได้รับผลผลิตต่ำ ถือว่าเป็นปัญหาที่เกิดจากการที่รัฐไม่มีนโยบายหรือแผนเกี่ยวกับการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรให้แน่นอน เป็นเหตุให้เกษตรกรต้องดิ้นรนบุกเบิกเข้าไปในพื้นที่ป่าสงวนแล้วจัดสรรที่ดินกันเอง โดยไม่คำนึงถึงกฎหมายและระบบเกษตรกรรม อันเป็นการใช้ทรัพยากรเพื่อการเกษตรอย่างไม่มีประสิทธิภาพเท่าที่ควร

2) ปัญหาการให้สินเชื่อการเกษตรแก่เกษตรกร การบริการด้านสินเชื่อทางการเกษตรของจังหวัดบุรีรัมย์มีปัญหา เนื่องจาก เกษตรกรนั้นยังมีการรวมตัวกันน้อยและมีขนาดเล็ก เนื่องจากมีภาวะทางเศรษฐกิจอ่อนแอ สถาบันการเงินเองก็ไม่ค่อยจะกล้าเสี่ยงที่จะให้บริการ เพราะนอกจากจะต้องเสียค่าใช้จ่ายในการติดต่อมากแล้ว ยังไม่ประสงค์ที่จะเสี่ยงต่อการค้างชำระหนี้ดินนานเกินไป

3) ปัญหาการบริการความรู้ทางเกษตรของรัฐยังกระจายไม่ถึงตัวเกษตรกร วิธีการให้บริการความรู้แก่เกษตรกรที่รัฐจัดให้ปัจจุบัน ส่วนใหญ่เน้นการใช้สื่อบุคคลออกไปประจำปฏิบัติงานอย่างใกล้ชิดกับเกษตรกรในท้องถิ่น แต่เนื่องจากเกษตรกรมีจำนวนมาก แต่อัตรากำลังคนของเจ้าหน้าที่มีจำกัด จึงสื่อสารหรือติดต่อไม่ทั่วถึง

4) ปัญหาเกี่ยวกับตัวบุคลากรของทางการที่ขาดความรู้ความสามารถ ที่จะดำเนินกิจกรรมด้านการส่งเสริมการเกษตรให้สอดคล้องกับสภาวะธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไป และยังขาดการประสานงานกันภายใน นอกจากนั้น ยังมีระเบียบปฏิบัติราชการที่เป็นอยู่ก็มีส่วนทำให้ขั้นตอนการดำเนินงานไม่คล่องตัวเท่าที่ควร

5) ปัญหาการจัดทำแผนประสานการปฏิบัติการของหน่วยงานต่าง ๆ อาจกล่าวได้ว่าปัญหาการเกษตรที่เกิดจากการให้บริการของรัฐนั้น ส่วนมากจะมาจากการบริการด้านพื้นฐานที่เกี่ยวกับการผลิตทางการเกษตร เช่น ดิน น้ำ วิชาการ ฯลฯ ซึ่งไม่ได้มีการกำหนดหรือจัดให้ประสานสัมพันธ์กันทั้งในระดับนโยบายและแผนการดำเนินงานทางการเกษตรเป็นสำคัญ

4. ปัญหาการส่งเสริมการเกษตร

1) ปัญหาตัวเกษตรกรเองยังลังเลที่จะยอมรับความรู้จากเจ้าหน้าที่ของรัฐในด้านการส่งเสริมการเกษตร เนื่องจาก เจ้าหน้าที่นั้นมักจะเข้าราชการชั้นผู้น้อยและมีประสบการณ์ทางด้านการเกษตรจำกัด จึงเป็นการยากที่จะสร้างความเชื่อถือให้เกษตรกร

2) ปัญหาด้านทัศนคติของเกษตรกรที่กลัวความเสี่ยง ซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ทั้งจากภัยธรรมชาติและการกระทำของเกษตรกรเอง ความเสี่ยงที่เกิดจากภัยธรรมชาติที่พบประจำในจังหวัดบุรีรัมย์ คือ ความแห้งแล้งและภาวะฝนทิ้งช่วงที่ทำความเสียหายให้แก่พืช จึงทำให้เกษตรกรไม่กล้าเสี่ยงที่จะลงทุนลงแรงเพราะเกรงว่าจะสูญเปล่า

3) ปัญหาการทำการผลิตตามความเคยชิน โดยไม่คำนึงถึงความเหมาะสมกับสภาพแวดล้อม การที่เกษตรกรมีความเคยชินกับการทำนาข้าวมานาน เพราะต้องการได้ข้าวไว้บริโภคในครัวเรือนแม้จะได้ผลผลิตน้อย ก็ไม่ลุ่มครใจที่จะเปลี่ยนไปปลูกพืชอื่นที่เหมาะสมกับพื้นที่ตามคำแนะนำของเจ้าหน้าที่

4) เกษตรไม่มีการวางแผนการผลิตตามสภาพดินที่จะใช้ในการปลูกพืชได้หลายชนิด แต่เกษตรกรส่วนมากจะปลูกพืชอย่างเดียว ประกอบกับเกษตรกรไม่ค่อยจดบันทึกหรือรวบรวมข้อมูลไว้ศึกษาเปรียบเทียบเพื่อประกอบการวางแผน

การผลิตในปีต่อไป ข้อมูลที่เกษตรกรใช้ในการตัดสินใจปลูกนั้นส่วนใหญ่จะไม่ใช้ข้อมูลทางการเกษตร หากจะเป็นข้อมูลทางการเคลื่อนไหวของราคาผลิตผลและการรับซื้อของพ่อค้าในท้องถิ่น จึงมีลักษณะของการผลิตแบบเอาอย่างกัน ซึ่งปัญหาเหล่านี้ส่งผลให้งานส่งเสริมการเกษตรไม่บรรลุตามเป้าหมายนัก

5. ปัญหาการรวมกลุ่มเกษตรกร

เกษตรกรขาดความสนใจในการทำงานเป็นกลุ่ม เกษตรกรในจังหวัดบุรีรัมย์ส่วนมากมีการผลิตขนาดเล็ก รายได้น้อย และการดำเนินการเอกเทศ ในลักษณะต่างคนต่างทำ ต่างคนต่างอยู่ ไม่ช่วยเหลือกันนั้น จะทำให้เกษตรกรช่วยเหลือตัวเองยาก เนื่องจาก การเกษตรนั้นพบกับความเสี่ยงอยู่ตลอดเวลา ตั้งแต่ความไม่แน่นอนของฝนฟ้าอากาศ การระบายทำลายของศัตรูพืช การจัดหาปัจจัยการผลิตที่ราคาแพง ตลอดจนการจัดจำหน่ายผลิตผลเพื่อให้ราคาที่เป็นธรรม หากเกษตรกรดำเนินการเองทุกขั้นตอนลำพังคนเดียว ไม่มีการร่วมคิด ร่วมแรง ร่วมใจ ย่อมยากที่จะพัฒนาความเป็นอยู่ของเกษตรกรเองให้ดีขึ้นได้

6. ปัญหาด้านสินเชื่อ

เกษตรกรยังมีความผูกพันกับพ่อค้านายทุนท้องถิ่น พ่อค้าเหล่านี้มักจะเป็นผู้กำหนดราคาซึ่งย่อมจะทำให้เกษตรกรเสียเปรียบแก่พ่อค้า ซึ่งจะทำให้เกษตรกรมีภาวะเสมือนผู้รับจ้างมากกว่าผู้ประกอบการ

7. ปัญหาการผลิต

1) โครงสร้างการผลิตของจังหวัดมีพืชไม่กี่ชนิดและส่วนมากก็เป็นพืชดั้งเดิม และมักปลูกพืชหลักอย่างเดียวทำให้การเสี่ยงสูง การเพิ่มผลผลิตที่ผ่านมา ที่ดิน นับว่าเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญในการเพิ่มผลผลิตให้แก่เกษตรกร เนื่องจากสภาพที่ดินในจังหวัดบุรีรัมย์ในปัจจุบันนี้มีสภาพที่ขาดความอุดมสมบูรณ์ และมีคุณสมบัติไม่อุ้มน้ำซึ่งเป็นอุปสรรคในการปลูกข้าว เพราะข้าวเป็นพืชที่ต้องการน้ำมากในระยะที่กำลังเติบโต จึงน่าจะมการจัดทำแผนการใช้ที่ดินเพื่อการเพาะปลูกที่เหมาะสมกับพื้นที่ให้ชัดเจนในจังหวัด

2) ความแปรปรวนของธรรมชาติทำให้เกษตรกรของจังหวัดประสบผลเสียหาย ซึ่งหากพิจารณาพืชหลักของจังหวัดแล้วไม่ว่าจะเป็น ข้าว มันสำปะหลัง ปอแก้ว ล้วนเป็นพืชที่ต้องอาศัยน้ำทั้งนั้น อนึ่ง การปลูกพืชในเขตชลประทานของจังหวัดก็มีปัญหา โดยเฉพาะในฤดูแล้งไม่มีน้ำพอเพียงที่จะปลูกพืชได้

3) นอกจากปัญหาด้านทรัพยากรแล้ว ปัญหาพันธุ์พืชที่ใช้เพาะปลูกในจังหวัดก็มีส่วนทำให้การเพิ่มผลผลิตไม่ได้ตามเป้าหมายเท่าที่ควร เนื่องจากเกษตรกรขาดแคลนเทคโนโลยีสมัยใหม่ในการผลิตและการปรับปรุงบำรุงพันธุ์พืชที่เหมาะสม ปัญหานี้ นับว่าเป็นอุปสรรคในการเพิ่มผลผลิตให้แก่เกษตรกรเป็นอย่างมาก

4) ปัญหาเกษตรกรขาดความรู้ในการป้องกันกำจัดศัตรูพืช รวมทั้งการใช้สารเคมีที่ถูกต้อง และโดยเฉพาะการใช้ปุ๋ยในการเพิ่มผลผลิต

5) นอกจากปัญหาด้านการเพาะปลูกแล้ว พบว่าในจังหวัดบุรีรัมย์มีปัญหาด้านการเก็บเกี่ยวตามมาด้วย คือ ด้านความสูญเสียของผลผลิตอันเนื่องมาจากการที่เกษตรกรส่วนใหญ่ไม่มีความเข้าใจวิธี ทั้งก่อนและหลังการเก็บเกี่ยว ซึ่งทำให้ผลผลิตเสียหาย เช่น ข้าว มันสำปะหลัง ที่มีความชื้นและมีเชื้อรา ซึ่งพบเห็นโดยทั่วไป

8. ปัญหาการตลาด

- 1) ระดับราคาของผลผลิตต่ำ เนื่องจาก คุณภาพของผลผลิตที่ไม่ได้มาตรฐาน เกษตรกรไม่มีอำนาจต่อรองราคาเพราะไม่มีการรวมกลุ่มเกษตรกร
- 2) ปัญหาการควบคุมปริมาณการผลิตให้สอดคล้องกับสภาวะความต้องการของตลาดซึ่งส่งผลกระทบต่อราคา จากการที่ผลผลิตออกมาเสนอขายเพิ่มขึ้นทำให้เกิดภาวะสินค้าล้นตลาด ลักษณะรูปแบบตลาดจึงมีสภาพตลาดเป็นของผู้ซื้อ การจัดการตลาดนัดของทางราชการโดยที่พยายามจะนำสินค้ามารวมขาย ณ จุดเดียว ในภาวะที่สินค้าล้นตลาดพ่อค้าสามารถถกตราค่าได้ ทำให้เกษตรกรไม่ได้รับความยุติธรรม
- 3) ปัญหาการขาดความร่วมมือจากพ่อค้าท้องถิ่นและพ่อค้าตลาดปลายทาง เพราะต่างฝ่ายต่างคำนึงถึงผลประโยชน์ของตนเป็นหลัก
- 4) เกษตรกรไม่มีความรู้ด้านระบบตลาด เพราะขาดระบบข้อมูลและข่าวสารที่ทันต่อเหตุการณ์
- 5) ปัญหาการขนส่งไม่สะดวกเนื่องจากมีระยะทางการขนส่งไกลและทุรกันดาร ทางเป็นลูกรัง ถนนดิน การสัญจรในฤดูฝนเป็นไปด้วยความยากลำบาก ทำให้การขนส่งผลผลิตทางการเกษตรมาสู่ตลาดเสียหายและล่าช้า

9. ปัญหารายได้

- 1) ราคาสินค้าเกษตรกับความไม่แน่นอนของรายได้ ราคาผลผลิตที่เกษตรกรขายได้นั้นไม่แน่นอน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปริมาณผลผลิตที่ได้ในแต่ละปี เช่น ปีใดมีผลผลิตที่มากราคาก็จะตก หากปีใดดินฟ้าอากาศไม่เอื้ออำนวยผลผลิตต่ำราคาจะดี เป็นต้น

2) ราคาพืชผลการเกษตรกับรายได้ของเกษตรกรต่ำ

เนื่องจากการผลิตทางการเกษตรนั้นมีความเสี่ยงสูง ในขณะที่ประสิทธิภาพของเกษตรกรต่ำ ต้นทุนการผลิตสูง แต่ขายได้ราคาต่ำไม่มีความแน่นอน

4.2 จังหวัดสุรินทร์

ในปี พ.ศ. 2533 จังหวัดสุรินทร์มีประชากรทั้งหมด 1,282,150 คน ส่วนใหญ่ประมาณร้อยละ 70 เป็นกลุ่มที่พูดภาษาไทย-เขมร (เขมร) เป็นภาษาถิ่น รองลงมาเป็นกลุ่มที่พูดภาษาไทย-ลาว (ลาว) และภาษาไทย-กวย (ล้วย) ประมาณร้อยละ 15 และ 10 ตามลำดับ นอกนั้นเป็นกลุ่มที่พูดภาษาไทยกลางหรือเป็นข้าราชการและพ่อค้าในเมืองสุรินทร์และในตัวอำเภอต่าง ๆ ประชากรส่วนใหญ่มีอาชีพหลักทางการเกษตร พืชหลักที่สำคัญ ได้แก่ ข้าว มันสำปะหลัง และปอแก้ว นอกจากนี้มีการประมง เลี้ยงสัตว์ ทำหัตถกรรมในครัวเรือน ส่วนการค้าขายและอุตสาหกรรม และบริการรายใหญ่จะอยู่ในเขตเมืองเป็นส่วนใหญ่และอยู่ในมือของคนอื่น มีรายได้เฉลี่ยต่อหัวประมาณ 10,013 บาทต่อปี ถือว่าเป็นรายได้ที่ต่ำมาก จากการรายงานของสำนักงานพาณิชย์จังหวัดสุรินทร์ 2533 ซึ่งเป็นปีล่าสุด พบว่า จังหวัดสุรินทร์มีปัญหาทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญ ๆ ดังนี้

1. ปัญหาในด้านการผลิต ในที่นี้เราจะมองเฉพาะในด้านการผลิตสินค้าทางการเกษตรเท่านั้น ปัจจุบันนี้ จังหวัดสุรินทร์มีพื้นฐานทางด้านการผลิตที่ขึ้นอยู่กับพืชหลักเพียง 2-3 อย่าง คือ ข้าว มันสำปะหลัง และปอแก้ว ส่วนพืชผักผลไม้ส่วนใหญ่ยังต้องนำเข้ามาจากต่างจังหวัด แม้ว่าในปัจจุบันจะเริ่มมีการตื่นตัวในด้านของการผลิตพืชผักเพิ่มขึ้นบ้างในเขตอำเภอเมืองสุรินทร์ (เผือก หอม) และอำเภอลำทะเมนชัย (เห็ดฟาง)

2. ปัญหาในด้านการตลาด ปัจจุบันเกษตรกรมีปัญหาในด้านการตลาดของสินค้าด้านการเกษตรซึ่งเป็นพืชหลัก เช่น ข้าว มันสำปะหลัง และปอแก้ว เพราะการจำหน่ายสินค้าดังกล่าวยังขาดการรวมตัวในลักษณะของกลุ่มหรือสหกรณ์ เกษตรกรส่วนใหญ่ยังต้องพึ่งพาอาศัยรถเมล์เล็ก (รถสองแถว) การนำสินค้าไปจำหน่ายขึ้นอยู่กับเจ้าของรถเมล์เล็ก ส่วนใหญ่เจ้าของรถเมล์เล็กจะพาไปจำหน่าย ณ สถานที่รับซื้อพืชไร่ในระดับอำเภอ (เฉพาะร้านค้าที่มีเงินค่านายหน้าจ่ายให้เท่านั้น) ทำให้เกษตรกรถูกกดราคารับซื้อและต้องเสียค่าใช้จ่ายในการบรรทุกสินค้าไปจำหน่ายค่อนข้างสูง

ปัญหาในด้านการผลิตอีกประการหนึ่ง ก็คือ รัฐบาลขาดแผนงานในด้านการผลิตที่สอดคล้องกับการตลาด โดยต่างฝ่ายต่างพยายามคาดคะเนภาวะของตลาดโดยขาดข้อมูลที่ถูกต้อง

3. ปัญหาด้านการส่งเสริมการท่องเที่ยว ปัจจุบันนี้ จังหวัดสุรินทร์ มีปัจจัยพื้นฐานเพื่อการส่งเสริมการท่องเที่ยวอย่างพร้อมมูล แต่ยังคงขาดการจัดการที่ดีที่จะนำเอามาใช้ในการส่งเสริมและประสานงาน

ในเรื่องของสินค้าที่เป็นของที่ระลึกของจังหวัดสุรินทร์นั้น ปัจจุบันนี้ยังมีอยู่ค่อนข้างจำกัด เช่น ผ้าไหม ลูกประคำเงิน ตะกร้าหวาย หัวผักกาดหวาน กุนเชียงหมู และกุนเชียงไก่ ข้าวสารหอมมะลิ และกะละแมเสวยของอำเภอศรีขรภูมิ เป็นต้น

4.3 จังหวัดศรีสะเกษ

ในปี พ.ศ. 2533 จังหวัดศรีสะเกษมีประชากรทั้งหมด 1,313,192 คน ประชากรส่วนใหญ่เป็นคนพื้นเมืองที่พูดภาษาไทย-ลาว (ลาว) ซึ่งอาศัยอยู่ในเขตพื้นที่อำเภอเมือง อำเภออุทุมพรพิสัย อำเภอราชไศล อำเภอกันทรารมย์ และ

อำเภอกันทรลักษ์ รongลงมาเป็นกลุ่มที่พูดภาษาไทย-เขมร (เขมร) ซึ่งอาศัยอยู่ในเขตพื้นที่อำเภอขุนหาญ อำเภอชุมพวง อำเภอปราสาท และอำเภอกันทรลักษ์บางส่วน นอกจากนี้ ยังมีกลุ่มที่พูดภาษาไทย-กวย (ลวย) และภาษาเขมรอ้อยู่บ้างเล็กน้อย และส่วนใหญ่มีอาชีพหลักทางการเกษตร พืชหลักที่สำคัญ ได้แก่ ข้าวเจ้า ซึ่งมีทั้งข้าวเจ้า ข้าวเหนียว หอมแดง กระเทียม มันสำปะหลัง ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ปอแก้ว ถั่วลิสง มีเลี้ยงสัตว์และประมงบ้างเล็กน้อย ส่วนการค้าขายและอุตสาหกรรมส่วนใหญ่จะอยู่ในเขตเมือง เช่น เกี่ยวกับจังหวัดอื่น ๆ จากรายงานของสำนักงานพาณิชย์จังหวัดศรีสะเกษ พบว่า จังหวัดศรีสะเกษมีปัญหาในด้านเศรษฐกิจและสังคม ดังนี้

1. ปัญหาด้านการผลิต

- 1) ปัญหาเรื่องแหล่งน้ำ พื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัดแห้งแล้งขาดแคลนน้ำสำหรับการเกษตร พื้นที่เพาะปลูกส่วนใหญ่ต้องอาศัยน้ำฝน จึงทำให้ควบคุมการผลิตไม่ได้
- 2) ปัญหาการถือครองที่ดิน เกษตรกรส่วนใหญ่จะถือครองที่ดินขนาดเล็ก 5-10 ไร่ และกระจายอยู่ทั่วไป จึงทำให้เกิดปัญหาในเรื่องการปรับปรุงที่ดิน และเกษตรกรบางรายไม่มีที่ดินเป็นของตนเองต้องเช่าจากผู้อื่น
- 3) ปัญหาผลผลิตต่อไร่ต่ำ เนื่องจาก เกษตรกรส่วนใหญ่ยังขาดความรู้ความเข้าใจในการบำรุงรักษาที่ถูกต้องตามหลักวิชาการ และปัจจัยการผลิต เช่น ปุ๋ยและยาปราบศัตรูพืชมีราคาแพง ซึ่งเกษตรกรไม่มีทุนเพียงพอในการจัดซื้อ
- 4) ปัญหาการขาดแคลนพันธุ์พืชที่ดีที่ให้ผลผลิตสูง เกษตรกรส่วนใหญ่ยังใช้พันธุ์พื้นเมืองที่เกษตรกรคัดเลือกและกันไว้ใช้เอง พันธุ์ดีที่ทางราชการส่งเสริมยังมีไม่เพียงพอกับความต้องการของเกษตรกร รวมทั้งเกษตรกรไม่ค่อยให้ความสำคัญกับการปรับปรุงพันธุ์พืชและเทคโนโลยีสมัยใหม่

5) ปัญหาต้นทุนในการผลิตสูง เนื่องจาก ค่าแรงและปัจจัย
ผลผลิตอื่น ๆ เพิ่มสูงขึ้น

6) ปัญหาการขาดแคลนเงินทุน เกษตรกรส่วนใหญ่ไม่มีเงิน
ทุนเป็นของตนเอง ต้องอาศัยกู้เงินจากแหล่งอื่น ๆ เช่น พ่อค้า นายทุน ซึ่งต้องเสีย
ดอกเบี้ยในอัตราสูง เนื่องจากแหล่งเงินทุนที่อัตราดอกเบี้ยต่ำ เช่น ธนาคารเพื่อการ
เกษตรและสหกรณ์การเกษตร หรือสถาบันการเงิน มีปัญหายุ่งยากในหลักทรัพย์ค้ำประกัน

7) ปัญหาความสูญเสียของผลผลิต เนื่องจาก เกษตรกร
ส่วนใหญ่ยังไม่เข้าใจวิธีการทั้งก่อนและหลังการเก็บเกี่ยว

2. ปัญหาด้านการค้าและการตลาด

1) ปัญหาเกษตรกรขายผลผลิตได้ราคาต่ำ ซึ่งมีสาเหตุจาก
ความผันผวนของราคาที่มีการขึ้นลงอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะในช่วงต้นฤดูเก็บเกี่ยว
เกษตรกรส่วนใหญ่เร่งนำผลผลิตออกจำหน่ายในช่วงต้นฤดูการผลิต เป็นเหตุให้พ่อค้า
กดราคารับซื้อ ซึ่งมีสาเหตุจากเกษตรกรส่วนใหญ่ไม่มียุ้งฉางที่จะเก็บผลผลิตของตนเอง
และเกษตรกรมีภาระหนี้สินผูกพันที่จะต้องเร่งชำระ และเกษตรกรขาดการรวมกลุ่มใน
การขายผลผลิตผลทางเกษตร ทำให้ขาดอำนาจต่อรองในการขายสินค้า

2) ปัญหาสินค้ามีคุณภาพต่ำ เนื่องจาก เกษตรกรส่วนใหญ่
ยังขาดความรู้ในการปรับปรุงและจัดชั้นคุณภาพของสินค้า ประกอบกับการใช้พันธุ์ดียังมี
น้อย จึงทำให้เกษตรกรเสียเปรียบในการซื้อขาย เนื่องจาก พ่อค้ามักจะซื้อสินค้า
ในเกรดรวมทำให้ได้ราคาต่ำ

3) ปัญหาความซับซ้อนของขั้นตอนการตลาดมีมาก การขาย
สินค้าของเกษตรกรส่วนใหญ่ยังชอบความสะดวกสบาย มักชอบขายสินค้าที่หน้าลาน จึง
ทำให้พ่อค้ากดราคารับซื้อ

4) ปัญหาการถูกเอารัดเอาเปรียบจากพ่อค้าในเรื่องเครื่องชั่ง

5) ปัญหาเกี่ยวกับการไม่รู้ข่าวสารด้านการตลาด เกษตรกรส่วนใหญ่ยังขาดความรู้ด้านข่าวสารการตลาด เนื่องจาก ข่าวสารดังกล่าวยังกระจายไปสู่เกษตรกรไม่ทั่วถึง ส่วนเกษตรกรที่ได้รับข่าวสารแล้วยังไม่รู้จักนำความรู้ไปใช้ให้เกิดประโยชน์ก็มีมาก

3. ปัญหาที่มีผลกระทบต่อการพัฒนาอุตสาหกรรม

1) ปัญหาด้านโครงสร้างพื้นฐานและแรงจูงใจในการลงทุน เช่น ค่ากระแสไฟฟ้า การให้บริการด้านสาธารณูปโภค การขนส่ง และการปรับปรุงอัตราดอกเบี้ยเงินกู้สำหรับกิจการอุตสาหกรรม

2) ปัญหาด้านการเงิน ผู้ประกอบการส่วนใหญ่มักจะขาดแคลนเงินทุนหมุนเวียน การขอกู้เงินจากสถาบันการเงินต่าง ๆ มีการจำกัดวงเงินกู้ และมีระเบียบการให้กู้ที่ซับซ้อนเข้มงวดทำให้เกิดความล่าช้า

3) ปัญหาด้านวัตถุดิบ ความไม่แน่นอนในด้านผลผลิตทางการเกษตร มีผลกระทบต่อการวางแผนการผลิตของอุตสาหกรรมในจังหวัดโดยส่วนรวม ทั้งนี้ เนื่องจากโรงงานอุตสาหกรรมในจังหวัดส่วนใหญ่เป็นโรงงานที่อาศัยวัตถุดิบจากการเกษตร และด้านคุณภาพของวัตถุดิบและราคาจากการเกษตรมักไม่แน่นอน จึงเป็นการยากต่อการปรับปรุงคุณภาพของผลผลิตอุตสาหกรรม

4) ปัญหาด้านการตลาด ผลผลิตอุตสาหกรรมในจังหวัด บางส่วนผลิตเพื่อส่งให้ผู้ส่งออกด้านการตลาดจึงต้องอาศัยโควตาจากผู้ส่งออก ถ้าหากไม่เปิดให้มีการส่งออกอย่างเสรีแล้ว การตลาดของผลผลิตในจังหวัดจะถูกกระทบอย่างมาก เนื่องจาก ผู้ประกอบการอุตสาหกรรมไม่ได้เป็นผู้ส่งออกโดยตรง และ

การแข่งขันกันเองในระหว่างผู้ผลิตทำให้มีการขายตัดราคากัน บางครั้งอาจจะถึงกับขายขาดทุนเพื่อให้ได้ตามเป้าหมายที่ตั้งไว้

5) ปัญหาด้านแรงงาน แรงงานในจังหวัดส่วนใหญ่เป็นแรงงานที่อยู่ในภาคเกษตรกรรม ยังขาดความรู้ ความชำนาญ และความคิดริเริ่มในการปรับปรุงงานให้มีประสิทธิภาพ รวมทั้งมีความรับผิดชอบในหน้าที่การงานต่ำ หนึ่งงานไม่ค่อยตั้งใจทำงาน

6) ขาดข้อมูลทางด้านวิชาการที่จะตัดสินใจลงทุน นักลงทุนยังมองไม่ออกว่าจะลงทุนด้านไหนดี

7) ทักษะของเอกชนกับหน่วยงานของรัฐยังไม่ดีพอ ยังมีช่องว่างระหว่างกันอยู่จึงขาดการประสานงานที่ดี

8) ปัญหาด้านภาษี อัตราภาษีค่อนข้างสูงและมีการเก็บซ้ำซ้อน

4.4 จังหวัดอุบลราชธานี

ในปี พ.ศ. 2533 จังหวัดอุบลราชธานีมีประชากรทั้งหมด 1,918,086 คน ซึ่งถือว่ามากเป็นอันดับที่ 3 ของประเทศ ประชากรส่วนใหญ่มีอาชีพหลักในด้านเกษตร ที่สำคัญ ได้แก่ ทำนา เลี้ยงสัตว์ ประมง และปลูกพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ 5 ชนิด ได้แก่ มันสำปะหลัง ปอ ถั่ว พริก และข้าวโพด ซึ่งการผลิตยังต้องอาศัยน้ำฝน เนื่องจากระบบชลประทานยังไม่ทั่วถึง และปัจจัยที่มีผลต่อการผลิตพืชเศรษฐกิจเหล่านั้นโดยตรง คือ ลักษณะดิน ซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ เป็นดินเหนียวปนทราย หรือบางแห่งเป็นดินทรายปนหิน กักเก็บน้ำได้ไม่ดี ทำให้ผลผลิตทางการเกษตรต่ำ อันมีผลทำให้รายได้ของเกษตรกรตกต่ำไปด้วย ในขณะที่เดียวกันรายได้จากส่วนอื่น ๆ ก็ยังมีน้อย

เพราะการอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ยังไม่เติบโตนัก ทำให้สภาพการว่างงานของแรงงาน มีสูงหลังจากเสร็จสิ้นฤดูกาลเพาะปลูก แต่ปัจจุบันธุรกิจการค้า การท่องเที่ยว และการบริการ กำลังเข้ามามีความสำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจของจังหวัด และจากรายงานของสำนักงานพาณิชย์จังหวัดอุบลราชธานี พบว่า ในจังหวัดอุบลราชธานีมี ปัญหาในทางเศรษฐกิจและสังคมที่สำคัญ ๆ ดังนี้

1. ปัญหาการกระจายการผลิตสินค้า แม้ว่าจะมีการดำเนินการเพื่อให้มีการกระจายการผลิตจากพืชเศรษฐกิจหลักดั้งเดิม อันได้แก่ ข้าว ปลูก และมันสำปะหลัง ไปสู่พืชชนิดอื่นมาเป็นเวลานานแล้วก็ตาม แต่ก็ยังปรากฏว่า เกษตรกรยังนิยมปลูกพืชเศรษฐกิจหลักดั้งเดิม เป็นส่วนใหญ่นั่นเอง
2. ปัญหาราคาผลผลิตพืชทางการเกษตรไม่มีเสถียรภาพ สินค้าเกษตรแทบทุกชนิดมักจะเคลื่อนไหวขึ้นลงเร็วและไม่แน่นอน ทำให้มีผลกระทบต่อเกษตรกรค่อนข้างมาก การชุมนุมเรียกร้องราคาคงจะต้องมีอยู่ต่อไป หากยังไม่สามารถวางแผนการผลิตสินค้าให้สอดคล้องกับความต้องการได้
3. ปัญหาเกษตรกรถูกเอารัดเอาเปรียบทางการค้า เกษตรกรส่วนใหญ่ถูกเอารัดเอาเปรียบเนื่องจากไม่มีความรู้ความชำนาญ ในเรื่องภาวะราคาและความเคลื่อนไหวของตลาด เป็นต้น
4. ปัญหาความเลียงภัย การเลียงภัยต่อการประกอบอาชีพสาขาเกษตรมีอยู่มาก เพราะภัยธรรมชาติมีอยู่มาก ส่วนใหญ่จะเกิดจากความแห้งแล้ง คัดรุมพืชระบาด น้ำท่วม และอื่น ๆ เกษตรกรหากประสบภัยเพียง 1-2 ครั้ง ก็จะหมดทุนในการประกอบอาชีพและมีหนี้สิน
5. ปัญหาการฝ่าฝืนกฎหมาย ในสภาวะปกติการฝ่าฝืนกฎหมายของผู้ประกอบธุรกิจมักจะไม่มี เพราะต้องแข่งขันกันขาย แต่ในสภาวะไม่ปกติผู้ประกอบธุรกิจมักจะฉวยโอกาสที่จะทำกำไรอยู่เสมอ

6. ปัญหาเกี่ยวกับการพัฒนาการตลาด มีสินค้าทางการเกษตรหลายชนิดและเป็นจำนวนมาก มีแหล่งขายไม่เหมาะสม ขาดการแข่งขันตามสมควร หรือสินค้าบางชนิดหาตลาดสำหรับขายไม่ได้ หรือมีแหล่งขายจำกัด ทำให้ผู้ผลิตสินค้านั้น ๆ มีรายได้ไม่คุ้มทุนหรือขาดทุน หากตลาดไม่เอื้ออำนวยเช่นนี้ย่อมกระทบต่อการขยายตัวทางการผลิตและความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการค้าเป็นส่วนรวม

7. ปัญหาพัฒนาสินค้าส่งออก ปัจจุบันสินค้าส่งออกของจังหวัดส่วนใหญ่เป็นสินค้าเกษตร เช่น ข้าว มันสำปะหลัง ปอ พริกหัวเรือ แตงโม ฯลฯ ซึ่งจากประสบการณ์ในอดีตชี้ให้เห็นว่า เพียงแต่สินค้าเหล่านี้ยังไม่เป็นการเพียงพอที่จะยกระดับรายได้ให้สูงขึ้นจนอยู่ในฐานะที่จะอยู่ดีกินดีเท่าที่ควรได้ รายได้ต่อหัวของประชากรในจังหวัดอุบลราชธานียังต่ำกว่ารายได้ต่อหัวของภาคอยู่ถึง 948 บาท

8. ปัญหาการพัฒนาสินค้าเพื่อทดแทนการนำเข้า มีสินค้าหลายชนิดโดยเฉพาะสินค้าด้านการเกษตร ที่จังหวัดอุบลราชธานีน่าจะผลิตขึ้นใช้เองได้ แต่ปรากฏว่ามีการนำเข้ามาเป็นจำนวนมากในแต่ละปี

การตั้งถิ่นฐานใหม่ของชุมชนรอบบริเวณเมืองต่ำ

จากข้อสังเกตโดยทั่ว ๆ ไปที่ว่าชุมชนโบราณหรือโบราณวัตถุ โบราณสถานต่าง ๆ ถ้ามีชื่อเหมือนเดิมตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยอาศัยการเทียบหลักฐานจากศิลาจารึกหรือหลักฐานอื่น ๆ ชุมชนหรือโบราณวัตถุโบราณสถานนั้นมักจะมีกลุ่มคนตั้งหลักแหล่งอาศัยต่อเนื่องมาโดยตลอด หรือเป็นแหล่งที่กลุ่มคนกลุ่มเดียวกันอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่อง เพราะการตั้งชื่อสิ่งใด ๆ ก็ตามที่เรามีได้เป็นผู้สร้างเพียงคนเดียว เป็นสิ่งที่ทำไม่ได้ง่าย ๆ ถ้าเป็นสิ่งที่เรามีได้สร้างขึ้นมา เช่น แม่น้ำและภูเขา หรือมิใช่เราคนเดียวเป็นผู้สร้าง เช่น หมู่บ้านหรือเมือง การตั้งชื่อก็คงยากขึ้น เพราะจะต้องให้ถูกใจหรือเป็นที่ยอมรับร่วมกับของคนอื่น ๆ ด้วย นอกจากเราจะใช้วิธีหนึ่งคือ เป็นการบังคับคนอื่นให้จำต้องยอมรับ นั่นคือ ขอให้บุคคลที่มีอำนาจหรือมีบารมีสูงเป็นผู้ตั้งให้ หรือศาลนักษัตรเป็นผู้ตั้งชื่อ เป็นต้น

ชื่อที่ตั้งแล้วเมื่อเป็นที่ยอมรับของสังคม ชื่อนั้นก็จะคงอยู่ตลอดไปจนกว่าจะมีการประกาศเปลี่ยนโดยผู้มีอำนาจที่เหนือกว่าหรือชุมชนขาดช่วงโดยปราศจากหลักฐานของชื่อปรากฏอยู่ให้คนรุ่นหลังได้รับรู้ การประกาศเปลี่ยนแปลงโดยผู้มีอำนาจเหนือกว่าส่วนใหญ่กระทำต่อชื่อเมือง ชื่อประเทศ เช่น จาก อานอย เป็น โอจิมินห์ซิติ้ จากพม่า เป็น เมียนมา เป็นต้น ส่วนสังคมหรือชุมชนที่ขาดสัญญาณต่อเนื่องนั้น มักจะเกิดกับชุมชนที่ยังไม่มีการใช้ตัวอักษรหรือมีตัวอักษรแต่ยังไม่แพร่หลาย บ้านเมืองจำพวกนี้มีเป็นจำนวนมากในแถบลุ่มแม่น้ำมูล เฉพาะที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบมีถึง 671 ชุมชน ส่วนที่ไม่มีคูน้ำคันดินยังมีอีกจำนวนมาก เชื่อว่าเมืองและชุมชนเหล่านี้จะต้องมีชื่อเป็นของตนเองอย่างแน่นอน เพราะการตั้งชื่อเป็นสิ่งจำเป็นควบคู่มากับการอยู่อาศัย หรืออาจกล่าวว่าเป็นธรรมชาติของมนุษย์ที่ตั้งชื่อเพื่อสะดวกต่อการติดต่อหรือจดจำ เมื่อชุมชนเหล่านี้ร้างไปหรือขาดการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่อง ชื่อนั้นก็ยังคงอยู่ชั่วระยะหนึ่ง คือ อยู่ในความทรงจำและมีคำเล่าขานของคนทั่วไปหรือเพื่อนบ้านใกล้เคียง เมื่อเพื่อนบ้านใกล้เคียงย้ายหนีไปอยู่ที่อื่น ยังคงเหลืออยู่ในความทรงจำของคนรุ่นต่อ ๆ มา และความทรงจำนี้จะค่อย ๆ เลือนลางไป จนในที่สุดชื่อกับตำแหน่งที่ตั้งนั้นเราไม่สามารถนำมาเชื่อมกันได้ว่า ชุมชนชื่อนี้ตั้งอยู่ตรงไหนและชุมชนนี้มีชื่อว่า

อะไร โดยเฉพาะชื่อเก่า ๆ ในสมัยต่าง ๆ ที่ผ่านมา ตัวอย่างที่พบในศิลาจารึก มีชื่อชุมชนเป็นจำนวนมาก แต่เราไม่อาจกำหนดจุดที่ตั้งได้ เช่น ที่บริเวณปราสาท
เขานมรุง มีชื่อ

เมืองกษัตรินครคราม

ชยาทิตยปุระ

ถบลตรุ

นิตราคราม

ปรากรม

โยคี

ลำเบง

สุวรรณสิงเดศะ

ฯลฯ

อย่างไรก็ดี ก็ยังมีชื่อชุมชนดังกล่าวที่มีความต่อเนื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน อย่างน้อย 2 ชื่อ คือ นมรุงและตลุง คำว่า นมรุง จารึกเขียนเป็น วนัมรุง (วนัม แปลว่า ภูเขา รุง แปลว่า ใหญ่) หมายถึงกันว่า เขาใหญ่หรือเขาลูกสำคัญ (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา : 2521) ส่วนอีกคำหนึ่งคือ คำว่า ตลุง แปลว่า เส้า (ภาษาอีสานตระกูลลาวก็มีคำนี้ใช้เหมือนกัน คือ คำว่า หล่ง อันหมายถึง ไม้ยาว ๆ มีน้ำหนัก ใช้ปักลงในดินให้เป็นรอยลึกเพื่อหยอดเมล็ดข้าวเปลือกลงหรือนำต้นกล้าไปปักดำลงดิน ชาวบ้านจะพูดชัดเจกว่า ลักหล่ง) มีชุมชนโบราณที่มีอายุร่วมสมัยกับปราสาทเขานมรุงขึ้นไปมีชื่อว่า ตลุง อยู่ 2 แห่ง คือ ตลุงเก่าและตลุงใหม่ สำหรับตลุงใหม่นั้นได้เปลี่ยนเป็นเมืองประโคนชัยในภายหลัง ซึ่งก็ยังคงมีความหมายเหมือนชื่อเดิม ทำนองว่าเป็นเมืองที่มีค่ายคูเข็ง เหนียวแข็งแรงจึงเป็นเมืองที่ตั้งอยู่อย่างอิสระหรือมีชัยชนะแก่ศัตรูนั่นเอง

การที่เขานมรุงและเมืองตลุงมีชื่อในศิลาจารึก และในสมัยพงศาวดารของกัมพูชาติต่อกันหลายยุคหลายสมัยบริเวณใกล้เคียงกับปราสาทเขานมรุง และเมืองตำมิกนออาศัยอยู่ต่อ ๆ กันมามีได้ขาดสาย ตั้งแต่สมัยสร้างปราสาทจนถึงปัจจุบัน

แม้ว่าจะมีการย้ายถิ่นในบางยุค แต่คงย้ายถิ่นอยู่ใกล้บริเวณชุมชนเก่าแก่นั้น เพราะมีแหล่งน้ำและบริเวณที่ลุ่มเหมาะแก่การทำมาหากินและการดำรงชีวิตนั่นเอง

1. การเลือกแหล่งที่ตั้ง

การเลือกแหล่งที่ตั้งจะเปลี่ยนไปตามปัจจัยยังชีพและความเชื่อถือ ปัจจัยทั้งสองอย่างจะถูกอ้างในสถานการณ์ที่แตกต่างกันและขึ้นอยู่กับปัจจัยต่าง ๆ คือ

1. ปัจจัยเพื่อการยังชีพ

การเลือกที่ตั้งโดยคำนึงถึงเรื่องปัจจัยเพื่อการยังชีพนี้ เป็นวัฒนธรรมหรือเป็นวิถีชีวิตของชาวไทยกลุ่มต่าง ๆ ในยุคสมัยที่ต่างกัน ปัจจัยยังชีพจึงอาจจะแบ่งออกได้ดังนี้

1.1 น้ำ

น้ำเป็นปัจจัยหลักและสำคัญที่สุดของชุมชนอิสานใต้หรือชาวไทยทั้งหมด เราจะพูดกันติดปากว่า หาทำเลหรือเลือกทำเลในการทำมาหากิน คำว่า "ทำเล" มาจากคำว่า ทะเล แปลว่า แหล่งน้ำขนาดต่าง ๆ เป็นคำที่ใช้ทั่วไปในชุมชนที่พูดภาษาเขมร แหล่งน้ำที่ใหญ่ที่สุด คือ ทะเลสาบในประเทศกัมพูชา ขนาดเล็กลงมาเป็นแหล่งน้ำที่คนขุด อย่างที่ปราสาทเมืองต่ำก็เรียกว่า ทะเลเมืองต่ำ (คำว่า ทะเล บาลี (ชล = น้ำ) ลงวิภัติจึงเป็น ชเล เพราะต้องการความหมายว่า ในน้ำ)

น้ำเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการเกษตรกรรม จึงเลือกที่ราบลุ่มเป็นแหล่งที่ตั้งชุมชน โดยตัวชุมชนอาจอาศัยเนินดินที่ไม่ใหญ่นักเป็นที่อยู่อาศัย ประชาชนยอมคำนึงถึงจุดที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำและที่ลุ่มหรือทุ่งนาเป็นหลัก มักจะมีการ

พูดถึงคุณสมบัติของนาที่ดีที่สุด คือ นาใกล้บ้านหรือนาตีนบ้าน นั่นคือ ออกจากรั้วบ้าน
ก็ลงทุ่งนาเลย จึงเป็นนาที่เหมาะสมที่สุด ชุมชนในลักษณะนี้จะมีอยู่ทั่วไปในแถบทุ่ง
กุลาร้องไห้ บริเวณเมืองพินายและบริเวณด้านหน้าปราสาทพนมรุ้ง เป็นต้น

บริเวณด้านปราสาทพนมรุ้งจะมีลำห้วยจรเข้มากไหลผ่าน
ทำให้บริเวณลำน้ำห้วยจรเข้มากเป็นที่ราบสองฝั่งน้ำขึ้นไปจนถึงอำเภอสตึก เป็นที่
เหมาะสมสำหรับการเกษตร จึงมีชุมชนตั้งอยู่เป็นระยะตลอดลำน้ำ บริเวณเมือง
ตลุงทั้งตลุงเก่าและตลุงใหม่ก็มีที่ราบ ซึ่งเป็นฝั่งทะเลเก่าเป็นที่เหมาะในการทำนา
เป็นอย่างดี จึงมีชุมชนตั้งอยู่ต่อเนื่องกันมาจากเมืองตลุงเก่า และมีการโยกย้าย
มาตั้งอยู่ที่เมืองตลุงใหม่ซึ่งอยู่ใกล้แหล่งน้ำมากกว่าเดิม

การทำนาในภาคอีสานเน้นการทำน่าน้ำฝนหรืออาศัยน้ำฝน
ตามธรรมชาติเรื่อยมา น้ำตามลำน้ำจึงไม่ค่อยมีประโยชน์โดยตรงกับการทำนา
เพราะสมัยก่อนยังไม่มีการสร้างเหมืองฝาย หรือกั้นทำนบกักน้ำไว้ใช้ประโยชน์ใน
การเพาะปลูก ยิ่งกว่านั้นน้ำยังเป็นภัยต่อนาข้าวด้วย ในกรณีที่น้ำมากจนถึงท่วมล้น
ฝั่งออกมา มีบางปีที่ชาวนาอดข้าวเพราะน้ำท่วม ดังนั้น ที่ทำการเกษตรโดยอาศัย
น้ำจึงหมายถึงที่ราบริมฝั่งน้ำเป็นสำคัญ

การเกษตรโดยการทำไร่ ทำนา หรือทำสวนนั้น ชาวอีสาน
ได้จะเน้นการทำนาเป็นหลัก หรืออาจกล่าวได้ว่า เกษตรคือการทำนา ยังมีชาวบ้าน
เป็นจำนวนมากในสมัยปัจจุบันที่ไม่ทำสวนและไม่ทำไร่เลย เมื่อทำนาเสร็จก็จะว่าง
งาน และจะรอฝนตกอีกครั้งหนึ่งในปีถัดไปจึงจะเริ่มทำนาอีก การทำสวนและทำไร่
นับว่าเป็นวัฒนธรรมใหม่ในเขตอำเภอประโคนชัย เมื่อประมาณ พ.ศ. 2500 ได้เริ่ม
มีการทำไร่เป็นอาชีพใหม่ ส่วนการทำสวนได้มีมาก่อนแล้วแต่ทำเพียงพอยังชีพเท่านั้น
และยังไม่แพร่หลาย ชาวบ้านปลูกพืชยืนต้นเป็นหลัก แต่ก็มีพืชป่าชนิดเดียวกันควบคู่ไป
เช่น มีมะม่วงบ้านกับมะม่วงป่า มีขนุนบ้านกับขนุนป่า ควบคู่กันไปแม้แต่กล้วยก็มี กล้วย
บ้านและกล้วยป่า เป็นต้น การปลูกผักได้มีการรณรงค์ให้ปลูกเมื่อราว ๆ พ.ศ. 2483
เป็นต้นมา โดยทั่วไปแล้วชาวบ้านแถบบริเวณเมืองต่ำจะบริโภคผักป่า เช่น ผักจิก

ผักต้ว ผักบัวน้ำ บัวก เป็นต้น ซึ่งมีอยู่โดยธรรมชาติจึงไม่มีความจำเป็นที่จะทำสวนผัก (เช่น การปลูกผักกาด ผักบุ้ง) แต่อย่างไร

การหาปลาตามห้วยหนองเป็นอาชีพที่สำคัญรองลงมาจากการทำงานเกษตร ในสมัยสุโขทัยและสมัยต่อมา ก็ยังมีการพูดถึงความอุดมสมบูรณ์ของชุมชนว่า ในน้ำมีปลาในนามีข้าว ชาวอีสานใต้ได้พูดถึงความยิ่งใหญ่ ความอุดมสมบูรณ์ในชุมชนของตนเอง โดยพูดถึงปลาเป็นปัจจัยหลักไว้หลายอย่าง ในลักษณะคำประพันธ์หรือทำนองรำ (หมอลำ) ดังเช่น

"ไปน่าน ไปน่าน้อยบ่ ไปบ้านอ้าย บ่อดบ่อยาก ถากเปลือกไม้มากิน
ต่างปลา ถากเปลือกสีตามากินต่างข้าว"

(ไปบ้านพี่ใหม่ ไปบ้านพี่ไม่มีอดไม่มีอยาก เพราะเราเอาเปลือกไม้
มากินเหมือนปลา ถากเปลือกฝรั่งมากินต่างข้าวได้)

"เมื่อนำบ่ เมื่อนำอ้ายบ่ บ้านของข่อยดินดำ น้ำชุ่ม ปลากุ่มบ่อน คือ
แซ่แก่งหาง ปลานางบ่อน คือ ขางฟ้าลั่น จักจั่นอ้อ คือ ฟ้าล่องบน"

(ไปกับพี่ใหม่ บ้านพี่ดินดำน้ำชุ่ม คือดินดี น้ำดี ปลากุ่มตัวใหญ่ไหล
ขึ้นมาเมื่อไรเหมือนจรเข้กระดิกหาง ส่วนปลานางกระดิกตัวเมื่อไร เหมือนกับขาง
(ชื่อ) ฟ้าลั่น คือ ฟ้าคำราม ส่วนจักจั่นร้องเหมือนฟ้าคำราม)

นี่คือสภาพน้ำและการใช้น้ำเพื่อเป็นแหล่งหากินจากสัตว์น้ำ คือ ปลา สัตว์น้ำแทบทุกชนิดเป็นอาหารของชาวอีสาน ความอุดมสมบูรณ์จึงหมายถึงน้ำที่มีสัตว์น้ำเพียงพอและมีปริมาณได้สัดส่วนกับจำนวนประชากร ลำพังมีน้ำทำนาแต่ถ้าปลาขาดแคลน ชาวบ้านก็อพยพไปหาที่ใหม่เหมือนกัน จึงมีปรากฏอยู่เสมอว่า ประชากรเคลื่อนย้ายจากใจกลางของภาคอีสานไปสู่เนือสุดของภาค คือ แถบริมฝั่งแม่น้ำโขง และได้สุด คือ แถบใกล้ชายแดนกัมพูชา เพราะยังมีแหล่งน้ำและต้นน้ำเล็ก ๆ ที่พอจะหาปลาได้ เนื่องจากประชาชนยังไม่หนาแน่น ยังไม่มีผู้แย่งที่ทางทำมาหากิน หรือแย่งที่หาอาหารการกินนั่นเอง

การใช้น้ำเพื่อการคมนาคมก็เป็นปัจจัยอันหนึ่งที่รองลงมา โดยทั่วไปชาวอีสานทั้งที่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ ลาว หรือกวย หรือเผ่าเขมร ต่างก็มีความกลัวน้ำลึกทั้งนั้น จะมีการขอกเล่าสืบ ๆ มาถึงความน่ากลัวของน้ำ เช่น พุดถึงเรื่องเงือก เรื่องเมืองบาดาล เรื่องจรเข้ เรื่องพญานาคที่ดุร้าย เป็นต้น ทำให้คนยำเกรงและเกรงกลัวน้ำลึก จึงมีพิธีกรรมเกี่ยวกับน้ำมากมาย แม้ว่าจะกลัวน้ำแต่ก็ทิ้งน้ำไม่ได้เพราะต้องอาศัยน้ำเสมอ เช่น บางโอกาสหรือบางท้องที่ยังใช้ทางน้ำเป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อกันด้วย ดังปรากฏในวรรณคดีอีสานหลายเรื่อง พุดถึงการเดินทางโดยทางเรือและการค้าขายทางน้ำ เช่น เรื่องท้าวปาจิต-นางอรพิมพ์ พุดถึงสามเณรพายเรืออาสาส่งนางอรพิมพ์ข้ามน้ำ เรื่องเลี้ยวสวาด พุดถึงการสร้างเรือกำปั่นเพื่อบรรทุกสินค้าไปขายยังต่างถิ่น ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงให้เห็นถึงการใช้น้ำเพื่อประโยชน์ทางคมนาคม

การเลือกที่ตั้งชุมชนโดยอาศัยปัจจัยยังชีพประเภทน้ำ เป็นคุณสมบัติประการแรกในการเลือก ไม่ว่าจะเป็นการใช้น้ำเพื่อการเกษตรหรือการคมนาคมก็เป็นปัจจัยหลักทั้งนั้น จึงมีชุมชนโบราณเรียงรายอยู่ตามลุ่มน้ำและริมฝั่งแม่น้ำ เช่น แม่น้ำมูล เป็นต้น

1.2 ภูเขาและเนินดิน

การเลือกภูเขาและเนินดินสูงเป็นที่ตั้งของชุมชนของชาวอีสานได้เป็นที่นิยมในอดีต ชุมชนประเภทนี้ไม่ค่อยคำนึงถึงที่ทำกิน แต่เข้าใจว่าแหล่งน้ำใช้บริโภคคงหาได้ในที่ไม่ไกลนัก เพราะการนำน้ำมาบริโภคไม่อาจใช้พาหะได้ ชุมชนที่เห็นอยู่ปัจจุบันโดยเฉพาะที่เป็นชุมชนชาวเขมร (ไทยเขมร) ไม่ค่อยคำนึงถึงที่ทำกินและแหล่งน้ำ แต่พวกเขา มักจะสร้างบ้านเรือนอยู่ให้กลมกลืนกับป่าไม่ค่อยชอบทำลายป่า อาจเป็นไปได้ที่ถูกเรียกว่า เขมรป่าดง เพราะตั้งบ้านเรือนอยู่ตามแนวป่าไม่บุกเบิกที่ทำนามากนักคงทำแต่พอกิน ท่งนาจึงไม่กว้างมาก ซึ่งต่างจากชุมชนที่พูดภาษาลาว มักบุกเบิกถากถางให้เป็นทีโล่ง ดังนั้น คำว่าพัฒนาจึงเข้าใจกันว่า ทำให้เตียนโล่ง เพื่อประโยชน์ในการประกอบอาชีพในการทำไร่ทำนา บ้านเรือนที่อยู่อาศัยก็ต้องให้สะอาดเตียนโล่งเช่นเดียวกัน

ส่วนเนินดินสูงหรือที่เรียกว่า "โคก" จะเป็นคุณสมบัติจำเป็น ถ้าสามารถเลือกได้จึงมีชื่อบ้านที่ขึ้นต้นด้วย "โคก" จำนวนมาก คุณสมบัติอันนี้ทั้งคน ลาวและคนเขมรจะเลือกคล้ายกัน แต่ชาวลาวจะคำนึงถึงส่วนของโคกที่ใกล้แหล่งน้ำ และที่ทำกิน ไม่ใช่เน้นจุดที่สูงที่สุดของโคก การกลับเข้าตั้งถิ่นฐานในชุมชนโบราณคง เป็นเพราะเลือกคุณสมบัติข้อนี้ ริมฝั่งห้วยจรเข้มากมีโคกหรือเนินดินสูงเป็นระยะ ๆ เป็นที่ตั้งของชุมชนเก่าทั้งนั้น และชุมชนใหม่ก็กลับเข้าไปตั้งอยู่ที่เดิมเกือบทั้งหมดเช่นกัน เช่น บ้านสลักได บ้านเมือแปะ บ้านยาง และบ้านรุน เป็นต้น

ส่วนเนินเขาตลอดแนวเขาดงรัก (ดองเร็ก) จะมีการตั้ง ถิ่นฐานเป็นระยะ ๆ ทั้งเก่าและใหม่ ทางราชการได้มีมาตรการในการจัดให้ประชาชน ตั้งอยู่เป็นแห่ง ๆ มาตั้งแต่สมัยปราบปรามผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ (ผกค.) เมื่อ ประมาณ 20 ปีเศษ เป็นต้นมา จึงมีหมู่บ้านเพิ่มมากขึ้นในปัจจุบัน ในเขตอำเภอ กาบเชิง จังหวัดสุรินทร์ อำเภอบ้านกรวดและอำเภอละหานทราย จังหวัดบุรีรัมย์ มีเตาเครื่องเคลือบดินเผาโบราณเรียงรายกันอยู่หลายร้อยเตา มีปราสาทตั้งอยู่เป็น ระยะ ๆ ซึ่งหมายถึงการมีชุมชนอาศัยอยู่ในสมัยที่มีการผลิตเครื่องปั้นดินเผาและสร้าง ปราสาทนั้น ๆ ทั้งตั้งเตาเครื่องเคลือบและปราสาทมักตั้งอยู่ริมฝั่งห้วยหรือธารน้ำเป็น เนินไม่ใหญ่นัก ผู้คนคงอยู่กันแห่งละไม่มากและไม่เน้นการเกษตร การมีปราสาทบน เขาสูงอย่างเขาพระวิหารแสดงว่าชุมชนอุปถัมภ์จะต้องอยู่ใกล้ ซึ่งก็คงอยู่ตามแนวเขา นั้น ที่ทำการเกษตรแม้จะมีไม่มากนักแต่บริเวณแหล่งเตาเผาในเขตอำเภอบ้านกรวด จังหวัดสุรินทร์ อาจเป็นแหล่งอาชีพอุตสาหกรรมได้บริเวณแนวเขานี้สมัยหนึ่งเป็นชุมชน ที่เชื่อมต่อระหว่างเขมรสูงกับเขมรต่ำ เป็นสมัยที่ไม่มีพรมแดนเป็นประเทศต่าง ๆ เหมือนในปัจจุบัน ผู้คนจึงติดต่อกันมาตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงสมัยที่ไทยตัดสัมพันธ์กับ เขมรในสมัย จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นรัฐมนตรี (พ.ศ. 2501-2506) เป็นต้นมา การติดต่อระหว่างดินแดนเขมรสูงกับเขมรต่ำ (ประเทศกัมพูชาหรือกัมพูเจีย) จึงได้สิ้นสุดลง แม้ในปัจจุบันก็ยังไม่มีการติดต่อกันเป็นทางการ จะมีก็เพียงการลักลอบไปมา อย่างไม่เป็นทางการเท่านั้น

ความเชื่อที่มีอยู่ทั่วไปอีกอย่างหนึ่ง คือ ความเชื่อเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ของโบราณวัตถุ-โบราณสถาน แม้จะมีการตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้โบราณสถาน ชาวบ้านก็ยังถือว่าการตั้งบ้านบนตัวโบราณสถานเป็นสิ่งต้องห้าม ภาษาลาวใช้คำว่า "เข็ด-ขวง" คือ ถ้าที่ตรงนั้นเป็นอุโบสถหรือเจดีย์มาก่อนเขาจะไม่ตั้งบ้านเรือนร่วม แม้แต่เศษอิฐหินที่ใช้ก่อสร้างศาสนสถานก็จะไม่นำมาไว้ในบ้านเรือน ต้องรวบรวมนำไปเก็บไว้ในวัด ชุมชนลาวในปัจจุบันยังถือเคร่งครัดอยู่ แต่ชุมชนเขมรมีเปลี่ยนไปบ้าง โดยเฉพาะผู้ที่ค้าขายโบราณวัตถุมักจะไม่ค่อยยำเกรงนัก อย่างไรก็ตามก็ก็ยังพอสรุปได้ว่า บ้านเรือนอาจตั้งอยู่รอบ ๆ โบราณสถานได้ แต่ไม่ตั้งบนตัวศาสนสถานหรือส่วนของศาสนสถานหรือโบราณวัตถุ

2. การย้ายเข้ามาของประชากร

การย้ายเข้ามาในท้องถิ่นแถบนี้เป็นการย้ายเข้าโดยเกิดจากแรงผลักดันจากภัยธรรมชาติ สาเหตุที่ย้ายจากถิ่นเดิมซึ่งได้ข้อสรุปจากผู้ให้ข้อมูล จำนวน 80 คน เป็นการย้ายหนีภัยธรรมชาติ จำนวน 37 คน คือ ภัยแล้ง 29 คนและภัยน้ำท่วม 8 คน กลุ่มที่หนีภัยนี้จะเป็กลุ่มผู้บุกเบิกหรือเป็นกลุ่มแรก ส่วนอีก 43 คน นั้นย้ายมาทีหลัง โดยเป็นการย้ายตามญาติที่ย้ายมาอยู่ก่อนถึง 38 คน ส่วนอีก 5 คน เป็นพวกที่ย้ายระยะไกล ๆ หมู่บ้านเดิม คือ ย้ายไปอยู่ในหมู่บ้านที่อยู่ใกล้กับที่ทำกินหรือที่ทำนา จึงเห็นได้ว่าการย้ายเข้ามานั้นเกิดจากปัจจัยของภัยธรรมชาติเป็นตัวกำหนดเป็นสำคัญ นอกจากหนีภัยธรรมชาติแล้ว เป็นการย้ายถิ่นตามญาติพี่น้องในภายหลัง

สำหรับการเลือกที่อยู่อาศัยก็เป็นการเลือกโดยอาศัยธรรมชาติอีกเช่นเดียวกัน จากการสอบถามผู้อยู่พหุเข้ามา จำนวน 106 คน ผู้ที่บอกว่าเลือกที่นี่เพราะเห็นว่าเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ มีน้ำพอควรในฤดูฝน มีป่าขึ้นแซมกับต้นไม้ใหญ่ ซึ่งชาวบ้านเห็นว่าบุกเบิกทำนาได้ง่ายจำนวนถึง 78 คน จำนวน 9 คน บอกว่าที่ตั้งบ้านเห็นว่าเป็นเนินดินดี ต้องโฉลกดี ส่วนอีก 19 คน ไม่ได้ให้เหตุผลที่เด่นชัดเพียงแต่ระบุว่าย้ายตามญาติพี่น้องหรือเพื่อนบ้านใกล้เคียง เมื่อญาติพี่น้องเลือกก็เลือกด้วย จึงเห็นได้ว่าการตั้งบ้านเรือนรุ่นนี้มีความจำเป็นทางด้านเศรษฐกิจเป็นสำคัญ

กระแสของการย้ายถิ่นเพื่อตั้งบ้านใหม่หรือย้ายเข้ารวมกับหมู่บ้านเดิมที่เขาตั้งมานานแล้ว ยังคงมีเพิ่มขึ้นอยู่อย่างสม่ำเสมอตามบริเวณชายแดน ไทย-กัมพูชา และบริเวณเชิงเขาตองเร็กหมู่บ้านใหม่จะเพิ่มขึ้นมาก แม้จะมีการหยุดชะงักในช่วง ผกค. ปฏิบัติการและช่วงที่ทางราชการทหารเข้ามาดูแลจัดที่ทำกิน การย้ายเข้าและการตั้งชุมชนใหม่ยังคงมีอยู่ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า การย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณเมืองต่ำนี้มีลักษณะหรือกระบวนการที่พอสรุปได้ ดังนี้

1. ผู้บุกเบิกเป็นผู้ที่มีความกล้าหาญ เปรียบเสมือนหน่วยกล้าตาย มาจับจองตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อน
2. กลุ่มบุกเบิกนี้มักจะมาในรูปของผู้รับจ้าง ชายแรงงาน หรือชายของเล็ก ๆ น้อย ๆ
3. มีการติดสนิทกับคนท้องถิ่นถึงขั้นร่วมน้ำสาบาน หรือผูกเป็นเพื่อน พ่อ แม่ พี่ น้องกัน จนไว้วางใจกันได้แล้วอพยพมาตั้งถิ่นฐาน เมื่อเห็นว่าปลอดภัยและจะก้าวหน้าในการทำมาหากิน
4. ชายหนุ่มที่ออกไปชายแรงงานมีจำนวนมากที่แต่งงานกับหญิงในท้องถิ่นนั้น ๆ แล้วตั้งถิ่นฐานอยู่ที่บ้านฝ่ายหญิง จึงเป็นการย้ายถิ่นฐานเพราะการแต่งงาน
5. ชุมชนที่มีการย้ายถิ่นเข้าไปอยู่ใหม่ การทำความเข้าใจกับชุมชนเดิมหรือชุมชนข้างเคียงมีความสำคัญอย่างยิ่ง

การย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานในแถบเมืองต่ำเป็นปรากฏการณ์ที่ต่อเนื่องและกินเวลานาน ผู้ที่ย้ายเข้ามาจึงมีมาจากหลายท้องที่ แต่อาจแยกเป็น 2 ประเภทคือ

1. ย้ายเลื่อนไหล

เป็นการย้ายหมุนเวียนของผู้ที่อยู่ใกล้เมือง อาจเป็นการย้าย โดยการแต่งงาน ย้ายเพราะอยู่ใกล้ที่ทำกินหรือเพราะเหตุผลอื่น แหล่งที่ย้ายมา ได้แก่ จากอำเภอประโคนชัยมากที่สุด 18 คน นอกนั้นจากอำเภอละหานทราย บ้านกรวด สตึก และเมืองบุรีรัมย์ แห่งละ 4 คน 2 คน และ 1 คน ตามลำดับ

2. ย้ายจากที่ไกล

เป็นการจงใจย้ายมา ซึ่งการย้ายบ้านแต่ละครั้งเป็นเรื่องที่ กระทำไม่ถ้อยหนัก เพราะจะต้องออกมาสำรวจความเป็นได้ว่าจะเกิดผลดีและผลเสีย อย่างไร เมื่อมีความมั่นใจแล้วจึงกลับไปนำครอบครัวมา แหล่งที่ย้ายมามากที่สุด ได้แก่ เขตอำเภอเมืองสุรินทร์ มีถึง 25 คน นอกนั้นแห่งละคนสองคน ได้แก่ อำเภอ ปราสาท อำเภอศีขรภูมิ อำเภอจอมพระ ส่วนที่มาจากถิ่นไกลและเป็นกลุ่มคนที่ต่าง ภาษาและต่างวัฒนธรรม ได้แก่ กลุ่มคนที่มาจากอำเภอเขื่องในและอำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี อำเภอพนมไพรและอำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด อำเภอ มหาชนะชัย จังหวัดยโสธร อำเภอปักธงชัยและอำเภอหนองบัวละอาด จังหวัด นครราชสีมา เป็นต้น

จึงเห็นได้ว่า การอพยพเข้ามามิได้มีกฎเกณฑ์ตายตัวว่าจะมาจาก เหนือลงใต้ หรือตะวันออกไปตะวันตก แต่มาได้จากทุกทิศทาง ยกเว้น จากภาค กลางของประเทศไทยหรือจากเขมรต่ำ ที่เป็นเช่นนี้คงมีตัวชี้ที่ชัดเจน คือ เรื่อง เศรษฐกิจ การที่คนจะย้ายจากถิ่นที่อุดมสมบูรณ์กว่าเพื่อเข้าไปสู่ถิ่นที่อดัดดัด กันดาร และการทำมาหากินลำบากยิ่งขึ้นนั้นมันน้อย นอกจากจะต้องมีแรงกดดันทางอื่นที่มาก พอ เช่น การอพยพหนีภัยผู้มีอิทธิพล เป็นต้น

3. การตั้งบ้านโคกเมือง

จากการบอกเล่าของชาวบ้านผู้สูงอายุหลายคนพอสรุปความได้ว่า เมื่อประมาณ พ.ศ.2480 บริเวณบ้านโคกเมืองและใกล้เคียงเป็นที่รกร้าง มีป่าไม้ขึ้นทึบมาก นายทับ โปธินวนศรี และนายเพชร โปธินวนศรี ชาวบ้านตางอน ได้อพยพมาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณใกล้ปราสาท ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ 120 เมตร ขณะนั้นที่บ้านบัวซึ่งอยู่ห่างจากบ้านโคกเมืองประมาณ 1 กิโลเมตร มีผู้คนอาศัยอยู่และเป็นเจ้าของที่ดินส่วนหนึ่ง แต่ที่ดินโดยทั่วไปใกล้ ๆ กับบ้านโคกเมืองยังพอจับจองได้ ยกเว้น ส่วนที่บุกเบิกแล้วจะมีการซื้อ-ขายบ้าง

ในปี พ.ศ.2483 นายน้อย ลอยประโคน จากเขตอำเภอประโคนชัย ได้อพยพเข้ามาสมทบอีก ทำให้มีประชาชนเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ

ระหว่างปี พ.ศ.2490-93 นายทอง นุฒพนอ นายไพ ไชยดี นายพา บุญเจริญ และนายกอง ชนะคำ ได้อพยพจากจังหวัดอุบลราชธานีมาตั้งบ้านเรือนทำมาหากินที่บ้านโคกเมือง ต่อจากนั้นจำนวนประชากรก็เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ

ในการตั้งบ้านเรือนครั้งแรกหรือในระยะต้น ๆ นั้น ต้องบุกเบิกและถากถางที่หรือเป็นเสมือนเจาะป่าเข้าไปอยู่ เพราะบริเวณที่เป็นทุ่งนาปัจจุบันนี้ในสมัยนั้นยังเป็นป่าทึบและมีสัตว์ป่านานาชนิด จึงมีใช้ป่าชุกชุมรวมทั้งโจรผู้ร้ายก็ชุกชุมด้วย ชาวบ้านจึงมีการรวมกลุ่มกันเพื่อคุ้มครองตนเอง กลุ่มโจรจะเป็นคนเชื้อสายเขมรที่มาก่อน พวกนี้ได้ขึ้น-ล่องระหว่างเขมรสูงกับเขมรต่ำอยู่เสมอ ตัวอย่างเช่น ปี พ.ศ.2493 ได้มีกลุ่มโจรจากบ้านบัวจำนวนหลายสิบคนบุกเข้าปล้นชาวบ้านโคกเมือง ซึ่งโดยปกติโจรพวกนี้จะมาโขมย วัว ควาย เบ็ด ไม้ กันเป็นประจำอยู่แล้ว พวกชาวบ้านจึงได้ร่วมมือกันต่อต้านและยิงคนร้ายเสียชีวิต 2 คน เหตุการณ์จึงสงบลงได้ระยะหนึ่ง

ปัญหาโจรผู้ร้ายเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นของชนบทมาช้านาน เหตุการณ์จะหนักหรือเบาขึ้นอยู่กับผู้นำกลุ่มโจร และความเข้มแข็งของทางเจ้าหน้าที่บ้านเมืองในการปราบปราม หรือหย่อนยานต่อการเอาใจใส่ดูแลทุกข์สุขของราษฎร เช่น ในปัจจุบันบ้านเมืองเจริญขึ้น ทางราชการเอาใจใส่ดูแลใกล้ชิดกว่าเดิม โจรผู้ร้ายก็ลดลงไปมาก

กล่าวโดยทั่วไปเกี่ยวกับสภาพของบ้านโคกเมืองและพื้นที่บริเวณใกล้เคียง มีความเหมาะสมกับการตั้งถิ่นฐานมาก โดยมีจุดเด่น คือ

1. สภาพดิน

เป็นดินที่เกิดจากภูเขาไฟ 3 ลูก คือ เขาคอก เขาไพรบัด และเขาพนมรึก ลักษณะดินจึงอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกและเป็นอยู่อาศัยของชุมชน ตั้งแต่อดีตเป็นต้นมา

2. น้ำ

บริเวณโดยรอบบ้านโคกเมืองมีคลองป่วนไหลผ่านระหว่างเขาพนมรึกและเขาไพรบัด บางช่วงมีน้ำขังอยู่โดยธรรมชาติ บางแห่งก็มีสระบารายซึ่งเป็นฝีมือของคนโบราณได้ขุดไว้ จึงเป็นปัจจัยอำนวยความสะดวกให้ผู้อยู่อาศัยเป็นอย่างดี

3. การคมนาคม

บริเวณนี้อยู่ไม่ห่างจากนครวัดของเขมรมากนัก จึงมีเส้นทางไปมาหาสู่กันโดยผ่านลงที่ช่องโอบกและช่องอื่น ๆ มีการเดินทางติดต่อกันเป็นปกติเรื่อยมาในช่วงที่ยังไม่มีปัญหาการแบ่งแยกประเทศ และปัญหาชายแดนระหว่างไทย-กัมพูชา

จากความเหมาะสมนี้จึงมีการตั้งบ้านเรือนหนาแน่นจากอดีตถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะในอดีตตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 ขึ้นไป มีหลักฐานชุมชนโบราณในบริเวณใกล้เคียงถึง 19 ชุมชน

จากการศึกษาวิจัยแหล่งที่ตั้งเมืองและชุมชนโบราณโดยอาศัยภาพถ่ายทางอากาศของ รศ.ทิวา ศุภจรรยา และ รศ.ผ่องศรี วนาสิน พบว่า เมืองและชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบและมีสระบาราย เฉพาะในจังหวัดบุรีรัมย์แห่งเดียวมีถึง 143 จุด ในจำนวนนั้นเฉพาะที่ราบหน้าเขาพนมรุ้งเป็นแหล่งที่มีชุมชนหนาแน่นที่สุดแห่งหนึ่ง คือ ในรัศมีประมาณ 20 กิโลเมตร จากเขาพนมรุ้งหรือในเขตพื้นที่ประมาณ 400 ตารางกิโลเมตร มีเมืองและชุมชนโบราณปรากฏถึง 19 จุด ส่วนชุมชนโบราณที่ไม่มีคูน้ำคันดินและบาราย หรือสิ้นสภาพของคูน้ำคันดินไปเพราะอายุมาก อาจมีมากกว่านั้น ชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินและบาราย ได้แก่

1. บ้านสีเหลี่ยม ตำบลเขาคอก อำเภอประโคนชัย (29-17 รั้ง 14 29' 36"น. แวง 103 02' 30"อ.)
2. บ้านจะบก ตำบลนางรอง อำเภอนางรอง (25-18 รั้ง 14 36' 54"น. แวง 102 48' 02"อ.)
3. เมืองนางรอง (26-19 รั้ง 14 37' 55"น. แวง 102 47' 57"อ.)
4. บ้านกระต่ายตาย ตำบลโคกยาง อำเภอประโคนชัย (26-33 รั้ง 14 33' 36"น. แวง 102 58' 52"อ.)
5. บ้านโคกเครือ ตำบลจรเข้มาก อำเภอประโคนชัย (26-135 รั้ง 14 31' 54"น. แวง 102 59' 34"อ.)
6. บ้านถนนขาด ตำบลโคกยาง อำเภอประโคนชัย (26-142 รั้ง 14 35' 54"น. แวง 103 03' 27"อ.)

7. บ้านโคกเพ็ญ ตำบลโคกม้า อำเภอประโคนชัย (26-37 รุ่ง 14 36' 52"น. แวง 102 58' 00"อ.)
8. บ้านโคกเมือง ตำบลจรเข้มาก อำเภอประโคนชัย (26-38 รุ่ง 14 30' 00"น. แวง 102 59' 18"อ.)
9. บ้านตะโกตะนิ ตำบลโคกม้า อำเภอประโคนชัย (26-39 รุ่ง 14 37' 24"น. แวง 102 58' 33"อ.)
10. บ้านตะลุงเก่า ตำบลโคกม้า อำเภอประโคนชัย (26-40 รุ่ง 14 38' 56"น. แวง 103 01' 44"อ.)
11. เมืองประโคนชัย (26-41 รุ่ง 14 36' 17"น. แวง 103 05' 27"อ.)
12. บ้านประทัดบุ ตำบลโคกม้า อำเภอประโคนชัย (26-42 รุ่ง 14 34' 57"น. แวง 102 58' 44"อ.)
13. บ้านโคกธาตุ ตำบลจรเข้มาก อำเภอประโคนชัย (26-61 รุ่ง 14 31' 47"น. แวง 103 01' 10"อ.)
14. บ้านละลม ตำบลตาจวง อำเภอละหานทราย (26-62 รุ่ง 14 25' 13"น. แวง 102 55' 54"อ.)
15. บ้านตะโก ตำบลตาเป็ก อำเภอนางรอง (26-98 รุ่ง 14 36' 16"น. แวง 102 55' 14"อ.)

16. บ้านหนองบัวลาย ตำบลจรเข้มาก อำเภอประโคนชัย (26-99
 รุ่ง 14 31' 21"น. แวง 102 58' 08"อ.)
17. ปราสาทพนมรุ้ง ตำบลตาเป็ก อำเภอนางรอง (26-127 รุ่ง 14
 31' 56"น. แวง 102 56' 42"อ.)
18. บ้านน้อย ตำบลจันตุม อำเภอประโคนชัย (26-128 รุ่ง 14 29'
 10"น. แวง 103 05' 37"อ.)
19. บ้านโคกสูง ตำบลบึงกุ อำเภอประโคนชัย (26-121 รุ่ง 14
 34' 46"น. แวง 103 03' 57"อ.)

ปัจจุบันความหนาแน่นของชุมชนก็ได้ลดลงและมักเป็นความหนาแน่นในจุดเดิม อันเป็นที่ตั้งของชุมชนในอดีตนั่นเอง จึงกล่าวได้ว่า การอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งเป็นหมู่บ้านต่าง ๆ ในบริเวณปราสาทเมืองต่ำย่อมอาศัยทำเลที่เหมาะสมในการทำมาหากิน ซึ่งผู้คนในยุคแรก ๆ ได้เลือกตั้งชุมชนมาก่อน เพราะสะดวกในการทำมาหากินและเป็นชัยภูมิที่ตนเอง

การที่ชาวพนมรุ้งและเมืองตลุงมีชื่อในศิลาจารึกและในสมัยพงศาวดารของกัมพูชาติติดต่อกันมาหลายยุคหลายสมัย บริเวณใกล้เคียงกับปราสาทชาวพนมรุ้งและเมืองต่ำ มีคนอาศัยอยู่ต่อ ๆ กันมาได้ขาดสาย ตั้งแต่สมัยสร้างปราสาทมาจนถึงปัจจุบัน แม้ว่าจะมีการย้ายถิ่นในบางยุค แต่คงย้ายถิ่นอยู่ใกล้บริเวณปราสาทเมืองต่ำอยู่นั่นเอง ในเวลาต่อมาก็จะมีกลุ่มคนใหม่ย้ายเข้ามาอาศัยอยู่ในบริเวณชุมชนเก่าแก่นั้นเอง เพราะมีแหล่งน้ำและบริเวณที่ลุ่มเหมาะแก่การทำมาหากินและการดำรงชีวิตนั่นเอง

สภาพสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมชุมชน

1. สภาพทั่วไปของชุมชน

ชุมชนรายรอบปราสาทเมืองต่ำที่เป็นชุมชนเป้าหมายในการวิจัยครั้งนี้ มี 6 หมู่บ้าน สภาพทั่ว ๆ ไปของแต่ละหมู่บ้านจากการศึกษาในปี พ.ศ. 2535 มีดังนี้

1. บ้านโคกเมือง เป็นชุมชนขนาดใหญ่ มีจำนวนครัวเรือน 730 หลัง มีประชากร 1,236 คน แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 2 หมู่ คือ หมู่ 6 และ 9 ประชากรในชุมชนเป็นกลุ่มที่พูดภาษาลาวและภาษาเขมร ภายในชุมชนมีสิ่งอำนวยความสะดวกหลายอย่าง เช่น โทรศัพทท์ทางไกล ร้านค้าทั้งที่เป็นร้านขายของชำ ร้านอาหาร และร้านซ่อมรถจักรยาน มีถนนลาดยางตัดผ่านหมู่บ้าน แต่ละวันมีคนเดินทางผ่านไปมาเป็นจำนวนมาก บ้านโคกเมืองจึงมีสภาพเกือบจะเป็นชุมชนสมัยใหม่ไปแล้ว เนื่องจาก บ้านโคกเมืองตั้งอยู่ใกล้ที่ตั้งของปราสาท และมีถนนลาดยางผ่าน ดังนั้น จึงมีข้อได้เปรียบในเรื่องแหล่งน้ำซึ่งเป็นสระโบราณ (บาราย) ที่มีคู่กับปราสาท และอีกอย่างหมู่บ้านนี้มีหน่วยงานของทางราชการเข้าไปให้การสนับสนุนในด้านการพัฒนาและการประกอบอาชีพ จนได้รับรางวัลชนะเลิศการประกวดหมู่บ้านอาลาพัฒนาและป้องกันตนเอง (อพป.) ของจังหวัดบุรีรัมย์ ในปี พ.ศ. 2529

2. บ้านลำควน-หนองร้าน เป็นหมู่บ้านขนาดกลาง มีจำนวนครัวเรือน 126 หลัง มีประชากร 615 คน อยู่ห่างจากบ้านโคกเมืองไปทางทิศเหนือประมาณ 2 กิโลเมตร ประชากรในชุมชนเป็นกลุ่มที่พูดภาษากูย (ส่วย) ส่วนใหญ่จะอพยพมาจากจังหวัดสุรินทร์ จากสภาพถนนหนทาง บ้านเรือน และชีวิตความเป็นอยู่โดยทั่วไปแล้ว หมู่บ้านนี้จะเสียเปรียบหมู่บ้านอื่น ๆ ทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นที่ตั้ง ซึ่งอยู่ห่างจากถนนใหญ่และอยู่ห่างจากปราสาท ประกอบกับเป็นหมู่บ้านที่พูดภาษากูยหรือส่วย ซึ่งโดยปกติจะได้รับการยอมรับจากหมู่บ้านอื่นในกลุ่มเดียวกัน

และจากทางราชการน้อย จึงทำให้หมู่บ้านนี้ขาดโอกาสที่จะได้รับการปรับปรุงพัฒนาตนเอง สภาพที่เป็นอยู่ปัจจุบันจึงมีสภาพเช่นเดียวกับหมู่บ้านชนบทล้าหลังอื่น ๆ ในประเทศไทย

3. บ้านจรเข้มาก เป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ซึ่งเป็นที่ตั้งของตำบล และตั้งมาก่อนหมู่บ้านอื่น ๆ ในตำบลนี้ อยู่ห่างจากบ้านโคกเมืองไปทางทิศเหนือ ประมาณ 4 กิโลเมตร ประชากรเกือบทั้งหมดเป็นกลุ่มที่พูดภาษาเขมร เนื่องจากเป็นชุมชนขนาดใหญ่และเก่าแก่ จึงมีเส้นทางลาดยางตัดผ่านหมู่บ้านไปยังอำเภอบ้านกรวด และมีสิ่งอำนวยความสะดวก รวมทั้งสถาบันเศรษฐกิจและสังคมภายในหมู่บ้านมากมาย เช่น โรงเรียน ร้านค้า และตลาดสด เป็นต้น แต่อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เกิดขึ้นภายในชุมชนนี้จะ เป็นไปตามเงื่อนไขของชุมชนและผู้นำในชุมชน มากกว่าความเกี่ยวพันกับโบราณสถานในท้องถิ่น

4. บ้านกระสังข์ เป็นหมู่บ้านขนาดกลาง มีจำนวนหลังคาเรือน 82 หลัง อยู่บนเนินกลางทุ่งห่างจากตัวปราสาทเมืองต่ำไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ประมาณ 2 กิโลเมตร ประชากรในหมู่บ้านเป็นกลุ่มที่พูดภาษาเขมร เนื่องจากหมู่บ้านนี้ได้ก่อตั้งขึ้นมาเพื่ออาศัยความสะดวกในการไปดูแลไร่นาของชาวบ้านในอดีต ดังนั้น หมู่บ้านนี้จึงตั้งอยู่ในมุ่มอับ ไม่มีทางผ่าน แต่มีเส้นทางที่จะออกมาทางบ้านจรเข้มาก และไปทางสระใหญ่บ้านโคกเมืองได้ แต่ไม่ค่อยสะดวกเหมือนกับหมู่บ้านอื่น

5. บ้านบุ เป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ที่มีเส้นทางลาดยางตัดผ่านใจกลางหมู่บ้าน และอยู่รวมกันเป็นกระจุกระหว่างเส้นทางที่จะไปเขาพนมรุ้งและปราสาทเมืองต่ำ โดยห่างจากเขาพนมรุ้ง 8 กิโลเมตร และห่างจากปราสาทเมืองต่ำ 12 กิโลเมตร ประชากรในหมู่บ้านส่วนใหญ่พูดภาษาเขมรซึ่งอพยพมาจากจังหวัดสุรินทร์ เมื่อพิจารณาคุณสมบัติที่ตั้งและการคมนาคมแล้ว บ้านบุจะอยู่ในจุดที่ได้เปรียบในเชิงของการเปิดเผยตัวเองต่อภายนอกได้ดีที่สุด

6. บ้านบัวราย เป็นหมู่บ้านขนาดกลาง มี 94 หลังคาเรือน มีประชากร 470 คน ตั้งเรียงรายอยู่ตามเส้นทางผ่านไปยังปราสาทเมืองต่ำและเขานมรุ้ง อยู่ริมเชิงเขานมรุ้งและห่างจากปราสาทเมืองต่ำ 5 กิโลเมตร ประชากรในหมู่บ้านเป็นกลุ่มที่พูดภาษาเขมร เนื่องจากหมู่บ้านนี้ตั้งอยู่ใกล้ปราสาทเขานมรุ้ง ชาวบ้านจึงได้เปรียบหมู่บ้านอื่นในเรื่องของการค้าขายบนเขานมรุ้ง เนื่องจากสะดวกในการขนย้าย แต่จุดด้อยของบ้านนี้ คือ หมู่บ้านไม่ได้รวมตัวกันเป็นกระจุกเหมือนหมู่บ้านอื่น ๆ และสภาพพื้นที่ภายในหมู่บ้านเป็นที่สูง ๆ ต่ำ ๆ ซึ่งทำให้ยุ่งยากต่อการรวมตัวเป็นกลุ่มเพื่อทำกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งร่วมกัน เช่น กลุ่มผลิตและกลุ่มอื่น ๆ ทางเศรษฐกิจและสังคม เป็นต้น

เมื่อมองโดยภาพรวมแล้วจะเห็นว่า ชุมชนทั้ง 6 แห่งนี้ มีข้อได้เปรียบเสียเปรียบกันอยู่มาก ทั้งในเรื่องของขนาดที่ตั้งและโอกาสในการได้รับบริการพื้นฐานจากรัฐ จึงทำให้สภาพของชุมชนแตกต่างกันอย่างที่เป็นอยู่ โดยชุมชนที่มีขนาดใหญ่ที่อยู่ใกล้แหล่งโบราณสถานและมีเส้นทางลาดยางผ่าน เช่น บ้านโคกเมืองบ้านบุ และบ้านบัวราย จะมีโอกาสในการหารายได้จากการท่องเที่ยวได้มากกว่าหมู่บ้านอื่น ๆ

2. การประกอบอาชีพของชุมชน

ประชากรที่อาศัยอยู่ในชุมชนรายรอบปราสาทเมืองต่ำ 6 ชุมชน ที่เป็นกลุ่มเป้าหมายส่วนใหญ่มีอาชีพหลักในการทำนา โดยมีที่นาเฉลี่ยครอบครัวละ 16 ไร่ ตามปกติการทำนาจะได้ผลผลิตไร่ละประมาณ 40 ถัง ซึ่งเพียงพอแก่การยังชีพและมีชาวบ้านบางส่วนได้ขายข้าวบ้าง แต่ที่ผ่านมาในช่วง 6 ปีมานี้เกิดภาวะฝนทิ้งช่วง จึงทำให้ได้ผลผลิตไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย บางรายก็ได้พอกิน บางรายก็ต้องซื้อข้าวกินในต้นฤดูการผลิตถัดไป นอกจากทำนาแล้วก็จะหาอาชีพอื่นเสริมเมื่อว่างจากการทำนา ดังนี้

1. การทอผ้า การทอผ้าพื้นเมืองของชาวบ้านยังเป็นที่ยอมรับอยู่ เฉพาะที่บ้านโคกเมืองและบ้านลำดวนซึ่งยังมีทอกันอยู่มาก ส่วนใหญ่จะเป็นผ้าถุงที่ทอจากไหมพื้นเมืองที่เลี้ยงเอง และมีบางส่วนทอเป็นผ้าขาวมาจากเส้นด้ายที่ซื้อมาจากตลาด อำเภอประโคนชัย หรือในตัวจังหวัดบุรีรัมย์ ผ้าที่ทอได้นี้ส่วนหนึ่งเก็บไว้ใช้ และเป็นของฝากสำหรับญาติผู้ใหญ่ที่เคารพนับถือหรือคนที่สมควรให้อีกส่วนหนึ่ง โดยเฉพาะที่บ้านโคกเมืองจะนำไปจำหน่ายผ่านกลุ่มแม่ค้าที่ขายของที่ระลึกอยู่หน้าปราสาทเมืองต่ำ ผืนละประมาณ 300-500 บาท ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับเนื้อผ้าและลวดลายของผ้า จากการศึกษาโดยการสังเกตและสอบถามพบว่า ชาวบ้านสามารถขายผ้ามีรายได้พอสมควร ซึ่งก็เป็นอีกทางหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านมีรายได้จนเจือจรรอบครัว ถ้าหากได้มีการปรับปรุงในด้านรูปทรงและสีลันของสิ่งทอให้เหมาะสมกับความต้องการของนักท่องเที่ยวแล้ว คาดว่าน่าจะเป็นอีกช่องทางหนึ่งที่จะเสริมรายได้ให้กับชาวบ้าน

2. การทอเสื่อ การทอเสื่อเป็นอาชีพเสริมที่ทำกันมากในทกหมู่บ้านและทำกันมาก่อนที่จะมีการบูรณะปราสาท แต่ในสมัยก่อนเมื่อทำแล้วจะมีปัญหาในเรื่องการตลาด แต่ภายหลังที่มีการบูรณะปราสาทแล้วและมีนักท่องเที่ยวผ่านไปมาทำให้เสื่อไม่ว่าจะทอด้วยกก หรือไหล หรือหญ้าลังกา สามารถขายได้ง่ายจนแทบผลิตไม่ทัน และขายได้ในราคาดีกว่าเดิมหลายเท่าตัว ชาวบ้านในถิ่นนี้มีความชำนาญในการทอเป็นสิหรือลายนะอะไรก็สามารถทำได้ ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะเริ่มออกหาต้นกกหรือหญ้ามาเก็บไว้ในช่วงต้นฤดูฝนก่อนที่จะลงทำนา แหล่งที่จะไปหาจะอยู่ต่างจังหวัด เช่นที่นครราชสีมาและปราจีนบุรี เป็นต้น การไปหาวัสดุดังกล่าวชาวบ้านจะเหมารถไปค้างคืน เมื่อเก็บได้พอประมาณแล้วก็จะกลับมาซอystากแห้งย้อมสี แล้วเริ่มทอเมื่อลงนาเสร็จและทำไปเรื่อย ๆ จนกว่าจะหมดเส้นกกที่มีอยู่ ใครที่เก็บไว้ได้มากก็จะมิงานทำตลอดปี จากการสอบถามชาวบ้านส่วนใหญ่จะเห็นว่า เสื่อกกเป็นสินค้าที่ทำรายได้ที่สำคัญในทุกหมู่บ้าน โดยเฉพาะที่บ้านบุและบ้านโคกเมือง ได้มีการทอกันมาเป็นเวลานาน เมื่อทอเสร็จมีคนมารับซื้อถึงบ้าน ถ้าเป็นเสื่อลันราคาประมาณผืนละ 100-120 บาท หรือถ้าเป็นหญ้าลังการาคาประมาณผืนละ 250 บาท แต่ถ้าเป็นเสื่อยาวขนาด 10-12 เมตร ราคาประมาณผืนละ 400-500 บาท ชาวบ้านจึงมีความภูมิใจและพอใจในอาชีพนี้โดยให้ความเห็นว่า ถึงขายราคาได้มากน้อยพวกเขาก็อยู่ใน

หมู่บ้านของตน ไม่ได้ทิ้งบ้านทิ้งเมืองไปไหน แต่อาชีพดังกล่าวนี้จะมีปัญหาในเรื่อง วัตถุประสงค์ เพราะปัจจุบันนี้ทางหน่วยราชการจะมีนโยบายในการจัดหาแหล่งน้ำเพื่อบริโภค จึงมีการขุดลอกแหล่งน้ำธรรมชาติเกือบทุกแห่งที่มีอยู่ ดังนั้น แหล่งน้ำธรรมชาติที่ ชาวบ้านเคยไปเก็บหาต้นกกและต้นหญ้าลังกาก็ถูกขุดลอกเสียสิ้น ต้นกกและต้นหญ้า ที่มีอยู่ก็ถูกทำลายไปหมด ดังตัวอย่างกรณีสระใหญ่ที่เคยเป็นแหล่งน้ำสาธารณะอยู่ ทางขวามือตรงทางขึ้นเขาพนมรุ้ง ก็เคยเป็นแหล่งที่มีต้นกกมาก่อน แต่เมื่อทาง ราชการได้มาปรับปรุงเป็นแหล่งน้ำเพื่อการบริโภคต้นกกก็ถูกทำลายหมด แต่ถ้าหาก สามารถจัดหาแหล่งเพาะปลูกต้นกกมาทดแทนได้ ก็จะเป็นอีกอาชีพหนึ่งที่น่ารายได้มา ให้กับชาวบ้านเป็นอย่างดี เพราะปัจจุบันหมู่บ้านที่ทอเสื่อพื้นบ้านจะมีเสื่ออยู่น้อยมาก แต่ความต้องการที่จะใช้เสื่อที่ทอด้วยกก เช่นนี้ยังมีอยู่มาก

3. การขายของที่ระลึก ผู้ที่เคยไปเที่ยวชมโบราณสถานไม่ว่าจะเป็นที่ เขาพนมรุ้งหรือที่ปราสาทเมืองต่ำแล้ว จะพบว่ามิชชาวบ้านตั้งแผงจัดจำหน่าย ของที่ระลึกเรียงรายอยู่เป็นร้อย ๆ แผง ที่เขาพนมรุ้งมีไม่ต่ำกว่า 200 แผง และที่ เมืองต่ำอีก 23 แผง ประชาชนที่เป็นเจ้าของแผงเหล่านั้นก็คือ ชาวบ้านจากชุมชน รายรอบปราสาทเมืองต่ำนั่นเอง ผู้ที่เป็นเจ้าของแผงที่เขาพนมรุ้งส่วนใหญ่จะมาจาก บ้านบัวรายและบ้านบุ ส่วนที่มาจากหมู่บ้านอื่นบ้างเล็กน้อย ของที่ระลึกที่นำมาขายจะมี อยู่ 2 ส่วน คือ ส่วนหนึ่งจะเป็นสินค้าประเภทเครื่องจักรสานและพวกทอเสื่อ เช่น กาน้ำ ชันน้ำ เป็นต้น ซึ่งสินค้าเหล่านี้ชาวบ้านจะไปรับซื้อมาจากกัมพูชาอีกต่อ หนึ่ง อีกส่วนหนึ่งจะเป็นสินค้าที่ผลิตเองในชุมชนและที่มีมากที่สุด คือ ปราสาทพนมรุ้ง และทับหลังนารายณ์บรรทมสินธุ์จำลอง นอกจากนี้ก็มีสิ่งของที่ผลิตจากงานฝีมือของ นักเรียนในท้องถิ่น เช่น กล้วยไขจำลองซึ่งทำจากรังไหม เป็นต้น ส่วนที่ปราสาท เมืองต่ำก็จะมีชาวบ้านจากโคกเมืองจำนวน 23 ราย มาตั้งแผงอยู่ริมถนนบ้านปราสาท เมืองต่ำ จากการสัมภาษณ์ผู้ที่มาขายของที่ระลึกอยู่บริเวณหน้าปราสาทเมืองต่ำได้รับ คำตอบว่า การขายส่วนใหญ่ได้จากนักท่องเที่ยวในวันเสาร์-อาทิตย์และเทศกาลสำคัญ ๆ ส่วนวันปกติจะมีคนมาน้อย เมื่อเฉลี่ยแล้วจะมีรายได้ประมาณวันละ 300-600 บาทซึ่ง มีรายได้เพิ่มขึ้นกว่าเดิม ซึ่งจากการศึกษาและการสังเกตแล้วเห็นว่า การค้าขายทำ ให้ชาวบ้านมีความเฉลียวฉลาดขึ้น สามารถพูดจาและมีประสบการณ์ในทางเศรษฐกิจ

และทางสังคมมากขึ้น นับเป็นการพัฒนาคุณภาพของประชากรไปอีกทางหนึ่ง ส่วนของ
ที่ระลึกที่นำมาจากกัมพูชามีแนวโน้มว่าจะขายยากยิ่งขึ้น เพราะช่วงนี้กัมพูชาได้เปิด
ตลาดที่จุดผ่อนปรน อำเภออรัญประเทศ ซึ่งสามารถเข้า-ออกได้โดยเสรี นักท่องเที่ยว
ส่วนใหญ่จะไปซื้อจากกัมพูชาโดยตรง และอีกอย่างหนึ่งราคาสินค้าก็มีแนวโน้มสูงขึ้น
เพราะที่ตลาดปอยเปตได้กลายเป็นตลาดเปิดที่นักท่องเที่ยวไปมาได้สะดวก สินค้าที่
ชาวบ้านควรจัดหามาจำหน่ายและคาดว่าจะจำหน่ายได้ดีในโอกาสต่าง ๆ ไป คือ
สินค้าที่ผลิตขึ้นโดยฝีมือของชาวบ้านเอง ซึ่งหน่วยงานภายนอกคงจะต้องให้ความช่วย
เหลือในด้านวิชาการและใช้เทคโนโลยีที่สูญพอสมควรจึงจะสามารถดำเนินการได้ดี

4. การผลิตของที่ระลึก ชาวบ้านบางส่วนเป็นเพียงผู้รับของที่
ระลึกประเภทปราสาทและทับหลังจำลองไปจำหน่าย แต่มีชาวบ้านบางส่วนประมาณ
23 คน จากบ้านบุและบ้านโคกเมืองสามารถหล่อพิมพ์เทปูนเองได้ บุคคลเหล่านี้เคย
ไปรับการอบรมมาจากจังหวัดลพบุรีโดยการสนับสนุนของส่วนราชการจังหวัดบุรีรัมย์
ขณะนี้ผู้ที่ไปอบรมทุกคนได้ยึดอาชีพการทำปราสาทและทับหลังจำลองขายกันอย่างจริงจัง
บางคนต้องเลิกทำนาเพราะไม่มีเวลา จึงใช้เงินที่ได้จากการจำหน่ายของที่ระลึก
เหล่านี้มาจ้างคนทำนาแทน ของที่ระลึกที่ผลิตได้ส่วนใหญ่จะนำไปวางขายบนเขาพนมรุ้ง
และอีกส่วนหนึ่งจะขายส่งตามร้านในตลาดของอำเภอประโคนชัยและจังหวัดอื่น ๆ
เช่น ที่ด่านเกวียน จังหวัดนครราชสีมา และที่จันทบุรี เป็นต้น จากการสัมภาษณ์
หัวหน้ากลุ่มช่างของบ้านบุได้รับคำตอบว่า มีรายได้ดีพอสมควรสามารถที่จะยึดเป็นอาชีพ
ได้ เพราะเดือนหนึ่งมีรายได้ประมาณหนึ่งหมื่นบาทขึ้นไป วิธีการทำก็ไม่ยากนัก
เพียงแต่มีพิมพ์แล้ว เทปูนพลาสติกหล่อลงไป พอถอดพิมพ์ออกก็จะได้ของที่ระลึกขนาด
เหมาะสมที่มีรูปทรงที่สวยงาม แล้วมาแต่งแต้มสีให้มีสีสันตามที่ต้องการ แต่ละชิ้นก็
ลงทุนไปชิ้นละประมาณ 5-7 บาท และขายชิ้นละ 10-15 บาท ทุกคนที่ผลิตของที่
ระลึกเหล่านี้จะพูดตรงกันว่า มีรายได้ดีกว่าเดิม เพราะถ้าไม่ทำอย่างนี้ก็ต้องออกไป
หารับจ้างต่างถิ่นซึ่งลำบากมากกว่าและมีรายได้ไม่แน่นอนแนวโน้มในอนาคตจึงเป็นอีก
อาชีพหนึ่งที่พอจะเป็นทางออกของชาวบ้านและเป็นสิ่งที่ชาวบ้านสามารถทำ และหา
วัตถุดิบได้ตามท้องตลาดทั่วไป ซึ่งคาดว่าจะไปได้ดีกว่าและนานกว่าสินค้าประเภท
เลือก

5. การค้าขายทั่วไป นับตั้งแต่ได้มีการเปิดปราสาทพนมรุ้งและปราสาทเมืองต่ำเป็นสถานที่ท่องเที่ยว จะมีคนสัญจรไปมาในหมู่บ้านรายรอบปราสาททั้งสองแห่งมากขึ้น การไปมาก็สะดวกมากกว่าสมัยก่อน คือ มีถนนลาดยางเข้าถึงเกือบทุกหมู่บ้าน ยกเว้น บ้านกระสังข์และบ้านลำตวนหนองห่างเท่านั้น จากการที่มีคนผ่านไปมามากขึ้นและการคมนาคมเป็นไปด้วยความสะดวกรวดเร็ว จึงทำให้ชาวบ้านหันมาประกอบกิจการค้าขายมากขึ้น โดยเฉพาะหมู่บ้านที่เป็นทางผ่านและหมู่บ้านที่อยู่ใกล้ ๆ ปราสาท การค้าขายส่วนใหญ่จะเป็นประเภทอาหารและเครื่องดื่ม เช่น ก๋วยเตี๋ยว ส้มตำ ลาบอีสาน น้ำอัดลม ขนมหวาน นอกนั้นก็ขายของชำตามบ้านเรือนซึ่งจะมีรถตัวแทนจำหน่ายมาส่งถึงที่ และเนื่องจากสภาพธรรมชาติได้ถูกทำลายไปมาก ชาวบ้านจึงขาดแหล่งอาหารธรรมชาติไปด้วย ดังนั้น แหล่งอาหารที่สำคัญของชาวบ้านปัจจุบันนี้จึงได้แก่ร้านขายของชำ ประเภทปลาทุ อาหารกระป๋องจะขายได้ดีโดยเฉพาะในหน้าแล้งและมีแนวโน้มจะเป็นที่นิยมของชาวบ้านมากขึ้น เพราะชาวบ้านส่วนหนึ่งมีรายได้จากการขายของที่ระลึกและจึงมีความสามารถพอที่จะซื้อได้ ประกอบกับไม่มีเวลาที่จะไปเก็บหาอาหารจากแหล่งธรรมชาติเองได้ จึงถือเอาร้านค้าเป็นแหล่งซื้อหาอาหารที่สำคัญประจำหมู่บ้าน

6. รับจ้างทั่วไป นอกจากชาวบ้านจะมีอาชีพเสริมดังกล่าวแล้วยังมีชาวบ้านอีกจำนวนหนึ่งที่มีอาชีพในการรับจ้างทั่วไป ส่วนใหญ่จะไปหารับจ้างนอกพื้นที่ เช่น ไปตัดอ้อยที่จังหวัดกาญจนบุรี จันทบุรี หรือไปทำงานก่อสร้างที่กรุงเทพฯ ในช่วงที่งานเสร็จแล้ว ลักษณะของงานจะเป็นงานใช้แรงงานมากกว่างานฝีมือ การไปทำงานจะมีรถของนายจ้างมารับที่บ้าน หมู่บ้านที่นิยมไปกันมาก คือ บ้านลำตวน-หนองร้าน ส่วนบ้านอื่น ๆ จะไปเป็นกลุ่ม ๆ เช่น หนุ่มสาว เป็นต้น

7. การเลี้ยงสัตว์ เนื่องจากสภาพพื้นที่ของหมู่บ้านที่อยู่รายรอบปราสาทเมืองต่ำเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ มีบริเวณเนินเขาใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์ได้ จึงมีชาวบ้านนิยมเลี้ยงวัวเนื้อพันธุ์ผสมกันมาก โดยเฉพาะที่บ้านโคกเมือง นอกจากนี้ก็จะมีบางส่วนเลี้ยงควายไว้ใช้งานและเพื่อขายบ้าง ซึ่งถ้าหากดูจากสถานการณ์ของตลาดวัว ควายในปัจจุบันนี้แล้ว จะเห็นว่าเป็นอีกอาชีพหนึ่งที่สามารถทำรายได้ให้กับ

ชาวบ้านเป็นอย่างดี เพราะวัวตัวหนึ่งราคาไม่ต่ำกว่า 6,000 บาทขึ้นไปและสามารถขายได้ดีในทุกฤดูกาล

จากสภาพความเป็นอยู่และการประกอบอาชีพของชาวบ้านในหมู่บ้านเป้าหมายดังกล่าวแล้ว จะเห็นว่าชาวบ้านไม่ได้มีอาชีพทำนาเพียงอย่างเดียว จึงทำให้ชาวบ้านสามารถเลือกประกอบอาชีพเสริมเพื่อหารายได้มาจุนเจือครอบครัวตนเองได้มากพอสมควร ถ้าหากใครมีความขยัน มีความกระตือรือร้น และมีทุนบ้างก็จะมืองานทำตลอดปี ซึ่งดีกว่าหมู่บ้านอื่น ๆ ในท้องถิ่นเดียวกัน ถ้าหากได้รับการสนับสนุนให้มีการพัฒนาอาชีพเสริมที่ทำอยู่ให้มีรูปแบบและชนิดเหมาะสมกับความต้องการของนักท่องเที่ยวแล้ว ก็จะเป็นการสร้างงานและเสริมรายได้ให้กับชาวบ้านเป็นอย่างดี

3. วัฒนธรรมของชุมชน

โดยพื้นฐานทางวัฒนธรรมของชุมชนที่อยู่รายรอบปราสาทเมืองต่ำแล้ว จะมีพื้นฐานทางวัฒนธรรมเป็นแบบชนบทอีสานทั่วไป คือ ทางด้านศาสนาชาวบ้านนับถือศาสนาพุทธ มีวัดเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้าน แต่วัดในชุมชนเหล่านั้นเป็นวัดแบบชุมชนเขมรที่พระจะต้องออกมณฑป และมิมรรคทายกจัดทำครวัณเอง จะไม่มีชาวบ้านนำอาหารเข้าและอาหารเพลมาส่งเหมือนกับวัดในชุมชนไทยอีสาน จะมีก็เฉพาะในวันที่มีงานหรือในเทศกาลสำคัญเท่านั้น แต่ละวัดจะมีชาวบ้านจากหลายหมู่บ้านมาร่วมกันทำบุญเพราะไม่ได้มีวัดอยู่ทุกหมู่บ้าน ทั้งนี้ โดยชาวบ้านให้เหตุผลว่าหากที่สร้างวัดไม่ได้จึงได้ร่วมมือกันสร้างเป็นวัดรวมของหลาย ๆ หมู่บ้าน เวลาจัดงานก็ไปทำบุญร่วมกัน ดังนั้นวัดในชุมชนเหล่านี้จึงห่างจากชุมชน พระสงฆ์ที่วัดจึงไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้นำของชุมชนได้ แม้ชาวบ้านจะนับถือศาสนาพุทธกันก็ตามแต่ในด้านความเชื่อแล้ว ก็ยังมีความเชื่อในเรื่องของผีสิงและสิ่งเร้นลับเหนือธรรมชาติอื่น ๆ อยู่เช่นเดียวกับชาวบ้านในชนบททั่วไป เช่น เชื่อเรื่องอภินิหารบนเขาพนมรุ้ง และเชื่อว่าใครมีโบราณวัตถุไว้ในครอบครองจะถูกเจ้าของเก่าเขาตามมาทำอันตรายทำให้มีอันเป็นไปต่าง ๆ นานา แต่อย่างไรก็ตาม ความเชื่อเหล่านี้ซึ่งแต่ก่อนได้เคย

เป็นแบบแผนสำคัญในการอยู่ร่วมกันของคนในสังคม ได้มีการเปลี่ยนแปลงและลดถอยลงมากแล้ว เนื่องจากตัวปราสาทได้ถูกรื้อและบูรณะใหม่ ซึ่งชาวบ้านได้เห็นและได้ติดตามดูตลอด ดังนั้นภายในปราสาทจึงไม่ใช่สิ่งปกปิดเร้นลับอีกต่อไป ส่วนความเชื่อในโบราณวัตถุที่เคยเชื่อว่ามีเจ้าของดูแลอยู่ ถ้าใครได้ไปครอบครองจะมีอันเป็นไปต่าง ๆ นานานั้น บัดนี้ก็ได้ถูกทำลายจากพ่อค้าของโบราณแล้ว ปรากฏว่ามีชาวบ้านบางส่วนได้มีการขุดค้นและลักลอบนำไปขาย บางรายก็มีปัญหาความขัดแย้งในเรื่องผลประโยชน์ขึ้นถึงกับมีการฆ่ากันตายในภายหลัง แต่บางรายก็มีความเป็นอยู่ปกติ และเนื่องจากปัจจุบันชุมชนเหล่านั้นนับวันแต่จะได้มีโอกาสปะทะสัมพันธ์กับคนนอกซึ่งหลากหลายวัฒนธรรมมากขึ้นเรื่อย ๆ ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและแนวคิดความเชื่อต่าง ๆ ของชาวบ้านจึงเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยเฉพาะวิถีชีวิตแบบทุนนิยมที่ทุกคนให้ความสำคัญกับเงินตราและเห็นว่าเป็นสิ่งที่ควรแก่การแสวงหา นั้น จะส่งผลกระทบต่อชาวบ้านอย่างแน่นอนในอนาคตอันใกล้

ในด้านความสัมพันธ์ของคนในชุมชนยังเป็นแบบพึ่งพาอาศัยกัน แต่ละครอบครัวยังเป็นสถาบันหลักที่ให้การอบรมเลี้ยงดูสมาชิกใหม่ของสังคมอยู่เช่นเดิม การยอมรับนับถือผู้นำในชุมชน ผู้มีความรู้ ผู้มีตำแหน่งในทางราชการ และการต้อนรับบุคคลากรภายนอกที่เป็นแขกผู้มาเยือนด้วยอัธยาศัยอันดี มีอยู่ตามปกติไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปมากนัก

ในช่วงแรกที่ตั้งชุมชนนั้นประเพณีต่าง ๆ ที่เคยยึดถือปฏิบัติกันมาจากชุมชนเดิมยังมีการปฏิบัติสืบทอดกันอยู่ เช่น การแห่นางแมว การแห่ไปขอฝนที่เขานมรุ้ง การโกนผมไฟ เป็นต้น แต่ปัจจุบันนี้ประเพณีต่าง ๆ เหล่านี้ได้ถูกยกเลิกกันไปหมดแล้ว ชาวบ้านต่างก็มีงานที่จะต้องทำเพื่อหารายได้มาเลี้ยงชีพจนแทบไม่มีเวลาว่าง จึงไม่มีความสนใจกับประเพณีเหล่านี้ และอีกประการหนึ่งความเชื่อในประเพณีดังกล่าวได้ลดถอยลง ส่วนประเพณีที่คงมีปฏิบัติสืบทอดกันอยู่ปัจจุบันเฉพาะประเพณีที่สำคัญ ๆ ซึ่งยังไม่มีความเชื่อมาลบล้างดังนี้ คือ ประเพณีเดินขึ้นเขานมรุ้ง ประเพณีสงกรานต์ ประเพณีก่อเจดีย์ข้าวเปลือก ประเพณีเข้าพรรษา ออกพรรษา ประเพณีบุญมหาชาติ ประเพณีทอดกฐินและผ้าป่า เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การปฏิบัติตาม

ประเพณีดังกล่าวก็ลดน้อยลงมากชาวบ้านจะมีส่วนร่วมน้อยลง เพราะชาวบ้านบางส่วนต้องไปค้าขายกันที่เขาพนมรุ้งและที่ปราสาทเมืองต่ำ และบางส่วนต้องไปทำงานในต่างถิ่น ประกอบกับค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ก็ค่อนข้างจะสูงซึ่งเป็นภาระให้กับชาวบ้านมาก ดังนั้น ความล้นกลนตามแบบที่เคยปฏิบัติมาจึงลดลงมาก จนชาวบ้านรุ่นหลัง ๆ ไม่รู้จักกันว่าเคยมีประเพณีเหล่านี้ในชุมชน

จากภาพรวมทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนรายรอบปราสาทเมืองต่ำที่ศึกษาในครั้งนี้จะเห็นได้ว่า ชาวบ้านส่วนใหญ่มีรายได้จากการทำนาและจากอาชีพเสริมอื่น ๆ มากพอที่จะดำรงชีพอยู่ได้อย่างปกติสุขตามสมควรแก่ฐานะของตนไม่ถึงกับขาดแคลน จากสภาพบ้านเรือนเครื่องใช้ในบ้านโดยทั่วไปและรายได้โดยเฉลี่ยแล้ว ส่วนใหญ่จะมีฐานะปานกลางหรือระดับพออยู่พอกิน และมีช่องทางที่จะหารายได้มากกว่าชุมชนอื่น ๆ ในท้องถิ่นเดียวกัน ส่วนทางด้านสังคมวัฒนธรรมนั้นก็ยังเป็นสังคมแบบชนบทอยู่ ยังไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงอะไรมาก แต่มีแนวโน้มที่จะเปลี่ยนไปเรื่อย ๆ ทั้งนี้โดยมีถนนหนทาง การสื่อสารคมนาคม การปะทะสัมพันธ์กับชุมชนภายนอก และการค้าขายกับนักท่องเที่ยวเป็นปัจจัยหลัก ถ้าหากจะพัฒนาชุมชนเหล่านี้ให้เป็นแหล่งรองรับการท่องเที่ยวในอนาคตแล้ว จากปัจจัยพื้นฐานทางเศรษฐกิจและสังคมที่เป็นอยู่เห็นว่ามีขีดความสามารถที่จะรองรับได้

ทัศนคติของชาวบ้านต่อปราสาทเมืองต่ำ

ชาวบ้านที่อาศัยอยู่รอบ ๆ ปราสาทหรือบริเวณใกล้เคียงปราสาทหรือศาสนสถาน มีทัศนคติต่อศาสนสถานในแนวทางที่หลากหลายขึ้นอยู่กับความเกี่ยวข้องและประโยชน์ที่จะได้รับ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

1. ปราสาทเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ใครละเมิดจะมีอันเป็นไป
2. ปราสาทเป็นที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา
3. ปราสาทเป็นแหล่งขุมทรัพย์
4. ปราสาทเป็นที่มาแห่งนิยายโบราณ
5. ปราสาทเป็นแหล่งท่องเที่ยว
6. ปราสาทเป็นที่อยู่ของเทพ
7. ปราสาทเป็นที่มาแห่งปรากฏการณ์
8. ปราสาทเป็นเกียรติศักดิ์ศรีของท้องถิ่น
9. ปราสาทเป็นแหล่งทำธุรกิจการค้า

1. ปราสาทศาสนสถานเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์

คำว่า "ศักดิ์สิทธิ์" เป็นภาษาไทยภาคกลางซึ่งมีความหมายว่า ชลิ่ง หรือ มีอำนาจทำให้สำเร็จได้ตามความต้องการ

ในภาษาท้องถิ่นอีสานจะใช้คำว่า "เข็ด-ขวาง" หรือ "เข็ด-ขวาง" หมายถึง มีอำนาจลึกลับที่สามารถให้คุณและให้โทษได้

ความเชื่ออย่างนี้คงไม่ใช่เป็นของใหม่หรือเฉพาะท้องถิ่นเท่านั้น แต่เป็นความเชื่อที่มีมาแล้วในอดีต แม้ในสมัยพุทธกาลหรือสมัยพระพุทธเจ้าก็ยังมีคนเชื่อเช่นนี้ อยู่ในประเทศอินเดีย พระพุทธเจ้าได้ตรัสเตือนว่าเป็นความเชื่อที่ไม่ถูกต้อง "มนุษย์เมื่อเกิดความกลัวจะต้องเข้าหาที่พึ่ง สวดมนต์อ้อนวอนขอความคุ้มครองจากสิ่งต่าง ๆ เช่น ต้นไม้ใหญ่ ภูเขา จอมปลวก เป็นต้น ซึ่งเป็นที่พึ่งอันไม่ปลอดภัยจริงและช่วยมนุษย์ให้พ้นภัยไม่ได้"

ลักษณะความศักดิ์สิทธิ์ของศาสนสถานในทัศนะของคนในท้องถิ่นนี้ จะปรากฏออกมาในลักษณะต่างกัน ดังนี้

1.1 คนละเมิดเป็นอันตราย

การละเมิด เช่น บุกรุกเข้าทำมาหากิน บั๊สสาวะ อุจจาระรด กล่าวคำหยาบและเสียงดังในบริเวณนั้น กล่าวดูถูกหรือจ้วงจาบ ทำอนาจารในที่นั้น หรือมีพฤติกรรมอื่นใดอันแสดงถึงความไม่เคารน

อันตรายที่เกิดจากการละเมิดมีแตกต่างกัน เช่น

- ประสบอุบัติเหตุ อายุสั้น
- ทำธุรกิจขาดทุน ล้มจม
- เจ็บป่วยไร้สาเหตุ เป็นต้น

1.2 ให้ความคุ้มครองเมื่อขอหรืออ้อนวอน

เมื่อประชาชนต้องการในสิ่งที่ตนปรารถนา เช่น ต้องการให้หายจากป่วยไข้ ต้องการบุตร ต้องการรอดพ้นอันตราย ต้องการให้ข้าวกล้าในนาอุดมสมบูรณ์ เป็นต้น ก็อาจไปบวงสรวงบูชาขอความคุ้มครอง จะได้ผลตามที่ขอไม่ช้าก็เร็ว

1.3 ต้องบอกกล่าวเมื่อ เข้า-ออก

สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ถือว่าเป็นผู้คุ้มครองชุมชน เมื่อเข้ามาอยู่ในหมู่บ้าน ต้องแจ้งเข้า มีเครื่องเช่นบูชาไปถวาย หรือเมื่อออกไปทำงานที่อื่นก็ไปบอกกล่าว ถือเสมือนว่าท่านเป็นนายทะเบียน แม้มีแขกเข้ามาพักค้างคืนก็ต้องรายงานท่านให้ทราบ โดยผู้เข้าพักหรือเจ้าของท้องถิ่นเป็นผู้รายงานก็ได้

1.4 เป็นที่มาแห่งปรากฏการณ์

ปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติ เช่น มีเสียง แสง ลึกลับในวันพระ วันโกน อันเป็นวันสำคัญทางศาสนา

1.5 คนไม่ต้องโผลกอยู่ไม่ได้

ในบางชุมชนกลุ่มคนบางกลุ่มอยู่ได้ บางกลุ่มอยู่ไม่ได้ เช่น ที่บ้านปะเคียน กลุ่มลาวเข้ามาก่อนอยู่ไม่ได้ต้องอพยพหนี แต่กลุ่มเขมรเข้ามาทีหลังแต่สามารถอยู่ได้ เป็นต้น

2. ปราสาทเป็นที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา

หน้าที่ที่ถือว่าสำคัญมากของปราสาทที่บ้านโคกเมือง หรือปราสาทเขานมรัง ได้ใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาโดยตลอด แต่จะเป็นพิธีกรรมทางศาสนาใหม่ ไม่สัมพันธ์กับรูปแบบพิธีกรรมดั้งเดิม พิธีกรรมที่ประกอบในสมัยหลัง เช่น

- สรงน้ำพระในช่วงสงกรานต์
- สวดมนต์เลี้ยงพระประจำปี
- เทศกาลต่าง ๆ เช่น งานวันปีใหม่
- ทำบุญบั้งไฟ
- ปิดทองรอยพระพุทธรูป

องค์ใหญ่ ๆ จะถือว่าเป็นสิ่งมีค่ามาก เชื่อว่าทำให้อยู่ยงคงกระพัน ชาวอิสานเชื่อความศักดิ์สิทธิ์ของพระदानเดี่ยว คือ ให้อยู่ยงคงกระพัน หรืออาจให้หายตัวรอดพ้นการถูกทำร้ายได้ ต่างจากความเชื่อของคนภาคกลางที่ถือพระในทางให้ลาภ เมตตามหานิยม หรือเสริมอำนาจเพิ่มขึ้นอีกนอกเหนือไปจากอยู่ยงคงกระพัน

อนึ่ง ชาวอิสานจะใช้วิธีอมพระไว้ในปากแทนการแขวนคอ อย่างที่ชาวภาคกลางหรือภาคอื่นทำกัน อาจเป็นความไม่เคยชินในการใช้สร้อยคอ หรือถือว่าผู้ชายไม่ควรประดับหรือแต่งตัวให้มากนัก การใช้สร้อยคอทองคำก็ถือว่าเป็นการประดับอย่างหนึ่ง ผู้ชายไม่ค่อยนิยม (แต่ปัจจุบันเปลี่ยนไปมากแล้ว) จึงเก็บพระศักดิ์สิทธิ์ไว้ในปาก จึงมีการพูดถึงการตัดพ้อคนอื่นว่าคำพูดของเขาไม่น่าเชื่อถือถือว่า "อมพระมาพูดก็ไม่เชื่อ" ซึ่งก็หมายถึง การเก็บพระไว้ในปาก เมื่อพระอยู่ในปากคนจะไม่กล้าพูดเท็จ ไม่กล้าพูดคำที่ไม่เหมาะสม คือ ไม่ใช่ปากในทางที่ผิด

พระพุทธรูป-เทวรูปในโบราณสถานเป็นทั้งสำริดและหิน มีขนาดต่างกัน ถือว่าเป็นทรัพย์สินสมบัติทั้งนั้น จึงมีการขุดค้นหาโดยตลอด ภายหลังมีการค้าเข้ามาเกี่ยวข้อง ยิ่งเพิ่มการขุดค้นหาขึ้นอีกหลายเท่าตัว การทำลายโบราณสถานเพื่อขุดหาของเก่าที่เชื่อว่าศักดิ์สิทธิ์จึงเกิดขึ้นโดยทั่วไป

นอกจาก แก้ววิเศษและพระพุทธรูป-เทวรูปแล้ว ยังมีของที่ถือว่ามีค่าอย่างอื่นอีก เช่น เงิน ทองคำ เพชรนิลจินดา และเครื่องใช้เครื่องประดับอื่น ๆ คนสมัยโบราณจะนำของที่มีค่าไปถวายไว้ในวัด เมื่อเห็นว่าพระหรือนักบวชเป็นที่เคารพ บางโอกาสเมื่อพ่อ แม่ หรือญาติเสียชีวิต ทรัพย์สินสมบัติของท่านเหล่านั้นไม่มีผู้ใช้ต่อก็นำไปมอบไว้ที่วัด

อีกประการหนึ่ง นักพรตผู้ยิ่งใหญ่ เช่น ท่านทิวากรบัณฑิต แห่งเขาพระวิหาร ได้รับการเคารพบูชาจากพระมหากษัตริย์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ จึงได้รับเครื่องไทยธรรมบูชาจำนวนมาก รวมทั้งเครื่องใช้เครื่องประดับด้วย ท่านจะนำไปไว้ที่อื่นหรือใช้เองก็ไม่เหมาะ จึงมักฝังไว้ในศาลนลสถาน

ด้วยเหตุผลนี้ ศาลนสทนจึงเสมือนเป็นคลังสมบัติจากประชาชนที่
ล่องใจให้เขาอยากขุดค้นหาและทำลายในที่สุด

4. ปราสาทเป็นที่มาแห่งนิยายโบราณ

นิยายโบราณมักจะมีส่วนใดส่วนหนึ่งเกี่ยวข้องกับศาลนสทน หรือบาง
เรื่องผู้เล่าเป็นผู้นำไปเกี่ยวข้องกับ โดยเนื้อหาของนิยายคงอยู่เท่าเดิม ที่พนมรุ้ง-
เมืองต่ำ มีเทพนิยายเรื่อง ท้าวปาจิต-อรพินน์ กล่าวถึง ท้าวปาจิตมาพบนางอรพินน์
อยู่ในครรภ์มารดา ซึ่งมารดาของนางมีภูมิลำเนาอยู่บริเวณเมืองต่ำ-พนมรุ้ง แม้
ปราสาทบางหลังก็ยังถูกกล่าวอ้างว่าเป็นที่ประสูติ (อยู่ไฟ) ของมารดาของนางอรพินน์

ปราสาทหลายแห่งจะถูกอ้างว่ามีการสร้างแข่งกันระหว่างชายกับหญิง
ใครสร้างเสร็จก่อนเป็นฝ่ายชนะ ซึ่งในที่สุดฝ่ายหญิงเป็นฝ่ายชนะ แต่ในชีวิตจริง
ของสังคมไทยโบราณหรือประชาชนชาติพันธุ์ต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หญิง
ถูกเปรียบเป็นช้างเท้าหลัง ในนิยายจึงต้องให้หญิงชนะ เช่นเดียวกับนิทานหลวงพ่อกับ
สามเณร ที่มักจะสร้างเรื่องให้สามเณรเป็นฝ่ายชนะหลวงพ่อกับ หรือมีปัญญาฉลาดกว่า
หลวงพ่อกับ

5. ปราสาทเป็นแหล่งท่องเที่ยว

แต่ก่อนมาโบราณสถานก็เป็นแหล่งท่องเที่ยวของชาวบ้านอยู่แล้ว เช่น
เขาพนมรุ้ง ชาวบ้านจะมีประเพณีขึ้นเขาในวันเพ็ญเดือน 5 กิจกรรมก็มีการปิดทอง
รอยพระพุทธรูป เดินชมโบราณสถาน แม้ไม่รู้ว่าประโยชน์เดิมเป็นอย่างไรก็ยังชม
กัน และมีการอนุรักษ์ไว้ระดับหนึ่งด้วย แต่ไม่มีขีดความสามารถในการบูรณะ

โบราณสถานอื่น ๆ เช่น ปราสาทเมืองต่ำ ปราสาทเขากระโดง ก็มี
ประเพณีการใช้ประโยชน์ในการเข้าชมเช่นเดียวกัน

6. ปราสาทเป็นที่อยู่ของเทพ

เทพระดับต่าง ๆ ถ้ามีการอ้างถึงก็จะบอกถึงที่อยู่ เช่น เมื่อมีการเข้าทรง
ก็จะพูดถึงที่มาของเทพว่า มาจากปราสาทแห่งใดแห่งหนึ่ง ชาวอีสานใต้จะเรียกศาสน
สถานว่าเป็นปราสาทเหมือนกันหมด เพราะถือว่าเป็นที่อยู่ของเทวดาหรือเทพเจ้า คน
ธรรมดาถ้ามีคุณธรรม มีกุศลเพียงพอ เมื่อเสียชีวิตไปก็ไปเกิดเป็นเทวดา มีสิทธิ์อยู่ใน
ปราสาทได้เช่นกัน ธรรมเนียมนี้ทางอีสานเหนือก็รับไปพัฒนารูปแบบให้เล็กลง ไม่
ถาวร ทำด้วยไม้ก็มี ทำด้วยซี่ผึ้งก็มี จึงมีงานทำบุญมอบปราสาทผึ้งซึ่งออกเสียงเป็น
"ผาสาทผึ้ง" หมายถึง การสร้างที่อยู่ให้เทวดา การพัฒนาต่อมาก็เป็นการสร้าง
ศาลพระภูมิ ซึ่งก็เป็นเทวดาจำพวกหนึ่ง เพราะเทวดามีทั้งอยู่ตามต้นไม้หรือตามพื้น
ดิน และในอากาศ (รุกขเทวดา ภูมเทวดา และอากาศัญญูเทวดา)

ความเชื่อหรือนิธิกรรมของศาสนานุทศฝ่ายเถรวาท ได้นำธรรมเนียม
การเผาศพแล้วเก็บอัฐิไว้ในสถูป เรียกว่า ธาตุ (ที่เก็บอัฐิธาตุ) ทางอีสานใต้ก็ยัง
คงเรียก ปราสาท ส่วนอีสานเหนือก็เรียกปราสาทเป็น พระธาตุ แต่ความหมาย
ส่วนลึกก็ยังมีความเชื่อที่สอดคล้องกัน คือ คนที่ตายไปก็เกิดเป็นเทวดาสามารถอยู่ใน
ศาสนสถานได้

7. ปราสาทเป็นที่มาแห่งปรากฏการณ์

ปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เล่าสืบกันมาจะเกิดปรากฏการณ์คล้ายกัน คือ มี
แหล่งที่เกิดอยู่ที่โบราณสถานทั้งสิ้น ดังเช่น

- 7.1 มีแสงพุ่งขึ้นจากจุดหนึ่งไปจุดหนึ่ง
- 7.2 มีแก้วเสด็จลอยจากที่หนึ่งไปยังที่อื่นในวันสำคัญ คือ วันพระ
- 7.3 มีเสียงฆ้อง กลอง ดนตรี ดังในวันพระ (วันเพ็ญ)
- 7.4 มีเสียงสวดมนต์
- 7.5 มีการลอยบकสำหรับคนไปขุดค้นหาของ
- 7.6 มีหินหรือไหโบราณกลิ้ง หรือลอย หรือเดินได้
- 7.7 มีสัตว์ประหลาดปรากฏ เช่น งูใหญ่ หรือพญานาค
- 7.8 มีฤทธิ์ลึกลับไปไกล เช่น ไปถึงพระปราสาทสามยอดลพบุรี (ปราสาทพนมรุ้งยังมีบางท่านเชื่อว่ามีรูหรือโพรง เพราะคำว่า รุ่ง ภาษาเขมร แปลว่า โพรง ก็ได้)

8. ปราสาทเป็นเกียรติ-ศักดิ์ศรีของท้องถิ่น

แม้ว่าประชาชนในปัจจุบันจะมีส่วนร่วมน้อยในการใช้ประโยชน์โดยตรง แต่ชาวบ้านก็ยังมีความรู้สึกผูกพันและมีส่วนภูมิใจ ซึ่งก็เชื่อว่าเป็นเกียรติและเป็นศักดิ์ศรีของท้องถิ่น บางคนไม่เคยขึ้นเขาพนมรุ้ง แต่ก็จะพูดถึงด้วยความภาคภูมิใจ

ชาวจังหวัดบุรีรัมย์ที่มีภูมิลำเนาอยู่ไกลออกไปจากตัวปราสาท เห็นว่าศาลาสถานแห่งนี้เป็นของจังหวัดและของชาติ มิใช่ของอำเภออันเป็นที่ตั้งองค์ปราสาทเท่านั้น จะเห็นได้จากจำนวนการนำแขกต่างถิ่นขึ้นชมปราสาท โดยคนในพื้นที่จะเพิ่มจำนวนมากขึ้นทุกปี ๆ

9. ปราสาทเป็นแหล่งทำธุรกิจการค้า

การใช้ประโยชน์จากปราสาทหรือศาสนสถานเพื่อธุรกิจการค้า เป็นมิติใหม่ของการใช้ศาสนสถานของชาวบ้านท้องถิ่น เดิมชาวอีสานโดยทั่วไปทำการค้าเป็นงานอดิเรก เฉพาะในเทศกาลหรือบางโอกาสเท่านั้น เช่น งานประจำปี งานเทศน์มหาชาติ งานศพที่สำคัญ หรือกลุ่มเล่นการพนันในฤดูว่างงาน เมื่อโอกาสเช่นนั้นผ่านไปก็หยุดขาย ในแต่ละปีจึงมีวันขายสินค้าอยู่เพียงไม่กี่วัน

ในปัจจุบันการค้าขายเริ่มเป็นที่รู้จักและยอมรับกัน บ้านที่อยู่ใกล้ปราสาท เช่น บ้านโคกเมือง บ้านบุ บ้านจรเข้ เป็นต้น แต่ละหมู่บ้านมีร้านค้าและร้านอาหารที่เพียงพอสำหรับนักท่องเที่ยวที่ผ่านไปมา ยิ่งกว่านั้นการผลิตของชำร่วย ของที่ระลึก เริ่มมีปรากฏขึ้นจนถึงขั้นส่งไปขายที่อื่นได้ ปัจจุบันคนขายสินค้าประเภทของที่ระลึกได้ขยายขอบข่ายไปถึงเขาพระวิหาร จังหวัดศรีสะเกษ และมีส่วนช่วยท้องถิ่นนั้นให้รู้จักทำการค้าด้วย ถือได้ว่าศาสนสถานโบราณมีส่วนช่วยในการพัฒนาวิถีชีวิตของชุมชน เป็นการยกระดับความเป็นอยู่ให้ดีขึ้นประการหนึ่งด้วย

กล่าวโดยสรุป แม้จะมีการมองโบราณสถานในแง่มุมต่าง ๆ และใช้ประโยชน์ที่แตกต่างกัน และขึ้นอยู่กับพื้นฐานของแต่ละคน แต่โดยส่วนรวมเมื่อได้ออกสัมภาษณ์สอบถามบุคคลในหมู่บ้านต่าง ๆ แล้ว พอสรุปได้ดังนี้

1. ชาวบ้านรู้จักโบราณสถานที่อยู่ใกล้ตัวดีมาก แม้ว่าโบราณสถานนั้นจะพังทลายเสียหายไปแล้ว เช่น ปราสาทบ้านเก่า ก็ยังมีคนรู้จัก แต่รู้จักเมืองต่ำดีที่สุด

2. การเที่ยวชมในปัจจุบันชาวบ้านจะฟังคำโฆษณาด้วย จึงมีการขึ้นชมปราสาทพนมรุ้งมากที่สุด รองลงมาเป็นเมืองต่ำ

3. การเข้าชมโบราณสถานจะถือว่าได้ไปเที่ยวพักผ่อนมากกว่าที่จะตั้งใจไปทำบุญ
4. ส่วนใหญ่ถือว่า โบราณสถานเป็นที่ท่องเที่ยวมากกว่าจะถือว่าเป็นศาสนสถานที่ศักดิ์สิทธิ์
5. ในบริเวณนี้ประชาชนจะชอบปราสาทพนมรุ้งมากที่สุด และเมืองตำบองลงมา
6. การมองเห็นประโยชน์จากโบราณสถานมักไม่ชัดเจน แต่ส่วนใหญ่พอใจที่มีการบูรณะซ่อมแซมปราสาทในปัจจุบัน
7. การมีนักท่องเที่ยวเข้ามาชมโบราณสถานมากชาวบ้านส่วนใหญ่พอใจเพราะทำให้ได้ประโยชน์ทางการค้า และเผยแพร่ขนบธรรมเนียมประเพณีของตน

การสงวนรักษาเมืองประวัติศาสตร์ในพื้นที่บริเวณปราสาทเมืองต่ำ จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นไปตามแนวคิดขององค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (ยูเนสโก) โดยความเห็นชอบของคณะกรรมการเฉพาะกิจ เพื่อทำการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการสงวนรักษาเมืองประวัติศาสตร์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ระยะที่ 2 สำหรับประเทศไทย คณะผู้วิจัยได้เลือกศึกษาชุมชนบริเวณรอบ ๆ ปราสาทเมืองต่ำ ซึ่งตั้งอยู่ที่ตำบลจรเข้มาก จำนวน 9 หมู่บ้าน เป็นพื้นที่ในการศึกษาวิจัย หมู่บ้านเหล่านี้ได้แก่ บ้านจรเข้มาก บ้านบุ บ้านบัวราย บ้านโคกเมือง บ้านโคกกระสังข์ บ้านลำดวน-หนองร้าน บ้านบัว-หนองปรือ บ้านยายแยม และบ้านเขาคอก หมู่บ้านที่ตั้งอยู่รอบ ๆ ปราสาทเมืองต่ำตามลำดับ คือ บ้านโคกเมือง บ้านลำดวน บ้านโคกกระสังข์ และบ้านบัวราย ส่วนอีกห้าหมู่บ้านตั้งอยู่ในเขตรอบนอกออกไป

วิธีการศึกษาวิจัยใช้วิธีการทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา โดยมีระยะเวลาในการศึกษา 9 เดือน นับตั้งแต่ เดือนกันยายน พ.ศ.2534 ถึง เดือนพฤษภาคม พ.ศ.2535 เนื้อหาของการศึกษาประกอบด้วย ภูมิหลังของอีสานใต้จากอดีตจนถึงปัจจุบัน โดยพิจารณาในด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรมอย่างกว้าง ๆ เพื่อให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับโบราณสถาน ในแง่ของการใช้ประโยชน์ และทัศนคติต่อการปรับปรุงซ่อมแซมโบราณสถานให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว ตลอดจนความคาดหวังของประชาชนที่มีต่อโบราณสถานในแง่ของการอนุรักษ์ การส่งเสริม และในแง่ของความร่วมมือกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้เกิดเป็นเมืองประวัติศาสตร์ที่พึงประสงค์ในอนาคต

ดินแดนที่เรียกว่าอีสานใต้เมื่อพิจารณาจากสภาพทางภูมิศาสตร์ของภาคแล้ว จะครอบคลุมพื้นที่ของจังหวัดนครราชสีมา (บางส่วน), บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และจังหวัดอุบลราชธานี หรือบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำมูลและลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูล ซึ่งไหลมาจากเทือกเขาพนมดงเร็กลงสู่แม่น้ำมูลทางทิศเหนือ พื้นที่ของอีสานใต้จึง

เป็นพื้นที่ราบสลับกับภูเขาสูงเตี้ย ๆ เป็นบางแห่งในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี เช่น เขาอังคาร เขาพนมรุ้ง และเขาปลายบัด ซึ่งอยู่ใกล้กับปราสาทเมืองต่ำ เป็นต้น บริเวณที่ราบทางด้านทิศใต้ของแม่น้ำมูลได้พบแหล่งชุมชนโบราณตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์มาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์ ในสมัยเริ่มเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์มาจนถึงสมัยทวารวดี ชุมชนแถบนั้นได้พัฒนาตนเองมีการสร้างคูน้ำ ล้อมรอบชุมชน ภายในแหล่งชุมชนก็ได้พบโบราณวัตถุ เศษภาชนะดินเผา และโคก เนินที่เป็นที่ฝังศพมาก่อน เมื่อบ้านเมืองเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ตั้งแต่สมัยทวารวดี (ราวพุทธศตวรรษที่ 12-16) และสมัยลพบุรี (ราวพุทธศตวรรษที่ 16-18) จึงได้มีสิ่งก่อสร้างที่เป็นโบราณสถานโบราณวัตถุ เช่น ปราสาท ถนน คูน้ำคันดิน ศิลจารึก และสระสี่เหลี่ยมซึ่งเกิดจากการขุดของมนุษย์ เป็นต้น โบราณสถานโบราณวัตถุในเขตลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนซึ่งอยู่ในพื้นที่ของอำเภอครบุรี จังหวัดนครราชสีมา และพื้นที่ของอำเภอหนองกี่ นางรอง ประโคนชัย ละหานทราย และอำเภอบ้านกรวด ได้พบลักษณะทางวัฒนธรรมที่สืบเนื่องมาจากพุทธศาสนาลัทธิมหายานในสมัยทวารวดี และศาสนาฮินดูหรือศาสนาพราหมณ์ในสมัยลพบุรี ส่วนโบราณสถานทางเขตอำเภอสังขะ ไปทางตะวันออกจนจดปากแม่น้ำมูลที่อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เป็นเขตที่ได้รับอิทธิพลของศาสนาฮินดู ลัทธิโควินิกาย โดยเฉพาะบริเวณโบราณสถานโบราณวัตถุที่ปราสาทเมืองต่ำและบริเวณใกล้เคียง เคยเป็นแหล่งชุมชนโบราณมาก่อน คือ ปราสาทเมืองต่ำ ปราสาทเขาพนมรุ้ง และมีสระน้ำ (บาราย) กระจายอยู่ในที่ราบลุ่มและบนยอดเขาปัจจุบันของพื้นที่รอบ ๆ ปราสาทเมืองต่ำ แม้ว่าชุมชนโบราณจะร้างไปในบางยุคบางสมัยแต่ชื่อเดิมก็ไม่ได้เปลี่ยนไป เช่น พนมรุ้งและเมืองต่ำ จึงแสดงให้เห็นถึงการสืบทอดทางวัฒนธรรมระหว่างกลุ่มชนต่าง ๆ ที่อยู่อาศัยในบริเวณนี้สืบทอดกันมาอย่างไม่ขาดสาย ผู้คนจึงสามารถจดจำชื่อแหล่งชุมชนและโบราณสถานสืบทอดกันมาจนถึงทุกวันนี้

กลุ่มชาติพันธุ์ที่ย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่เป็นไทยลาวและไทยกวย ซึ่งย้ายมาจากเขตจังหวัดอุบลราชธานี ร้อยเอ็ด และจังหวัดสุรินทร์ เมื่อประมาณ 60 ปีมาแล้ว ส่วนกลุ่มชาวไทยเขมรที่อาศัยอยู่ในเขตอำเภอประโคนชัยและเขตอำเภอใกล้เคียง เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่ตั้งหลักแหล่งอยู่ก่อน เช่น บ้านจรเข้มาก ซึ่งเป็นที่ตั้งของตำบลดจรเข้ม

มาก เป็นกลุ่มชาวเขมรที่ตั้งบ้านเรือนมากกว่าหนึ่งร้อยปี เป็นต้น กลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่ย้ายจากภูมิลาเนาเดิมเกิดจากปัจจัยผลักดันของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติไม่อำนวย เช่น ฝนแล้ง หรือภัยธรรมชาติจากน้ำท่วม หรือที่ดินทำกินเดิมไม่เหมาะสม จึงอพยพไปหาที่ทำกินแห่งใหม่ โดยเฉพาะบริเวณตำบลจรเข้มากซึ่งเป็นชุมชนโบราณที่รกร้างไปแล้ว เมื่อกลุ่มชนรุ่นหลังย้ายเข้ามาได้พบแหล่งชุมชนโบราณจึงตั้งเป็นหมู่บ้านขึ้น เช่น บ้านโคกเมือง บ้านบุ และบ้านบัวลาย เป็นต้น ความเชื่อของชาวบ้านอีกประการหนึ่ง คือ การตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้โบราณสถานหรือใกล้เคียงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือตั้งรอบ ๆ โบราณสถาน โดยยึดโบราณสถานเป็นที่พึ่งทางใจ เมื่อถึงวันสำคัญก็มีพิธีกรรม กราบไหวสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับอภินิหารบนเขาพนมรุ้ง การสรงน้ำพระในช่วงวันสงกรานต์ เป็นต้น ปรากฏการณ์ที่เล่าสืบต่อ ๆ กันมาเกี่ยวกับอภินิหารบนเขาพนมรุ้ง เช่น มีเสียงฆ้องกลองดังในวันเพ็ญ หรือมีเสียงสวดมนต์ดังในวันสำคัญดังกล่าว ชาวบ้านจึงมีความเชื่อและนับถือว่าปราสาทต่าง ๆ เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในท้องถิ่นของตน เมื่อทางราชการได้ส่งเสริมให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว ชาวบ้านก็เริ่มเห็นประโยชน์จากการนำสินค้าที่ผลิตได้เองหรือไปซื้อมาขาย ทำให้เกิดรายได้ใหม่เพิ่มขึ้นดังที่ปรากฏในปัจจุบัน คือ ชาวบ้านรอบ ๆ ปราสาทเมืองต่ำและปราสาทเขาพนมรุ้ง ได้นำสินค้าต่าง ๆ ไปขายบริเวณหน้าปราสาทเป็นจำนวนมาก โบราณสถานโบราณวัตถุนอกจากจะเป็นแหล่งประกอบพิธีกรรมทางศาสนา แหล่งที่รวมของสิ่งศักดิ์สิทธิ์แล้ว ยังเป็นแหล่งท่องเที่ยวและแหล่งที่ชาวบ้านสามารถทำรายได้จากการค้าของที่ระลึกได้อีกด้วย

ในด้านทัศนคติของชาวบ้านที่มีต่อปราสาทหรือแหล่งโบราณสถานนั้น ส่วนใหญ่มีความเห็นว่าโบราณสถานทั้งหลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทางด้านศาสนา ดังนั้น การที่ทางราชการได้ให้ กรมศิลปากร เข้าไปบูรณะตกแต่งปราสาทเขาพนมรุ้งและปราสาทเมืองต่ำเป็นสิ่งที่ดี ปราสาทจะได้เป็นเกียรติเป็นศรีของหมู่บ้านและกลายเป็นสถานที่ท่องเที่ยว ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อชาวบ้านในด้านการพัฒนาอาชีพ ซึ่งจะเป็นการสร้างรายได้แก่ชาวบ้านในอนาคต

ข้อเสนอแนะจากการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการสงวนรักษาเมืองประวัติศาสตร์
ในพื้นที่บริเวณเมืองท่าและบริเวณใกล้เคียงในโอกาสต่อไป คือ

1. ควรศึกษาสภาพแวดล้อมทั่ว ๆ ไปของปราสาทเขาพนมรุ้ง เพื่อให้
เห็นถึงความสัมพันธ์ของชุมชนกับโบราณสถานแห่งนี้ ว่ามีความเกี่ยวเนื่องกันมาอย่างไร
ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน
2. ควรมีการศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนรอบ ๆ เขา
พนมรุ้ง
3. ควรศึกษาคัญภาพของชุมชนรอบ ๆ เขาพนมรุ้ง ในแง่การใช้โบราณ
สถานโบราณวัตถุเป็นปัจจัยในการสร้างอาชีพใหม่ให้แก่ชาวบ้าน และความสัมพันธ์ใน
ด้านการใช้เป็นแหล่งท่องเที่ยวและแหล่งหน่วยสินค้าของชาวบ้าน เพื่อให้โบราณสถาน
ตามรูปแบบของเมืองประวัติศาสตร์ที่พึงประสงค์ ในทัศนะของชุมชนผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง
ต่อไป

บรรณานุกรม

ก. ภาษาไทย

จันทร์แดง คำลือหาญ

- 2531 จารึกอีสานพุทธศตวรรษที่ 12-16. มหาสารคาม : มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม ปรินญาณินพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต.

เทพรัตนราชสุดา, สมเด็จพระ

- 2521 จารึกพบที่ปราสาทพนมรุ้ง วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต
สาขาวิชาจารึกภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ธวัช ปุณโณทก

- 2530 ศิลปจารึกอีสาน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุณพันธ์อักษรกิจ.

ไพฑูรย์ มีกุล

- 2528 ประวัติศาสตร์ไทยสมัยต้น. มหาสารคาม : มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม.

หอสมุดแห่งชาติ

- 2513 ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา. กรุงเทพมหานคร : แพร่พิทยา.

สำนักนายกรัฐมนตรี

- 2508 ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 2. พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายก
รัฐมนตรี.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, ม.จ.

2514 ศิลปขอม เล่ม 2. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา

2535 ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ.2500.

กรุงเทพมหานคร : สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์
สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ จัตติพันธ์

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ม.ร.ว.

2531 ปราสาทเขาพนมรุ้ง. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน
บริษัท มติชน จำกัด.

สรเชต วรคามวิชัย

2529 ปราสาทเมืองต่ำ. ขุขันธ์ : เรวัตการพิมพ์.

ศรีศักร วัลลิโภดม

2521 "อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16" ในประวัติศาสตร์และ
โบราณคดีของอีสาน. มหาสารคาม : วิทยาลัยครูมหาสารคาม.

2533 แอ่งอารยธรรมอีสาน. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน
บริษัท มติชน จำกัด.

อ้น สขะรินทร์ สกุลเลขวัต

2501 แคว้นพนมโรง. กรุงเทพฯ : สยามการพิมพ์.

ข. ภาษาอังกฤษ

Bayard, Donn T.

1972. "Excavation at Non Nok Tha, Northeastern Thailand 1968" Asian Perspectives. 13 : 109-143.

Briggs, L.

- 1951 The Ancient Khmer Empire. Philadelphia : The American Philosophy Society.

Coedes, G.

- 1963 Angkor. London : Oxford University Press.
1968 The Indianized States of Southeast Asia.
Honolulu : East-West Center Press.

Keyes, Charles, F.

- 1967 Isan : Regionalism in Northeastern Thailand.
Cornell University Southeast Asia Program,
Data Paper No.65.

Pietrusewsky, M.

- 1974 The Palaeodemography of a prehistoric. Thai
Population : Non Nok Tha. Asian Perspective,
17 : 125-140.

Seidenfaden, Erik.

- 1932 "A Siamese Account of the Construction of the Temple on Khao Phanom Rung." Journal of Siam Society. xxv : 83-127.

Selimkhanov, I, R.

- 1979 "The Chemical Characteristics of some metal finds from Non Nok Tha." In Early South-East Asia. Eds. R.B. Smith and W.Watson. New York: Oxford University Press.

Solheim, Wilhelm G. and Meacham, William

- 1980 "Determination of the Original Firing Temperature of Ceramics from Non Nok Tha and Phimai Thailand." Journal of Siam Society. 68 (July) : 11-14.

บัญชีรายชื่อผู้ให้สัมภาษณ์เรียงตามลำดับอายุ

1. บ้านลำตวน

ลำดับ ที่	ชื่อ - สกุล	อายุ	สถานภาพในหมู่บ้าน			
			กม.	ลูกบ้าน	ข้าราชการ	พระสงฆ์
1	นางโปีะ เพ็ญเพราะ	79		/		
2	นายวัน โพิธิแก้ว	76		/		
3	นายสี โพิธิแก้ว	73		/		
4	นายต่อ โพิธิแก้ว	70		/		
5	นายปุ่น ชาวนา	70		/		
6	นายบุญ ชาวนา	69		/		
7	หลวงพ่อเสงย อัดถกกาโม	64				/
8	นายโสม เอี่ยมสะอาด	64		/		
9	นางนัย แสงสุข	60		/		
10	นายทิน เอี่ยมสะอาด	57		/		
11	นางดี โพิธิแก้ว	57		/		
12	นางเมน เรียงประโคน	56		/		
13	นายสุน เอี่ยมสะอาด	55	/			
14	นายเน่วย ชัยวิเศษ	53		/		
15	นางคต หลีกอักษร	47		/		
16	นายชิง ลอยประโคน	47	/			
17	นายเลา โพิธิแก้ว	47		/		
18	นางเหวด สาแก้ว	45		/		
19	นางลา เรียงประโคน	43		/		
20	นายคง สาแก้ว	41	/			
21	นางแก่น โพิธิแก้ว	39		/		
22	นางเพ็ง โพิธิแก้ว	38		/		

ลำดับ ที่	ชื่อ - สกุล	อายุ	สถานภาพในหมู่บ้าน			
			กม.	ลูกบ้าน	ข้าราชการ	พระสงฆ์
23	นายพงษ์ แสงสุข	36		/		
24	นางสาคร ชาวนา	34		/		
25	นายสมบัติ โพธิ์แก้ว	30		/		
26	นายบุญช่วย ชาวนา	29		/		
27	นางเหียน เพ็ญเพราะ	27		/		
28	นางชวน ชาวนา	26		/		
29	นายนิล โพธิ์แก้ว	25		/		
30	นางเอื้อย เตือนประโคน	25		/		
2. <u>บ้านบุ</u>						
1	นายแมะ โรจน์ประโคน	77		/		
2	นางปลิง กลิ่นหอม	75		/		
3	นางหอม สุขสมาน	67		/		
4	นายยิ้ม ตรากลาง	66		/		
5	นางกรม ตรากลาง	63		/		
6	นางรอย สุขสมาน	63		/		
7	นายมัน มุ่งบุญ	63		/		
8	นายลัย ผิวสด	60		/		
9	นายคอย สัมครดี	60		/		
10	นายเฉลิม โพธิ์แก้ว	56	/			
11	นายชอบ จุมาจันทร์	53		/		
12	นายเทียน คงนิมิต	52		/		

บ้านบุญ (ต่อ)

ลำดับ ที่	ชื่อ - สกุล	อายุ	สถานภาพในหมู่บ้าน			
			กม.	ลูกบ้าน	ข้าราชการ	พระสงฆ์
13	นายสุพรรณ ประสานบุญ	52		/		
14	นางยวน ใจหาญ	51		/		
15	นางบังอร ไม้หอม	48		/		
16	นางปราณี สัมครดี	47		/		
17	นางสำรวม ไม้หอม	42		/		
18	นายลวด นรมศิริ	40		/		
19	นายประสงค์ ใสแจ่ม	40		/		
20	นายจำลอง จูดาโต	39	/			
21	นางบังอร สลับเพชร	35		/		
22	นางสาวพัชรี แซ่ลี	24		/		
23	นางจินตนา ยางาม	24		/		
3. <u>บ้านหนองร้าน</u>						
1	นายควน นริ้งเพราษ	61		/		
2	นางเขียน โพธิ์แก้ว	53		/		
3	นายเอิม ลออประโคน	48	/			
4	นายทองคำ บุตรงาม	49		/		
5	นางเกา สมผล	40		/		
6	นายสมวน เสริมผล	40		/		
7	นางสำลี คำแพงศรี	40		/		
8	นางประเดิม รักกระลอน	22		/		

4. บ้านหนองบัวลาย

ลำดับ ที่	ชื่อ - สกุล	อายุ	สถานภาพในหมู่บ้าน			
			กม.	ลูกบ้าน	ข้าราชการ	พระสงฆ์
1	นางปรอม มีสง่า	67		/		
2	นายทอง เสาเกลี้ยง	63	/			
3	นายปิ่น หวนชาลิก	54		/		
4	นางสวย เมอประโคน	48		/		
5	นายสว่าง โดประโคน	47	/			
6	นางเมลิียด ตันรัมย์	45		/		
7	นางควร สวยสีมดี	44		/		
8	นางแย้ม สงครามรอด	43		/		
9	นายพงษ์ ชะพงษ์ชะอุ่ม	40		/		
10	นางประไพศรี บุตรประโคน	36		/		
11	นายเหมือน นิลแท้	35		/		
12	นางมาลัย โสนางรอง	23		/		
13	นายสุดท้าย ท้าวไทยชนะ	21		/		
5. <u>บ้านกระสังสามัคคี</u>						
1	นายสอน บุญเรือง	70		/		
2	นายเรียม บุญประโคน	62		/		
3	นางลอม บุตรประโคน	62		/		
4	นางที โลประโคน	57		/		
5	นายเมือง ลอยประโคน	50	/			
6	นางเตียว บุตรประโคน	45		/		
7	นายอัคร บุตรประโคน	38		/		

8. นายประดิษฐ์...

บ้านกระสังสามัคคี (ต่อ)

ลำดับที่	ชื่อ - สกุล	อายุ	สถานภาพในหมู่บ้าน			
			กม.	ลูกบ้าน	ข้าราชการ	พระสงฆ์
8	นายประดิษฐ์ คงประโคน	37		/		
9	นายเลงียน หววมประโคน	33		/		
10	นางจิต แสงประโคน	29		/		
11	นางสาวธนรัตน์ สลับเพชร	27		/		
12	นางคมขำ สมสาม	27		/		
6. <u>บ้านโคกเมือง</u>						
1	นายแก้ว แสนวง	79	/			
2	นางเพท คงประโคน	79	/			
3	นายจันดี ไชมसान	79		/		
4	นายคุณ เหนือคูเมือง	68		/		
5	นางเสา ดวงเดือน	64		/		
6	นายบุตร มุมอาด	62		/		
7	นางเปลียน ทกศรีทอง	60		/		
8	นางเลียม เสชู	60		/		
9	นายจันทร์ บุญโย	60	/			
10	นางดี บัวทิพย์	58	/			
11	นายลง ผินจิ้งหรีด	56	/			
12	นางเลื่อม โปธิ์นวลศรี	56		/		
13	นางหนู ลิ้มวัน	56		/		
14	นางอ่อน นาคไธสง	58		/		
15	นายไสว บัวทิพย์	54		/		

บ้านโคกเมือง (ต่อ)

ลำดับ ที่	ชื่อ - สกุล	อายุ	สถานภาพในหมู่บ้าน			
			กม.	ลูกบ้าน	ข้าราชการ	พระสงฆ์
16	นางแดง สืบวัน	53		/		
17	นายยอด พันธุ์ศรี	52	/			
18	นายอินถก กับมุงวัลย์	52		/		
19	นางนาง สีนะคำ	51		/		
20	นายสาคร จันทรเกษม	50		/		
21	นายปุ่น คทศิสิงห์	49	/			
22	นายประเสริฐ ศรีชนะ	48	/			
23	นายฉลอง ทกศรีทอง	49		/		
24	นายทำนอง ยุมอาจ	46		/		
25	นางไข พรหมโลภา	46	/			
26	นางทองศรี ร่วมโนธิชัย	45		/		
27	นางอุไร คงประโคน	42		/		
28	นางชำนาญ จันทรมนตรี	40		/		
7. บ้านจรเข้มาก						
1	นางยอ เมียประโคน	71		/		
2	นายประสงค์ คิดบรรจง	58	/			
3	นางเซียง มิตรศิริกิจ	56		/		
4	นายสาง นพตลุง	52	/			
5	นายสัง หมายประโคน	49		/		
6	นางทองมูล ตักประโคน	48		/		
7	นางติด หมายประโคน	46		/		

8. นายสิทธิ...

บ้านจรเข้มากร (ต่อ)

ลำดับที่	ชื่อ - สกุล	อายุ	สถานภาพในหมู่บ้าน			
			กม.	ลูกบ้าน	ข้าราชการ	พระสงฆ์
8	นายสิทธิ หมายประโคน	45	/			
9	นางเพ็ญ นาคนารี	45	/			
10	นางอึ้ง วันเปลี่ยนเถาว์	44		/		
11	นางผัน นนตลุง	43	/			
12	นายทวม วารีประโคน	43		/		
13	นายเกิน ปาประโคน	43	/			
14	นายบุญลือ พินลู่	43	/			
15	นางสมรวม พินลู่	42	/			
16	นางเดือน วัฒน	41		/		
17	นางเนือย ยินประโคน	40		/		
18	นายเดือน หมายประโคน	40		/		
19	นางโสภာ ไชยอินทร์	38	/			
20	นางคิ้ว คงพินิจ	36		/		
21	นางลอบ คงพินิจ	36		/		
22	นางยวน คงพินิจ	34		/		
23	นายพุง พินลู่	30		/		
24	นางสังวาลย์ นานประโคน	30		/		
25	นางลีนวล ตรีกุล	30		/		
26	นางซิ่น กอบประโคน	30		/		
27	นางแจ่ม นานประโคน	26		/		
28	นายลั่น โสมประโคน	25		/		
29	นางวิชุดา พินลู่	22		/		
30	นางสาวเฉลิม นานประโคน	18		/		
31	นางสาวจำเนียร หาญประโคน	16		/		

ภาคผนวก

การแบ่งเขตการปกครองของจังหวัดในเขตอีสานใต้

เขตการปกครองของ 4 จังหวัด ในเขตอีสานใต้ประกอบด้วย 68 อำเภอ 791 ตำบล 8,684 หมู่บ้าน 7 เทศบาล และ 64 สุขาภิบาล ดังรายละเอียดในตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 1 : แสดงการแบ่งเขตการปกครองของจังหวัดบุรีรัมย์

ที่	อำเภอ	ตำบล	หมู่บ้าน	เทศบาล	สุขาภิบาล
1	อำเภอเมืองบุรีรัมย์	20	296	1	-
2	อำเภอนางรอง	25	287	1	1
3	อำเภอประโคนชัย	15	164	-	1
4	อำเภอนูไทสง	12	120	-	1
5	อำเภอลำปลายมาศ	15	187	-	2
6	อำเภอสตึก	15	205	-	2
7	อำเภอกระสัง	10	143	-	1
8	อำเภอละหานทราย	9	111	-	2
9	อำเภอบ้านกรวด	8	99	-	1
10	อำเภอคูเมือง	7	97	-	2
11	อำเภอหนองกี่	9	95	-	1
12	อำเภอนาโพธิ์	5	62	-	1
13	อำเภอปะคำ	5	51	-	1
14	อำเภอหนองหงส์	7	92	-	1
15	กิ่งอำเภอนลับพลาชัย	5	57	-	-
16	กิ่งอำเภอห้วยราช	5	73	-	1
	รวม	172	2,139	2	18

ตารางที่ 2 : แสดงการแบ่งเขตการปกครองของจังหวัดสุรินทร์

ที่	อำเภอ	ตำบล	หมู่บ้าน	เทศบาล	สุขาภิบาล
1	อำเภอเมืองสุรินทร์	24	302	1	1
2	อำเภอดิขรภูมิ	14	211	-	1
3	อำเภอลำทะเมนชัย	16	189	-	1
4	อำเภอปราสาท	15	212	-	2
5	อำเภอท่าตูม	10	157	-	1
6	อำเภอรัตนบุรี	15	205	-	1
7	อำเภอชุมพลบุรี	7	110	-	1
8	อำเภอกาบเชิง	10	103	-	1
9	อำเภอจอมพระ	9	100	-	1
10	อำเภอลำโรงพัฒนา	10	100	-	1
11	อำเภอสนม	7	71	-	1
12	อำเภอบัวเชด	6	53	-	1
13	อำเภอลำดวน	5	51	-	1
	รวม	148	1,864	1	14

ที่มา : ที่ทำการปกครองจังหวัดสุรินทร์ 1 พฤษภาคม 2534

ตารางที่ 3 : แสดงการแบ่งเขตการปกครองของจังหวัดศรีสะเกษ

ที่	อำเภอ	ตำบล	หมู่บ้าน	เทศบาล	สุขาภิบาล
1	อำเภอเมืองศรีสะเกษ	20	189	1	1
2	อำเภอกันทรลักษณ์	24	263	-	1
3	อำเภอกันทรารมย์	16	138	-	1
4	อำเภออุทุมพรพิสัย	26	278	-	1
5	อำเภอราชไศล	14	173	-	1
6	อำเภอขุขันธ์	20	218	-	1
7	อำเภอขุนหาญ	12	103	-	1
8	อำเภอปรางค์กู่	9	102	-	1
9	อำเภอไพรบึง	5	72	-	1
10	อำเภอยางชุมน้อย	5	61	-	1
11	อำเภอห้วยทับทัน	6	66	-	-
12	อำเภอโนนคูณ	5	49	-	-
13	อำเภอศรีรัตนะ	6	67	-	-
14	กิ่งอำเภอบึงบูรพ์	2	21	-	-
15	กิ่งอำเภอน้ำเกลี้ยง	5	60	-	-
16	กิ่งอำเภอวังหิน	6	81	-	-
17	กิ่งอำเภอภูสิงห์	6	58	-	-
	รวม	187	1,999	1	10

ที่มา : ข้อมูลปกครองทำเนียบท้องที่จังหวัดศรีสะเกษ 31 ธันวาคม 2534

ตารางที่ 4 : แสดงการแบ่งเขตการปกครองของจังหวัดอุบลราชธานี

ที่	อำเภอ	ตำบล	หมู่บ้าน	เทศบาล	สุขาภิบาล
1	อำเภอเมือง	17	192	1	1
2	อำเภวารินชำราบ	17	194	1	1
3	อำเภอเดชอุดม	21	244	-	3
4	อำเภออำนาจเจริญ	22	271	-	3
5	อำเภอพิบูลมังสาหาร	17	172	1	-
6	อำเภอเขมราฐ	11	148	-	1
7	อำเภอโขงเจียม	18	164	-	1
8	อำเภอตระการพืชผล	2	217	-	1
9	อำเภอม่วงสามสิบ	14	151	-	1
10	อำเภอพนา	6	84	-	1
11	อำเภอน้ำยืน	9	106	-	1
12	อำเภอบุณฑริก	8	81	-	1
13	อำเภอศรีเมืองใหม่	11	103	-	1
14	อำเภอหัวตะพาน	8	78	-	1
15	อำเภอชานฆาน	6	53	-	1
16	อำเภอนาจะหลวย	6	53	-	1
17	อำเภอโขงเจียม	6	55	-	1
18	อำเภอกุดข้าวปุ้น	5	61	-	1
19	อำเภอเสนางคินคม	5	54	-	1
20	อำเภอโพธิ์ไทร	5	61	-	-
21	อำเภอตาลสุม	6	55	-	-
22	อำเภอสำโรง	8	85	-	-
	รวม	284	2,682	3	22

ที่มา : ที่ทำการปกครองจังหวัดอุบลราชธานี ปี 2533

การพนม ร.

A Research Project
on the Conservation of the Historical Cities
in the Muang Tam Area, Buriram

Preamble

Prasat Muang Tam contains significant archaeological evidence of religious activities dating to the eleventh century, the same period as Prasat Phanom Rung. The construction of religious places of worship for the residence of gods and man was firmly established in that period, and developed by artisans and skilled labourers. Evidence provided by extant sites within one kilometre of Prasat Muang Tam reveals ancient settlements constructed in the same period as the Prasat, and there were at least twenty communities and many religious monuments within this area. These communities were, however, abandoned in the seventeenth and eighteenth centuries due to, among other reasons, political problems. Later, in the nineteenth century, settlers migrated to live there and founded permanent villages, with the population increasing to what it is today.

Population growth and new settlements by ethnic groups may in future affect the conservation of these ancient monuments. It has therefore become necessary to study the process of these communities' historical development, from the past to the present, and all aspects of their socio-economic and cultural conditions.

Objective

The main objectives of the project are :-

- to study the communities currently surrounding Prasat Muang Tam, with emphasis on their socio-economic and cultural aspect.
- to study the relationship between the communities and the ancient sites, their functions and the positive aspects in the sense that communities somehow belong to their historical heritage:
- to study the impact of tourism on ancient monuments, and its attraction for communities in Thailand at present:
- to seek the criterion through this study which will persuade villagers to maintain a positive attitude for the preservation of ancient monuments and to use them appropriately:
- to study the potential for tourism and encourage good environmental development of the communities.

Scope and Method

1. The first phase of the research project will extend for about nine months (September 1991 - May 1992). This will involve the selection of the sites around Prasat Muang Tam and the nine villages to be studied.

The methodology of the study will employ qualitative research using the techniques of anthropology, oral history, and folklore as inter-disciplinary studies. Researchers will collect data by means of participant-observation and interviews with key-informants. Emphasis will be placed on the historical development, and socio-economic and cultural conditions of these communities. In addition to fieldwork, as primary source of data, secondary sources will be researched in support of the findings.

2. The second phase of the project will encompass a five-year period, (1992-1996). A research team will be formed consisting of local resource persons of various disciplines, such as historian, anthropologist, sociologist, archaeologist, and educator, among other possibilities, drawn from government institutions, and non-government organizations (NGOs). The scope of this study will expand to cover north eastern Thailand. The names of these researchers will be proposed at the end of the first phase of the research.

Schedule

The first phase of this research covers the nine months from September 1991 to May 1992, and consists of the following stages:

- a general survey of the communities in the Prasat Muang Tam area, to be conducted in the first month of the project:
- the collection of documentary data by researchers, in the first two months of the project:
- interviews with key informants between the third to fifth months:
- processing of the data derived from surveys/interviews:
- writing up the final report:
- translation of the final report into English:

Researchers

1. Dr.Paitoon Mikusol
Associate Professor of Liberal Arts,
Sukhothai Thammathirat Open University,
Nonthaburi 11120.

2. Dr.Sorochet Vorakhamvichai
Assistant Professor
Buriram Teachers' College, Buriram.

3. Mr.Choen Srisawat
Researcher
Surin Teachers' College, Surin.

Supervisors

1. Dr.Patya Saihoo
Professor of Anthropology
Chulalongkorn University, Bangkok.

2. Ms.Savitri Suwansathit
Deputy Secretary-General
The National Culture Commission
Ministry of Education

3. Provincial Governor of Buriram

Financial support

For the first phase of this research a request is submitted to the Jim Thompson Foundation for financial support to the amount of B1000,000.00 (One hundred thousand bahts only).
